

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 4

www.tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova “Qisasi Rabg’uziy” asari nusxalari va ularning matniy-qiyosiy tadqiqi	4
Saydakbarxon Valiyev “Nahju-l-farodis” asarida keltirilgan qirq hadis va ularning qiyosiy-tekstologik tahlili	20
Munavvar Olimova Huvaydoning Navoiy g’azaliga muxammasi xususida	46

ADABIYOTSHUNOSLIK

Abdulhamid Qurbonov “Yusuf va Zulayxo”: farzandlik tuyg’ularining tasviri	60
Rübabə Şirinova “Ədəb əl-bəhs” əsəri	79
Sardor Umarov Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin	91

LINGVISTIKA

Anvarbek Turdialyev Denov tojiklari nutqida qipchoq va qarluq shevalariga xos xususiyatlar	109
Farhad Rahimi Feraği Sözlüğünün Yanlısları Üzerine II	123

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Zilola Shukurova, Muattar Ahmedova**

Manuscript Copies of "Qisas al-Rabghuzi" and
Their Textual-Comparative Study 4

Saydakbarxon Valiyev

Forty hadiths and their comparative-
textological analysis presented in the work
"Nahju-l-farodis" 20

Munavvar Olimova

On Huvaydo's Mukhammas Based on a Ghazal
by Navo'i 46

LITERATURE**Abdulhamid Qurbonov**

"Yusuf and Zulaikha": description of filial feelings 60

Rubaba Shirinova

"Adab al-bahs" work 79

Sardor Umarov

Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and
Interpretation 91

LINGUISTICS**Anvarbek Turdialiev**

Kipchak and Karluk Dialectal Features in
the Speech of the Denov Tajiks 109

Farhad Rahimi

On the Mistakes of Feraği Dictionary 123

MATNSHUNOSLIK
TEXTOLOGY

“Qisasi Rabg‘uziy” asari nusxalari va ularning matniy-qiyosiy tadqiqi

Zilola Shukurova¹
Muattar Ahmedova²

Abstrakt

“Qisasi Rabg‘uziy” asari payg‘ambarlar tarixiga bag‘ishlangan ilk turkiy manba bo‘lgani uchun o‘z davridayoq kitobxonlarini topib ulgur-
gan va dovrug‘i dunyoning turli burchaklariga qadar yetib borgan. Garchi
ijodkor asarni “Qisasi Rabg‘uziy” deb nomlagan bo‘lsa-da, asar xalq orasi-
da “Qisasul anbiyo” (“Payg‘ambarlar qissasi”) nomi bilan shuhrat qozonib,
ko‘plab nusxalarda dunyoning turli hududlariga olib ketilgan. Shuning
uchun asar qo‘lyozmalarini o‘rganish doimo dolzarb masala hisoblanib
kelgan.

Maqolada Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari qa-
dimiy qo‘lyozma nusxalari hisoblangan, XV asrda Britaniya muzeyida
saqlanayotgan nusxasi, XVI asrda Qozonda ko‘chirilgan nusxasi hamda
O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi qo‘lyozmalar
institutida 1834 inventar raqami bilan saqlanayotgan nodir nusxalarni
qiyoslash orqali asar matnida yuz bergan o‘zgarishlar va ularning sabab-
lari haqida tahliliy mulohazalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *agiografiya, qo‘lyozma, payg‘ambar, hamd, na‘t, bag‘ishlov, odobi tasnif.*

Kirish

Payg‘ambarlar tarixiga oid agiografik asarlar o‘zbek adabi-
yotida alohida ahamiyat kasb etadi. Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisa-

¹Shukurova Zilola Yusupovna – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: zilolashukurova@gmail.com

ORCID ID: 0000000287668833

²Ahmedova Muattar – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti.

E-mail: malikovamuattar@gmail.com

ORCID ID: 0009000502193357

Iqtibos uchun: Shukurova, Z. Y., Ahmedova, M. A. 2024. “Qisasi Rabg‘uziy” asari nusxalari va ularning matniy-qiyosiy tadqiqi”. *Oltin bitiglar* 4: 4 – 19.

si Rabg‘uziy” asari turkiy tilda yaratilgan payg‘ambarlar haqidagi qissalardan tashkil topgan ilk diniy-badiiy asar sifatida alohida qimmatga ega. Shuningdek, ushbu asar o‘zbek mumtoz adabiyotida yaratilgan badiiy nasrning ilk va nodir namunasi sifatida ham e’tiborlidir. Asar tuzilishi, mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi, obrazlar tizimi, badiiy nafosati, turli adabiy janrlar, poetik unsurlarning qorishib kelishi nuqtayi nazaridan ham o‘ziga xos manbadir. Adib payg‘ambarlar haqidagi qissalarni yoritishda voqea-hodisalarni aynan keltirmay, ularni o‘z ijodiy maqsadi bilan chambarchas bog‘liq holda tasvirlaydi. Inson umri, jamiyat taqdirida insonning o‘rni yoki, aksincha, insonning kamol topishida jamiyatning roli, ularning bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi hayotiy voqealar tasviri yordamida ochib beriladi.

Asarning o‘rganilishi va qo‘lyozma nusxalarining qiyosiy tadqiqi

Asar bir necha asrdan buyon qayta-qayta nashr qilinayotgan bo‘lsa-da, uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish XIX asrdan boshlangan. Dastlab N.Ostroumov “Talabalarning ijodiy ishlari” nomli Qozon davlat ruhoniylar akademiyasi tomonidan chiqarilgan qo‘llanmada turli dinlar, xususan, islom dini va payg‘ambarlar faoliyatini tadqiq etishda Rabg‘uziy ijodiga bir necha marta murojaat etgan [Остроумов 1874, 39 – 41]. N.I.Ilminskiy “Qisasi Rabg‘uziy”ning Osiyo muzeyida saqlanayotgan 361-inventar raqamli nusxasiga tayangan holda bu asarning to‘la matnini nashr qilgan [Халиуллина 2002, 17]. L.Budagovning ikki jildli lug‘atida “Qisasi Rabg‘uziy”dan misollar berilgan [Будагов 1868, 9]. V. Radlov tomonidan tuzilgan lug‘atda ham Rabg‘uziy asariga havolalar berilgan [Радлов 1893 – 1911, 1052].

Rus kitobxonlarini “Qisasi Rabg‘uziy” bilan tanishtirishni maqsad qilgan P.M.Melioranskiy asardagi “Solih yalavoch¹ qissasi”ni chop ettirgan [Мелиоранский 1897, 279 – 308]. S.Malov 1951-yilda “Qisasi Rabg‘uziy”dan bir parchani chop ettirib, asarning til xususiyatlariga oid ayrim kuzatuvlarini ilova qilgan [Малов 1930, 507-525]. Polyak sharqshunosi A.Zayonchkovskiy K.Gronbekning “Payg‘ambarlar hikoyatlari” asariga taqriz yozarkan, yo‘l-yo‘lakay “Qisasi Rabg‘uziy” haqida ham to‘xtalib o‘tadi [Zajackowski 1949, 341].

“Qisasi Rabg‘uziy”ni K.Gronbekning faksimilesi asosida tadqiq etgan Aysu Ata asarning fonetik xususiyatlarini o‘rganish bilan birga uning turk tilidagi tabdilini mazkur faksimile nusxasi bi-

¹ Yalavoch – payg‘ambar

lan birga chop ettirgan. Shuningdek, olim o'zining tadqiqot ishida Rabg'uziy ijodining o'rganilishi tarixiga ham keng to'xtalgan bo'lib, S.Chag'atay, J.Shinkevich, A.I.Abrajevin, J.Thuru, N.E.Bayshoten, M.V.Dammelarning ilmiy-nazariy qarashlariga munosabat bildirib o'tgan [Aysu Ata 1997, 21-22]. Rabg'uziy asarida XIV asr turkiy tilining grafo-fonetik va morfologik xususiyatlarini o'rgangan A.R.Xaliullina Qozon shahridagi turli kutubxonalarda mazkur yodgorlikning yigirmaga yaqin qo'lyozma, yigirmadan ortiq toshbosma nusxalari saqlanayotganligini, bu asar Qozon va uning atrofidagi shaharlarda ham keng tarqalganligini, jumladan, Tataristonning bir nechta qishloqlarida mahalliy aholi orasida (ayniqsa, ayollar) qish kechalarida Rabg'uziyning "Qisas ul-anbiyo"¹ asari va Qul Alining "Qissayi Yusuf" asarini jamoa bo'lib o'qish an'anasi mavjud bo'lganligini qayd etadi [Халиуллина 2002, 11].

O'zbek olimlaridan E.Fozilov, A.Yunusov, H.Dadaboyevlar asarning XV asrda ko'chirilgan nusxasini nashrga tayyorlash asnosida uni tadqiq qilgan olimlar haqida gapirib, "Asarning kattagina qismi V.V.Radlov, V.Tomsen, P.M.Melioranskiy, S.Y.Malov, V.L.Kotvich, N.Fon Gaben, G.Ramstedt, A.N.Kononov, P.Sime, Bosim Atalay, E.N.Najib singari atoqli rus va xorijiy turkiyshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgani va A.Krimskiy, S.Brokkelman, M.F.Ko'prulizoda, A.Samoylovich, H.Zarifov, X.Rasul, A.Hayitmetov kabi sharqshunos, tilshunos va adabiyotshunos olimlar ham bu yodgorlik haqida muhim fikrlarni bildirishgan" [Рабғузий 1990, 5 – 8]. Jumladan, professor A.Hayitmetov "O'tmish o'zbek nasri haqida" nomli maqolasida "Nasriy asarlarning birinchi yirik namunasi xorazmlik Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari bo'lib, u asosan diniy mavzularga bag'ishlangan va payg'ambarlarning afsonaviy hayoti haqida hikoya qiladi" degan ma'lumot bilan cheklanadi [Хайитметов 1981, 21]. U.Mirzakarimova "Qisasi Rabg'uziy"ning morfologik xususiyatlarini nomzodlik dissertatsiyasi sifatida o'rgangan [Мирзакаримова 1969, 39]. T.G'afurjonova mazkur asarni o'rganish asnosida yodgorlikning o'zbek nasri rivojida tutgan o'rnini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab bergan [Султонов, Хайитметов 1982, 22-31].

B.Sarimsoqov "Qisasi Rabg'uziy"dagi an'anaviy boshlanmalar, saj' san'ati, til va uslub masalasida qimmatli fikrlar aytadiki, ular asar haqida aniq xulosa chiqarishda yordam beradi [Саримсоқов 1978, 94-96].

Shuningdek, adib hayoti va ijodini tadqiq qilishga doir ko'plab ilmiy va ilmiy-ommabop asarlar, jumladan, X.Rasulev,

¹ "Qisas ul-anbiyo" – "Qisasi Rabg'uziy" nazarda tutilmoqda.

M.Abduvohidova, N.Hasan va M.Kurbaniyazovlarning ilmiy maqolalari [Расулев 1986, 3–30; Абдувоҳидова 1988, 36–38; Ҳасан 1996, 26–30; Курбаниязов 2016, 69; Курбаниязов 2017, 125–129], I.Ostonaqulovning “Qisas ar-Rabg‘uziy” – adabiy asar” [Остонақулов 1993, 129], H.Safarovaning “Rabg‘uziyning Qissayi Yusuf siddiq alayhissalom” asari manbalari va g‘oyaviy-badiiy tahlili [Сафарова 2001, 33] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyalari yuzaga keldi. B.Abdushukurov esa “Qisasi Rabg‘uziy” leksikasini maxsus tadqiq etgan [Абдушукуров 2015, 3–12]. Shuningdek, bir va ko‘p jildlik “O‘zbek adabiyoti tarixi” [Маллаев 1977, 179–186; Раҳмонов 2017, 231–253] majmualarida, “O‘zbek nasri tarixidan” [Султонов, Ҳайитметов 1982, 17–27] kabi ilmiy adabiyotlarda “Qisasi Rabg‘uziy” asari haqida umumlashtiruvchi xulosalar, mulohazalar va tahliliy maqolalar berilgan. Bugungi kunda ham asarning nusxalari qayta-qayta nashrdan chiqmoqda. Ularning orasidan “Turkiy adabiyot durdonalari” nomli 100 jildli to‘plamning 5-jildida professor H.Dadaboyev tomonidan XV asrga tegishli nusxaning nashr qilinishi bu sohada qo‘yilgan yangi bir qadam deyish mumkin.

Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziy hayoti va ijodiy faoliyati bo‘yicha shuncha tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da u haqida ijodkorning o‘z asarida berilgan qisqacha ma‘lumotdan boshqasiga ega emasmiz. Shunga ko‘ra, asar Rabot o‘g‘uzining qozisi Burhon o‘g‘li Nosiruddin o‘sha davrda hukmronlik qilgan mo‘g‘ul beklaridan Nosiriddin To‘qbug‘aning iltimosiga ko‘ra hijriy 710 yilning Hut (milodiy 1310–1311-yil 21-fevral – 21-mart) oyida yozilgan [Рабғузий 1990, 7]. Nosiriddin To‘qbug‘a islom dinini qabul qilgandan keyin Rabg‘uziyga payg‘ambarlar tarixiga oid asar yozib berishini iltimos qiladi. Rabg‘uziyga bu mas‘uliyatli vazifaning yuklanishi bejiz emas edi. Negaki qozilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilar islom tarixi, fiqh, aqoid kabi masalalarni yaxshi bilishgan. Shu sababli To‘qbug‘a Rabg‘uziyning salohiyati va ilmiga ishonib shunday mas‘uliyatli vazifani topshirgan. Keyingi bajarilayotgan tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, Nosiriddin To‘qbug‘a beklik qilgan qal’a – Raboto‘g‘uz hozirgi davr yodgorliklari ro‘yxatida To‘qqal’a nomi bilan qayd etilib, u hozirgi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus tumanida joylashgan [Зоҳидов 2002, 2; Абдушукуров 2015, 9].

Asar tarkibidagi qissalar o‘rtasidagi umumiylik payg‘ambarlarga xos sifatlar, ularning Alloh tomonidan yuborilishi, jamiyatda avj olgan zararli illatlardan insonlarni qaytarishi hamda dinning ahamiyatini tushuntirishi “Qur’on” oyatlari, hadislardan olingan ibratli hikoyalar hamda xalq og‘zaki ijodi namunalari asosida o‘zi-

ga xos uslubda ifodalanadi. Qissa muqaddimasida payg'ambarlar faoliyati umumiy obzor tariqasida she'riy shaklda berilib, so'ng payg'ambarlarning hayot yo'lini tasvirlashda ularning sifatleri va mo'jizalarini yoritishda saj' usulidan foydalanadi.

Rabg'uziy Qur'on, Hadis, islom tarixi, fiqh, aqid kabi islomiy ilmlarni yaxshi bilsa-da, biroq o'zigacha yashab o'tgan, islom olamida yetuk olimlardan Abu Is'hoq Naysoburiyning forscha "Qisas ul-anbiyo"¹ kitobidan, Vahb ibn Munabbihning arab tilidagi "Ka'b ul-axbor"² asaridan foydalangan, shu bilan birga, Shayx Shibliy³, Umar ibn Xattob⁴, Imom Shayx Jo'yboriy⁵, Shayx Basriy kabi qator ulug' mutasavviflar hayoti va ta'limotiga oid lavhalar bilan tanishtiradi. Shuningdek, turli roviylarning xabarlaridan ham foydalangan. Bunga qissani o'qish jarayonida bevosita guvoh bo'lish mumkin.

Asarning avtograf nusxasi haligacha noma'lum bo'lib, bizga ma'lum bo'lgan eng qadimiy nusxa XV asrga tegishli. Izlanishlar shuni ko'rsatdiki, ushbu asarning hozircha 4 ta qadimiy nusxasi mavjud bo'lib, ularning eng mo'tabari XV asrda ko'chirilgan va hozirgi kunda Britaniya muzeyida saqlanayotgan nusxadir. Keyingi mo'tabar nusxa Rossiya fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Leningrad bo'limida saqlanayotgan S-245 raqamli qo'lyozma bo'lib, uni mutaxassislar ko'chirilgan vaqtini XV – XVI asr deb taxmin qilishgan⁶. Undan keyingi qadimiy nusxa Qozonda saqlanayotgan nusxa hisoblanadi. U ham taxminan XVI asrlarda ko'chirilgan. XVI asrda ko'chirilib, nodir qo'lyozma sifatida alohida saqlanayot-

¹ Abu Is'hoq an-Naysoburiyning to'liq ismi Ibrohim ibn Muhammad ibn Ibrohim al-Xazomiy an-Naysoburiy. Faqih va muhaddis bo'lgan. Tug'ilgan yili haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Milodiy 933-yil (hijriy 321-yil)da vafot etgan.

² Vahb ibn Munabbah ibn Komil ibn Siyj ibn Zi Kibor. Milodiy 655 (hijriy 34) yilda tug'ilgan. Ulug' tobeinlardan bo'lib, avvalgi o'tganlar haqidagi qissalar va xabarlarini rivoyat qilishi bilan mashhur bo'lgan. Milodiy 738 (hijriy 114-yil)da vafot etgan.

³ Shibliy – Abu Bakr Muhammad ibn Xalaf arab tilida ijod qilgan tasavvuf shoiri. O'rta Osiyoning Buxoro hududida tavallud topgan. 945-yilda Bag'dodda vafot etgan.

⁴ Umar ibn Xattob ibn Nufayl ibn Abduluzzo ibn Royah. Rosululloh sollallohu alayhi vasallam vafot etgach, Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhudan keyingi ikkinchi xalifa. Fil yilining o'n uchinchi yili Makkada tavallud topgan. Sahobalar orasida shijoat, odillik, haqgo'ylik, ixlos, itoatgo'ylik, omonatdorlik kabi sifatlar bilan tanilgan.

⁵ Jo'ybor shayxlari naqshbandiylik tariqatining Buxorodagi vakillari. Jo'ybor shayxlari islom dinini targ'ib qilish uchun Makkadan Nishopurga, undan Buxoroga kelgan. Ular Ali ibn Abu Tolibning avlodlaridir.

⁶ Ushbu nusxaning fotoplyonkasi qo'limizda mavjud bo'lib, u o'ta eski fotoplyonkada bo'lgani uchun hozircha uni o'qishning imkoni bo'lmadi.

gan nusxa yurtimizda Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalari Asosiy fondida saqlanayotgan 1834 inventar raqamli qo‘lyozma hisoblanadi. Bu asar yillar davomida ko‘p talafot ko‘rgani sababli dastlabki sahifalari yo‘qolgan. Bu yo‘qolgan sahifalar keyingi yillarda (XX asrda) boshqa bir kotib tomonidan qayta ko‘chirilib tiklangan.

Ushbu nusxalardan tashqari asarning boshqa nusxalari aksariyat XIX–XX asrda ko‘chirilgan nusxalaridir. Xususan, Turkiya davlat kutubxonasida asarning yuzdan ortiq, Qozog‘istonning Ostona shahridagi davlat kutubxonasida qirqdan ortiq qo‘lyozma va toshbosma nusxalari mavjudligi aniqlangan [Айсу Ата 1997, 21–22; Халиуллина 2002, 11]. Shunday nusxalar respublikamizdagi kutubxonalarda ham ko‘plab uchraydi. Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalari fondida o‘zbek tilidagi №7397, №6227, №6685, №6346, №12701, №6122, №10252, №11202 nusxalar hamda tatarchada yozilgan №11537 raqamli asar nusxalari saqlanadi. Bundan tashqari, mazkur kutubxonada muallifi va ko‘chirilgan yili ko‘rsatilmagan “Qisasul anbiyo” nomi ostida o‘zbek tilidagi №7022, №1624, №5687 hamda fors-tojik tilida yozilgan №11654, №12421, №12472, №11777, №7281, №9638, №10198, №4230 inventar raqamlari bilan ro‘yxatga olingan qo‘lyozma va toshbosmalar ham borki, agar sinchkovlik bilan o‘rganilsa, ular ham asar nusxalaridan biri bo‘lishi mumkin. Har holda muallifi ko‘rsatilmagan asarni sinchkovlik bilan o‘rganmasdan aniq bir fikr aytish qiyin. Bundan tashqari, respublikada yashovchi ayrim mahalliy aholining shaxsiy kutubxonasida ham asar nusxalarini topish mumkin va ular ham katta ehtimol bilan XIX – XX asrda ko‘chirilgan qo‘lyozma yoki toshbosmalardir.

Asar nusxalari ko‘pligiga qaramasdan, ularning ko‘chirilgan davriga e‘tibor bersak, XIX – XX asrda ko‘chirilganlarning deyarli barchasi qadimiy nusxadan anchagina farq qiladigan asar nusxalaridir. Bu o‘zgarishlar shu darajaga yetganki, ularning muqaddima qismidagi Rabg‘uziy nomiga nisbat berilgan qaydni hisobga olmaganda, bu asar aynan Nosiruddin Rabg‘uziyning qalamiga tegishli ekanligini isbotlash qiyin. Shu sababli ba’zi olimlar, xususan, I.Oston-aqulovning “1859 –1916-yillarda Qozon va Toshkent shaharlarida bosilgan payg‘ambarlar qissalarini Rabg‘uziy nomiga nisbat berish to‘g‘ri emas. Ularni noma‘lum muallif tomonidan ishlangan “Qisas ul-anbiyoi turkiy” deb atagan ma‘qul” degan xulosaga kelishiga cha olib keldi [Остонақулов 1993, 18]. Bu gipotezani qabul qilib bo‘lmaydi. Negaki ushbu asar qanchalik o‘zgarishga uchramasin,

uning muallifi Nosiruddin Rabg'uziy bo'lib qolaveradi.

Asarning qadimiy nusxalari asliyatga yaqin bo'lganligi sababli ushbu maqolada qadimiy nusxalar deya e'tirof etilayotgan XV va XVI asrdagi nusxalarni qiyoslash orqali o'zgarishlar va ularning sabablarini aniqlashga harakat qilamiz.

Britaniya muzeyida saqlanayotgan asarning XV asrdagi nusxasi eng qadimiy nusxa bo'lib, qo'lyozma 500 bet, ya'ni 250 varaqni tashkil etadi.

Kitob sahifalanmagan, biroq poygirlari mavjud. 1v. 1r. ko'rinishida raqamlangan sonlar esa Gronbek faksimilesida raqamlangan bo'lishi kerak. Kitobning dastlabki sahifasi anchagina talofot ko'rgani sababli undagi hamma yozuvni o'qishning iloji yo'q. Unda arab yozuvidagi harflar bilan "هذا كتاب الربغوزى الأنبياء" deb yozilgani g'ira-shira tarzda ko'zga tashlanadi. Shu o'rinda aslida قصص lafzi ham bo'lishi kerak. Ammo bu muqovaning qoramtir suratida ko'zga ko'rinmaydi. Asar nasta'liq xatida bitilgan. "Odob tasnif"ga ko'ra, "Bismillahir rohmanir rohiym" so'zidan keyin tahmid – Allohga hamdu sano bilan boshlanadi. Muallif Allohga hamd aytishda uning buyuk ne'matlarini zikr qilar ekan, ularning har birini Qur'on oyatlari bilan dalillab keltiradi. Shundan so'ng hamd va na'tdan keyin mo'g'ul beklaridan Nosiruddin To'qbug'a madhi va o'zi haqidagi qisqacha ma'lumot beriladi. Shundan so'ng asarning asosiy qismi boshlanadi.

Asar dunyoning yaralishi voqeasidan boshlanib, so'nggi payg'ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallam hayoti va u bilan bog'liq voqealar bilan yakunlanadi. Har bir sahifa (muqaddimani hisobga olmaganda) 21 qatordan iborat. Kerakli o'rinlarda gloss berilgan. Hamd qismining o'zida madh lafzlariga munosib bo'lgan uch oyatni ma'naviy izchillikda keltiradi. Na't qismida Muhammad sollallohu alayhi vasallamning siyrati va fazlini silsilaviy ochib beruvchi yigirma besh oyatdan iqtibos keltirgan. Shundan so'ng u zotga bag'ishlab o'n to'rt misradan iborat she'r bitilgan bo'lib, so'ng siyratlariga oid ma'lumotlarni ham taqdim etgan. Bag'ishlov qismida Nosiruddin To'qbug'aga bag'ishlangan o'ttiz uch baytli qasida berilib, xoqonning shaxsiy fazilatlarini madh etiladi.

XVI asrda ko'chirilgan, deb taxmin qilingan ikkinchi nodir manba – asarning Qozon nusxasi ham olimlar tomonidan XV asrga yaqin nusxa deb taxmin qilinadi.

Ushbu asar Qozon kutubxonasida saqlanadi. Ushbu asar jami 448 varaq, ya'ni 896 sahifadan iborat. Har bir qator 21 satrdan iborat. Poygirlari mavjud, gloss berilgan, biroq qadimiy nusxa bilan solishtirilganda, ularning o'rne bir emas. XV asrda berilgan gloss XVI

asrdagi nusxada interpolatsiya holatiga kelgan.

Kitob yaxshi saqlanganligi sababli unga deyarli shikast yetmagan. Hattoki dastlabki sahifalari ham saqlab qolingan. Har ikki nusxasini bir-biri bilan qiyoslaganda eng avvalo ularning sahifalaridagi tafovut tadqiqotchini ajablantiradi. Negaki XV asrdagi nusxa 500 sahifani tashkil qilsa, XVI asrdagi nusxa 896 sahifani tashkil qilmoqda. Bu esa XVI asr nusxasi tuzilishida o‘zgarishlar bo‘lganmi-kan, degan taxminni keltirib chiqaradi.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarining yurtimizda saqlanayotgan eng qadimgi nusxasi sifatida e’tirof etilayotgan qo‘lyozmalar institutidagi №1834 raqamli nusxaning dastlabki sahifalari yo‘qolgani bois keyingi nashrlar orqali 1-betdan 5-a betgacha siyoh rangda chiroyli husnixatda qaytadan ko‘chirilgan. Matnda 3 xil xat uchraydi. Asar 896 sahifadan iborat. Nasta’liq xatida ko‘chirilgan. Asarni ko‘chirgan kotib ma’lum emas.

Asar besh xil yozuvda bitilgan: 1-betdan 5-a betgacha birinchi xil yozuv, 5-b betdan 191-betgacha ikkinchi xil yozuv, 192-a betdan 203-b betgacha uchinchi xil yozuvda bitilgan. 446-b betdan 447-b betgacha varaqlari zarar ko‘rgani bois boshqa chiroyli xusnixatda to‘ldirilgan. 448-betdan 450-betgacha bo‘lgan qismda basmala bilan boshlangan aqidaviy masalalarga oid hukmlar yozilgan bo‘lib, ushbu hukmlar hamd, salavot bilan boshlanib, iymoni mufassal, qirq farz bayoni, qunut duosi va boshqa duolardan iborat ekani, shuningdek, bu hukmlar fors-tojik tilida yozilgani aniqlandi. Bu esa ushbu sahifalar kitob tarkibiga oid emasligini bildiradi.

Ichki unvonlar yashil, qizil rang bilan ajratilgan. Kitobning ayrim joylariga nam tegib, sahifalari bo‘yalgan. Ba’zi jumlar tagiga qalam bilan chizilgan, ba’zi yirtilgan varaqlarning chetlari qayta ta’mirlangan. Ayrim qayta ta’mirlangan sahifalarga boshqa qog‘ozlar yelimlab yopishtirilgani bois ularning ba’zi satrlarini o‘qish imkonsiz.

Har uchala nusxa qadimiy bo‘lgani sababli ularning asliyatga yaqinligi qay darajada saqlanib qolganligini tekshirish uchun qiyosiy tadqiq qilish lozim. Qiyos oson bo‘lishi uchun jadvalda aks ettiriladi. Zero, “O‘qilgan qo‘lyozmalar soni qancha ko‘p bo‘lsa, tuman shunchalik tarqalib, masala oydinlashib boradi. Tadqiqotchining qo‘lidan yuzlab, minglab qo‘lyozmalar o‘tsa, ilgari amalga oshirib bo‘lmaydigandek tuyulgan masala oddiylashadi va oydinlashadi” [Бертельс 1957, 237– 238].

XV asr nusxa	XVI asr Qozon nusxa	XVI asr Toshkent nusxa
“Sonsiz hamd-u sanolar va saqishsiz ko’p shukrlar ul tangrig’akim Jalla jalallohukim, qudrati birla bizni odamiy yaratdi va yilqi qaro yaratmadi. Qavluhu taolo: وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ [Qur’oni karim. Isro surasi 70-oyat]. Odamiy yaratmish so’ng fazli karami birla bizlarni er yaratdi: وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ “Va erkaklarga ular-dan (ayollardan) ustun daraja bordir”. [Baqara surasi 228-oyat] taqi bizni asig’ yo’lg’a ko’ndurub hidoyat birla og’irlab yamon yo’ldin qutqardi”.	“Sonsiz hamd-u sanolar saqish ezgular Izi azza va jallag’akim qudrati birla bizlarni Odam yaratdi va pari yaratmadi taqi qaro yaratmadi. وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ¹ [Qur’oni karim. Isro surasi 70-oyat]. Odamni yaratmish-din keyin fazli karami birla er yaratdi, xotun yaratmadi. وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ “Va erkaklarga ulardan (ayollardan) ustun daraja bordir”. [Baqara surasi 228-oyat]. Taqi bizlarni arig’ yo’lg’a ko’ndurdi, hi-doyat birla og’irlab yamon yo’ldin chiqardi”.	“Sonsiz hamd-u sanolar saqish ezgular Izi azza va jallag’akim qudrati birla bizlarni Odam yaratdi va pari yaratma-di taqi qaro yaratmadi. وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ² Batahqiq, biz odam bo-lasini aziz-u mukarram qilib qo’ydik va ular-ni quruqlig-u dengizda (ulov-la) ko’tardik. [Qur’oni karim. Isro surasi 70-oyat]. Odamni yaratmishdin ke-yin fazli karami birla er yaratdi, xotun yaratma-di. وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ “Va erkaklarga ulardan (ayollardan) ustun daraja bordir”. [Baqara surasi 228-oyat]. Taqi bizlarni arig’ yo’lg’a ko’ndurdi, hidoyat birla og’irlab yamon yo’ldin chiqardi”.

Ushbu qiyoslardan ma’lum bo’ladiki, Qozon va Toshkent nusxalari XV asrda ko’chirilgan asar nusxasi bilan bir xil emas. XVI asr Qozon va Toshkent nusxalari esa aynan bir xil. Aniqroq qilib aytganda, Toshkent nusxasining yo’qolgan qismi Qozon nusxasi asosida tiklangan. Bundan shu xulosaga kelish mumkinki, Toshkent nusxasi Qozon nusxasi bilan bir xil bo’lsa, XV asr nusxasi bilan Qozon nusxasi o’rtasidagi fonetik, morfologik, leksik va semantik tafovutlar qanday paydo bo’lgan?

Tajribalar shuni ko’rsatadiki, kotib asarni ko’chirish jarayoni-

¹ Batahqiq, biz odam bolasini aziz-u mukarram qilib qo’ydik va ularni quruqlig-u dengizda (ulov-la) ko’tardik.

² Batahqiq, biz odam bolasini aziz-u mukarram qilib qo’ydik va ularni quruqlig-u dengizda (ulov-la) ko’tardik.

da atayin yoki beixtiyor holatda asar matniga o‘zgartirish kiritgan. Bu esa bir necha holat bilan izohlanadi. Ma’lumki, har qanday kotib, matn ko‘chirish jarayonida, asosan, matnning ma’lum qismigacha, aytaylik, so‘z birikmasi yoxud gap shaklida o‘qib olib, uni xotirasida saqlab, keyin oq qog‘ozga ko‘chiradi. Shu jarayonda ong ushbu so‘zlarning ma’lum qismini aynan eslab, ba’zi so‘zlarning ma’nodoshiga almashtirib beradi yoxud ba’zi so‘zlarni esdan chiqaradi. Bu holat kotibning qancha hajmdagi matnni bir o‘qishda ko‘chirib yozishiga bog‘liq. Matn qancha katta bo‘lsa, ko‘chirishdagi o‘zgarish ham shunga yarasha bo‘ladi. Ushbu jarayon kotibning ixtiyori-dan tashqaridagi holat bo‘lib, uni kotib atayin bajarmaydi, bil’aks, o‘zi bilmagan holda matnga o‘zgartirish kiritib qo‘yishi mumkin. Jarayon natijasini muqaddimadagi qisqa misralarda ham ko‘rish mumkin. “Sonsiz hamd-u sanolar **va saqishsiz ko‘p shukrlar ul tan-grig‘akim Jalla jalallohukim**, qudrati birla bizni **odamiy** yaratdi va **yilqi qaro** yaratmadi. Qavlulu taolo Odamiy yaratmish so‘ng fazli karami birla bizlarni er yaratdi..... taqi bizni **asig‘** yo‘lg‘a ko‘ndurub hidoyat birla og‘irlab yamon yo‘ldin **qutqardi**” satrlarida-gi so‘zlarning XVI asr Qozon va Toshkent nusxalarida **va** bog‘lovchi-sining tushib qolishi, **ko‘p shukrlar** birikmasining **ezgular** so‘zi bilan almashinishi, **asig‘** (foydali) so‘zining o‘rniga **arig‘** (toza) so‘zi bilan almashtirilishi kabi holatlarni kiritish mumkin.

Ba’zan esa kotiblarning matnga mustaqil yondashish hola-ti ham kuzatiladi. Bu holat XVI asrdan keyin ko‘chirilgan kitoblarda ko‘p uchraydi. Matnga mustaqil yondashish XIX asrning oxirlariga qadar kuzatiladi. Kotiblar asarni ko‘chirish jarayonida uning “mukammal”ligini ta’minlash, sujetini yanada boyitish maqsadida o‘zini “ikkinchi muallif” deb hisoblab, asar matniga ongli ravishda o‘zgartirishlar kiritadi. Bu esa asarni muallif matnidan uzoqlashti-radi. Biz tahlil qilayotgan ushbu matnda ham shu holatni kuzatish mumkin. Yuqorida XV asrda ko‘chirilgan “qudrati birla bizni **odamiy** yaratdi va **yilqi qaro** yaratmadi” gapida “**yilqi qaro** yaratmadi” birik-masi kengaytirilib, “**pari yaratmadi taqi qaro** yaratmadi” tarzida berilgan. XV asr nusxasi matni mazmuniga ko‘ra Alloh taolo insonni hayvon suratida yaratmagani uchun shukr qilingan. XVI asr nusxasi-da Alloh insonni pari emas, hayvon emas, balki Inson qilib yaratgani uchun shukrlar bo‘lsin, degan. Xo‘sh, nega XV asr nusxasida umuman qatnashmagan **pari** termini XVI asrda matn tarkibiga qo‘shilib qoldi?

Dastavval aytish kerakki, hamd qismida berilgan oyatlar Qur‘onning Isro surasi 70-oyatidan olingan. Unga ko‘ra:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Batahqiq, biz odam bolasini aziz-u mukarram qilib qo'ydik va ularni quruqlig-u dengizda (ulov-la) ko'tardik hamda ularga pok narsalardan rizq berdik va uni O'zimiz yaratgan ko'p jonzotlardan afzal qilib qo'ydik (Isro surasi 70-oyat). Oyat mazmunidan anglashilishicha, Alloh insonlarni *ko'p jonzotlardan afzal qilgan*. Qadimiy nusxada ushbu jonzotlarga aniqlik kiritib, hayvonlar, deb berilgan bo'lsa, XVI asr nusxasida ushbu oyatning mazmunini yanada oydinlashtirishga harakat qilingan. Hayvonlar terminiga parilar termini ham qo'shilib, bu orqali g'ayb maxluqotlari hisoblangan parilar insonlardan past maqomda qo'yilgan.

Ibn Abbos roziyallohu anhu insoniyatning azizligi ularning hayvonlardan farqli ravishda nutq qila olishi, tushunishi, ilm egallay olishi, qo'llari bilan taomlanishi, qomatining tik ekani, ko'rinishining go'zal ekanida degan [Sulaymon ibn Umar al Ujayliy 2013, 332-bet]. Ya'ni ushbu oyatning sharhida, aksar tafsir kitoblarida, insoniyatni hayvondan aziz qilib turgan sifatlar zikr qilingan. Bundan kelib chiqadiki, tafsir ilmini yaxshi bilgan muallif shunga ishora qilgan holda **odamiy** yaratdi va **yilqi qaro** yaratmadi, degan.

"Al futuhatu ilohiyya" kitobida keltirilishicha, Alloh taoloning insoniyatni **aziz-u mukarram** qilishi unga aql, nutq, yozish, chiroyli ko'rinish kabi xislatlar berganidir. Insonning o'sha aql-tafakkuri bilan to'g'ri yo'lni tanlay olishi, go'zal axloqni kasb qila olishi esa uni boshqa barcha yaratiqlardan **afzal** qiladi.

Matndagi asliyatdan farqli holda pari terminining qo'shilishi, nazarimizda, kotib oyat mazmunini oydinlashtirish uchun atayin qo'shgan ibora hisoblanadi. Shu bois bu holatni kotibning matnga mustaqil yondashuvi natijasi deyish mumkin.

Xulosa

Xulosa shuki, "Qisasi Rabg'uziy" asari shu kunga qadar sharq va g'arb olimlari tomonidan turli aspektda o'rganilgan bo'lsa-da, hali tadqiq qilinishi lozim bo'lgan jihatlari ham ko'p. Asar nusxalarini qiyosiy o'rganish, payg'ambarlar tarixiga oid ma'lumotlarni sahih diniy manbalar bilan dalillash masalasiga esa hali qo'l tekizilmagan. Bu esa yurtimiz matnshunoslari tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan muhim vazifa demakdir. Zero, xalqimiz tarixi, o'tmishi va kelajagini ma'naviy rishta sifatida bog'lab turadigan "Qisasi Rabg'uziy"-dek ham badiiylik, ham til nuqtayi nazaridan ulkan e'tiborga molik yozma yodgorlikni har tomonlama o'rganish, ochilmagan qirralarini

kashf etish va uni kelajak avlodga yetkaza olish sharaflı mas’uliyat demakdir.

Adabiyotlar

- Абдувоҳидова, М. 1988. “Рабғузий ва ўзбек классик прозаси”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 4: 36 – 38.
- Абдушукуров, Б. 2008. *“Қисаси Рабғузий” лексикаси*. Тошкент: Академия.
- Абдушукуров, Б. 2015. *Эски туркий адабий тил лексикаси*. Тошкент: Тафаккур бўстони.
- Aysu Ata. 1997. *Nasəruddin bin Burhaneddin Rabguzi. Kəsasu’l-Enbiya*. Ankara.
- Бертельс, Е.Э. 1957. *Вопросы методики критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока*. Материалы Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте.
- Будагов, Л. 1868. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. Москва: СП. б, Изд-во востлит, (1960) I-II, Репринт. изд.
- Ҳайитметов, А. 1981. *Ўтмиш ўзбек насри ҳақида*. Ўзбек насри тарихидан. Тошкент: Фан.
- Ҳасан, Н. 1996. “Қисаси Рабғузий” да Юсуф пайғамбар образи талқини. *Ўзбек тили ва адабиёти* 4: 26 – 28.
- Курбаниязов, М. 2016. “Қисаси Рабғузий” да фольклоризмлар. *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 69 – 70.
- Курбаниязов, М. 2017. Олтин Ўрда ўзбек адабиёти. *Шарқ юлдузи* 12: 125 – 129.
- Маллаев, Н. 1978. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Малов, С.Е. 1930. *Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи, Записки коллегии востоеоведов. Т. V (в честь акад. Крачковского)*. Ленинград.
- Мелиоранский, П.М. 1897. “Сказание о пророке Салихе”. *Сборник статей учеников проф. бар. В.Р.Розена*. М.: СПб., 279 – 308.
- Мирзакаримова, У. 1969. *Морфологические особенности «Кисаси Рабгузи»*: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ташкент.
- Остроумов, Н. 1874. *Труды студентов*. Казан: Университетская типография. // <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003587296#?page=39>
- Остонақулов, И. 1993. *“Қисас ар-Рабғузий” – адабий асар*: Филол. фан. номз. дисс. ... Тошкент.
- Рабғузий. 1990. *Қисаси Рабғузий*. 1-китоб. Тошкент: Ёзувчи.
- Радлов, В.В. 1893-1911. *Опыт словаря тюркских наречий*. Москва: СП. б, Изд-во востлит, (1963-1964) I-IV, Репринт. изд.
- Раҳмонов, Н. 2017. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Sano-standart.
- Расулев, Х. 1986. “Халқ фантазияси изларининг кўриниши”. *Адабий*

мерос 2: 3 – 30.

Сафарова, Ҳ.А. 2001. *Рабғузийнинг “Қиссаи Юсуф сиддиқ алайҳиссалом” асари манбалари ва ғоявий бадиий таҳлили*: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. Тошкент.

Сафарова, Ҳ.А. 2003. *Ҳазрати Юсуф – гўзаллик тимсоли*. Тошкент: Тошкент ислом университети.

Саримсоқов, Б. 1978. *Ўзбек адабиётида сажъ*. Тошкент: Фан.

Султонов, И., Ҳайитметов, А. 1982. *Ўзбек насри тарихидан*. Тошкент: Фан.

Sulaymon ibn Umar al Ujayliy. 2013. *Al Futuhatul ilohiyya*. 8 juzlik. Bayrut: Darul kutubul ilmiyya.

Халиуллина, А.Р. 2002. *Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного памятника XIV в «Кисас ал анбия» Насриддина Рабғузи*. Казан: Казанский государственный университет.

Zajaczkowski, A.Rocz. Orjent. XIV, 1949. (Иқтибос Малов С.Е.нинг “Памятники древнетюркской письменности” (1951, 341-бет) китобидан олинди).

Зоҳидов, П. 2002. “Кун туғардин кун ботарға сўзи етган зот”. *Ўзбек адабиёти ва санъати*: 2-февраль.

Ўзбек адабиёти тарихи. 1977. 1-том. Тошкент: Фан.

Shayx Usmonxon Temurxon o'g'li Samarqandiy. 2021. *Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimai*. Ankara.

Shukurov, Z. 2021. “Qisasi Rabg'uziy”ning nodir qo'lyozmasi va toshbosma nusxalari qiyosi va tahlili”. *“Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari*: 42 – 45.

Manuscript Copies of “Qisas al-Rabghuzi” and Their Textual-Comparative Study

Zilola Shukurova¹

Muattar Ahmedova²

Abstract

“Qisasi Rabguzi” was the first Turkish source dedicated to the history of prophets, so it found readers in its time and even reached different parts of the world. Although the creator himself named the work “Qisasi Rabguzi”, the work became popular among the people under the name “Qisasul Anbiyo” (“The Tale of the Prophets”) and passed from hand to hand, copied in copies, taken to different parts of the world and delivered to the people.

Therefore, the need for a comparative study of the work was always considered urgent. In this article, a copy of Nasiruddin Rabguzi’s “Qisasi Rabguzi” which is considered to be an ancient manuscript copy kept in the British Museum in the 15th century, a copy copied in Kazan in the 16th century, and a rare copy kept in the Institute of Manuscripts named after Abu Rayhan Beruni of the Republic of Uzbekistan with the inventory number 1834, is analyzed in the text of the work. Analytical comments about the changes and their reasons are given.

Key words: *hagiography, manuscript, prophet, praise, praise, dedication, moral classification.*

References

- Abduvohidova, M. 1988. “Rabg‘uziy va o‘zbek klassik prozasi”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 4: 36 – 38.
- Abdushukurov, B. 2008. “*Qisasi Rabg‘uziy*” *leksikasi*. Toshkent: Akademiya.
- Abdushukurov, B. 2015. *Eski turkiy adabiy til leksikasi*. Toshkent: Tafakkur bo‘stoni.
- Aysu Ata. 1997. *Naseruddin bin Burhaneddin Rabguzi. Kesasu’l-Enbiya*.

¹ Zilola Y. Shukurova – Doctor of philosophy in philological sciences (PhD), associate professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo’i.

E-mail: zilolashukurova@gmail.com

ORCID ID: 0000000287668833

² Muattar A. Ahmedova – PhD student at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo’i.

E-mail: malikovamuattar@gmail.com

ORCID ID: 0009000502193357

For citation: Shukurova, Z. Y., Ahmedova, M. A. 2024. “Manuscript Copies of “Qisas al-Rabghuzi” and Their Textual-Comparative Study”. *Golden scripts* 4: 4 – 19.

Ankara.

- Bertels, Ye.E. 1957. *Voprosi metodiki kriticheskix izdaniy klassicheskix pamyatnikov literaturi narodov Blijnego i Srednego Vostoka. Materiali Vsesoyuznoy konferensii vostokovedov v Tashkente*.
- Budagov, L. 1868. *Sravnitelniy slovar' turesko-tatarskix narechiy*. Moskva: SP. b, Izd-vo vost.lit., (1960) I-II, Reprint. izd.
- Hayitmetov, A. 1981. *O'tmish o'zbek nasri haqida*. O'zbek nasri tarixidan. Toshkent: Fan.
- Hasan, N. 1996. "Qisasi Rabg'uziy"da Yusuf payg'ambar obrazi talqini. *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 26 – 28.
- Kurbaniyazov, M. 2016. "Qisasi Rabg'uziy"da folklorizmlar. *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 69 – 70.
- Kurbaniyazov, M. 2017. Oltin O'rda o'zbek adabiyoti. *Sharq yulduzi* 12: 125 – 129.
- Mallaev, N. 1978. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Malov, S.Ye. 1930. *Musulmanskie skazaniya o prorokax po Rabguzi, Zapiski kollegii vostoeovedov. T. V (v chest akad. Krachkovskogo)*. Leningrad.
- Melioranskiy, P.M. 1897. "Skazanie o proroke Salihe". *Sbornik statey uchenikov prof. bar. V.R.Rozena*. M.: SPb., 279 – 308.
- Mirzakarimova, U. 1969. *Morfologicheskie osobennosti «Kisasi Rabguzi»*: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Tashkent.
- Ostroumov, N. 1874. *Trudi studentov*. Kazan: Universitetskaya tipografiya. // <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003587296#?page=39>
- Ostonaqulov, I. 1993. "Qisas ar-Rabg'uziy" – *adabiy asar*: Filol. fan. nomz. diss. ... Toshkent.
- Rabg'uziy. 1990. *Qisasi Rabg'uziy*. 1-kitob. Toshkent: Yozuvchi.
- Radlov V.V. 1893-1911. *Opit slovary tyurkskix narechiy*. Moskva: SP. b, Izd-vo vost.lit., (1963-1964) I-IV, Reprint. izd.
- Rahmonov, N. 2017. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: Sano-standart.
- Rasulev, X. 1986. "Xalq fantaziyasi izlarining ko'rinishi". *Adabiy meros* 2: 3 – 30.
- Safarova, H.A. 2001. *Rabg'uziyning "Qissai Yusuf siddiq alayhissalom" asari manbalari va g'oyaviy badiiy tahlili*: Filol. fan. nomz. diss. ... avtoref. Toshkent.
- Safarova, H.A. 2003. *Hazrati Yusuf – go'zallik timsoli*. Toshkent: Toshkent islom universiteti.
- Sarimsoqov, B. 1978. *O'zbek adabiyotida saj'*. Toshkent: Fan.
- Sultonov, I., Hayitmetov, A. 1982. *O'zbek nasri tarixidan*. Toshkent: Fan.
- Sulaymon ibn Umar al Ujayliy. 2013. *Al Futuhatul ilohiyya*. 8 juzlik. Bayrut: Darul kutubul ilmiyya.
- Xaliullina, A.R. 2002. *Grafo-foneticheskie i morfologicheskie osobennosti tyurkoyazichnogo pamyatnika XIV v «Kisas al anbiya» Nasriddina Rabguzi*. Kazan: Kazanskiy gosudarstvenniy universitet.

- Zajackowski, A.Rocz. Orjent. XIV, 1949. (Iqtibos Malov S.Ye. ning “Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti” (1951, 341-bet) kito-bidan olindi).
- Zohidov, P. 2002. Kun tug‘ard in kun botarg‘a so‘zi yetgan zot. *O‘zbek adabi-yoti va san‘ati*: 2-fevral.
- O‘zbek adabiyoti tarixi*. 1977. 1-tom. Toshkent: Fan.
- Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy. 2021. *Qur‘oni Karim va o‘zbek tilidagi ma‘nolari tarjimasi*. Ankara.
- Shukurov, a Z. 2021. “Qisasi Rabg‘uziy”ning nodir qo‘lyozmasi va toshbosma nusxalari qiyosi va tahlili”. *“Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari*: 42 – 45.

“Nahju-l-farodis” asarida keltirilgan qirq hadis va ularning qiyosiy-tekstologik tahlili

Saydakbarxon Valiyev¹

Absrakt

Ushbu maqola Mahmud ibn Ali al-Kardariyning “Nahju-l-farodis” asarida har bir fasl boshida keltirilgan hadislarning qirqta arabcha matni asosida tuzildi. Asarning 761-hijriy, 1360 milodiy yilda ko‘chirilgan Istanbul (NFI) va 759-hijriy, 1358-milodiy yilda ko‘chirilgan Qozon (NFQ) nusxalari asosida chog‘ishtirma-qiyosiy matn tuzishga harakat qilindi. Bundan tashqari har bir hadisdan oldin keltirilgan manbalarni topishga harakat qilindi.

Maqolani yozish jarayonida hadislarning matnidagi ko‘pgina farqli va o‘xshash jihatlari yoritib ketildi. Hadislarning manbalari bilan solishtirildi. Manbalari topilmagan o‘rinlarda, sababi aytib o‘tildi. Xulosa qismida bir qancha mulohazalar bildirildi.

Kalit so‘zlar: Mahmud ibn Ali al-Kardariy, Nahju-l-farodis, qirq hadis, arba’in.

Kirish

“Nahju-l-farādīs” – “Uštmamlarniñ açuq yoli” yoki “Jannatlarning yo‘li” asari XIV asrda Oltin O‘rda davlatiga qarashli Xorazm diyorida “chig‘atoy tili” da yozilgan diniy-falsafiy, ilmiy, tarixiy-badiiy va didaktik mazmundagi asardir. Uning muallifi Mahmud ibn Ali al-Kardariy as-Saroyidir.

Asar qirq hadis asosida tuzilgan o‘ziga xos “Arba’in” kitobidir. Asar muqaddima, to‘rt bob va ularning har biri o‘n fasl – jami qirqta fasldan iborat. Fasllar biror bir mavzuga bag‘ishlangan. Har faslning boshida bir hadis keltirilib, shu hadisning mohiyati, mazmuni ibratli hikoyatlar, diniy rivoyatlar, o‘gitlar asosida talqin qilib beriladi.

Asar muqaddimasida musannif kitob yozilishiga turtki bo‘lgan qirq hadis haqidagi hadis va uning tarjimasini keltiradi:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ

¹ Valiyev Saydakbarxon Yunusxon o‘g‘li – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti.

E-pochta: kaminasaid@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6683-8600

Iqtibos uchun: Valiyev, S. Y. 2024. “Nahju-l-farodis” asarida keltirilgan qirq hadis va ularning qiyosiy-tekstologik tahlili”. *Oltin bitiglar* 4: 20 – 45.

نَقَلَ عَنِّي إِلَى مَنْ لَمْ يَلْحَقَنِي مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا كُتِبَ فِي زَمَرَةِ الْعُلَمَاءِ وَخُشِرَ فِي جُمْلَةِ الشُّهَدَاءِ وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعِدًّا فَلْيَبْتَوْأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

‘Umar o‘gli ‘Abullāh radīallāhu ‘anhumā rivāyat qilur. Payğambardīn šāllallāhu ‘alayhi va-sallam andağ yarliqar: “Qāyū mōmin va muwaḥḥid qirq ḥadiṣni menim ḥadiṣlārimdin eṣitmaganolarga tegursa, bilmaganlarga oğrātsā, Ḥaq ta‘ālā ol kimersanī ‘ālimlār zumrasindā bitigay, taqī qiyāmāt kūn bolsa, āmanna va šaddaḡna šahidlar jumlasinda qoparğay. Taqī qayu kīmersa man aymamiš ḥadiṣni menim aymağaniṣni bilip qasd birla menim üzā yalğān sozlap Payğambar ‘alahi-s-salam aydi desa tamuğdin olturğū yerini amada qilsun”, dep aydi [NFİ 1b, 2–9].

Muhaddis olimlar e’tiroficha, bu hadis zaif hadislar turkumiga kiradi. Garchi islom shariatida zaif hadisdan hukm olish mumkin bo’lmasa-da, yaxshilikka chaqirish va yomonlikdan qaytarish, ya’ni amru ma’ruf va nahiy munkar ishlarida zaif hadislardan foydalansa bo’ladi.

“Nahju-l-farodis”da qo’llangan hadis muallifning umumiy maqsadi va niyatining mohiyatini ochib beradi. Ya’ni qirqta hadisni ommaga yetkazib, ikki dunyo saodatiga ega bo’lish va o’quvchidan xayrli duolar olish maqsadi ilgari surilgan. Ketidan asarning yozilish sababi, asarning tarkibi va tuzilishi haqida quyidagicha ma’lumot beriladi:

Bu ḥadiṣgā tamassuk qilip, qirq ḥadiṣ jam’ qilduq. Payğambar ‘alayhi-s-salām ḥadiṣlāridin mu’tamad kitāblardīn yana bu ḥadiṣlārgā munāsib ḥikāyatlar Payğambar ‘alayhi-s-salām aḥvālidin, taqī xulafā’-i rāšidīn af’ālidin, taqī ‘ulamā va mašāix aqvālidin ḡam qilduq. Taqī bu kitābni tōrt bāb üzā qilduq. Taqī tekma bīr bābini on fasl üzā qilduq. Taqī tekma bīr fasl avvalindā bir ḥadiṣ kelturduk. Payğambar ‘alayhi-s-salām ḥadiṣlāridin-kim majmu’i qirq ḥadiṣ bolur [NFİ 1b, 9–13].

Biz “Nahju-l-farodis”ning eng qadimgi va muallif hayotlik davrida ko’chirilgan Istanbuldagi Yangi jome kutubxonasida saqlanayotgan 879-raqamli qo’lyozma (NFİ) va Qozon davlat universiteti kutubxonasida saqlanayotgan 60261 raqamli qo’lyozma (NFQ) nusxalarini chog’ishtirib, qirqta hadis matnini tadqiq qilib ko’rdik. Chog’ishtirish jarayonida har bir hadisning asl manbalari bilan ham qiyoslab chiqdik.

Asosiy qism

Avvalqī faṣl. *Payğambar ‘alahi-s-salāmnun faḡā’ili iḡindā turur [NFİ. 2a, 2–3].*

Avvalqi fasl. Payğambar ‘alahi-s-salām aḥvālī içindā turur [NFQ. 2a, 15].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Masābiḥ” atliğ kitābında bu ḥadişni keltürmiş [NFİ 2a, 2–3].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى اصْطَفَى كِنَانَةَ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ
وَاصْطَفَى قُرَيْشًا مِنْ كِنَانَةَ وَاصْطَفَى مِنْ قُرَيْشٍ بَنِي هَاشِمٍ وَاصْطَفَانِي مِنْ بَنِي هَاشِمٍ [NFİ]
[2a, 3–5].

Bu ḥadiş ma’nasi ol bolur-kim, payğambarimiz ‘alayhi-s-salām aydi: Teḡrî tabārak va ta’ālā İsmā’il Payğambar ‘alayhi-s-salām oğlanlaridin Kināna atliğ qabilasindin Qurayş qabilasini uḡurdî. Yana Qurayş qabilasidin Hāşim atliğ kişinin oğlanarini uḡurdî. Yana Haşim atliğ kişinin oğlanlarindin meni uḡurdî-çiqardî [NFİ 2a, 5–7].

NFQ nusxasida birinchi bob, birinchi faslning hadisi yozilgan sahifa zararlangani uchun hadis matni yo’q.

Imom Bag’aviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 4460-raqamli hadis matni “Nahju-l-farodis”da keltirilgan hadis matni bilan aynan o’xshash.

İkinçi fasl. Payğambar ‘alayhis-salāmqa vaḥi kelmākiniḡ bayānī içindā turur [NFİ 3b, 17].

İmām Şağānî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşāriqu-l-anvār” atliğ kitābī içindā bu ḥadişni keltürmiş [NFİ 3b, 17–4a, 1].

رُوي عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ
الدِّينَ بَدَأَ غَرِيْبًا وَسَيَعُوْدُ الدِّينُ كَمَا بَدَأَ فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ [NFİ 4a, 1–2].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

رُوي عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ قَالَ
إِنَّ الدِّينَ بَدَأَ غَرِيْبًا وَسَيَعُوْدُ الدِّينُ غَرِيْبًا كَمَا بَدَأَ فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ صَدَقَ يَا رَسُولَ اللَّهِ [NFİ]
[5a, 14–15].

Bu ḥadiş ma’nisi ol bolür-kim, Payğambar ‘alayhis-s-salām xabar berü yarliqar: Bu musulmānliq dini ġariblüqin zāḡir boldî. Qiyāmat atakinda taqî ġariblüqin qaytgäy. Xuşluq bolsun ġariblarqā [NFİ 4a, 2–4].

NFQ nusxasida وَسَيَعُوْدُ الدِّينُ dan keyin kelgan غَرِيْبًا so’zi NFİ nusxasida yo’q. Hadis oxiridagi صَدَقَ يَا رَسُولَ اللَّهِ iborasi ham NFİ nusxasida yozilmagan.

Imom Sag’oniniyning “Mashoriqu-l-anvor” asaridagi 229-hadis matni “Nahju-l-farodis”ning NFİ nusxasi bilan bir xil.

Üçünçi fasl. Payğambar ‘alayhi-s-salām taqî yārānlāri birlä İslām avvalindā emgāngānlāriḡ bayānī içindā turur [NFİ 5b, 14–15].

İmām Abü-l-Ma’ālî Muḡammad İsbāḡānî rahmatu-l-llāhi ‘alayh tafsirında Süratu-l-Aḡzāb içinda bü ḥadişni keltürmiş [NFİ 5b, 15].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَدَا مُؤْمِنًا فَقَدْ أَدَانِي وَمَنْ أَدَانِي فَقَدْ أَدَا اللَّهَ وَمَنْ

أَذَى اللَّهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ فِي النَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالزَّبُورِ وَالْفُرْقَانِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا [NFİ 5b,] [16-17].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَذَى مُؤْمِنًا فَقَدْ أَذَانِي وَمَنْ أَذَانِي فَقَدْ أَذَى اللَّهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ فِي النَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالزَّبُورِ وَالْفُرْقَانِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ [NFQ 5a, 6-7].

Ma'nisi ol bolürkım Payğambar 'alayhi-s-salām xabar berü yarlıqār: Qayü kim ersa mominnı āzār qılsā, menı āzār qıldı. Taqı kimikim menı āzār qılsā Tanrı ta'alānı āzār qıldı. Taqı kimikim Tanrı ta'alānı āzār qılsā, ol kim ersa mal'ün turur Tavrāt taqı İnjil taqı Zabür taqı Furqān içindä. Haq ta'alā ol kim ersaga xār qilgān 'adābini āmāda qilip turur dedi [NFİ 5b, 17-6a, 1-2].

NFİ nusxasida أَذَى yozilgan so'z, NFQ nusxasida أَذَى shaklida to'g'ri yozilgan. NFQ nusxasida وَمَنْ أَذَى jumlası tushib qolgan. Hadis so'ngidagi صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ iborasi NFİ nusxasida yozilmagan.

Imom Abu-l-Ma'oliy Isbahoniy va u kishining Tafsir kitobi haqida ma'lumot topilmadi.

Törtinchi fasl. *Payğambar 'alayhi-s-salām Makkadın Madinaqa čiqmaq bayānı içindä turur* [NFİ 9b, 13].

İmām Abu-l-'Alā-i Oşī rahmatullāhi 'alayhi “Nişābu-l-Axbār” ātliğ kütābindä bü hadişni keltürmiş [NFİ 9b, 13-14].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ مَاتَ غَرِيْبًا فَقَدْ مَاتَ شَهِيدًا وَوُفِّيَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ [NFİ 9b, 14-15].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ مَاتَ غَرِيْبًا مَاتَ شَهِيدًا وَوُفِّيَ مِنْ عَذَابِ الْمَقَابِرِ [NFQ 14a, 14-15].

Bü hadiş ma'nisi ol bolurkım Payğambar 'alayhi-s-salām xabar berü yarlıqār: qayü momin va muvaḥḥid ğariblüqdä olar bolsa Haq tabārak va ta'alā ol qulğa şahidlār şavābini rozı qılur, taqı gor 'adābidin saqlayur [NFİ 9b, 15-16].

NFİ nusxasida فَقَدْ مَاتَ jumlası NFQ nusxasida مَاتَ yozilgan. NFİ nusxasidagi عَذَابِ الْقَبْرِ jumlası NFQ nusxasida مِنْ عَذَابِ الْمَقَابِر deb yozilgan.

“Nisabu-l-axbor” kitobini bir qancha qo'lyozma va 1903-yilda Qozon shahrida nashr qilingan toshbosma nus-xasini topdik va tadqiqotimizda shu manbadan foydalandik. Asar muallifi “Nahju-l-farodis” zikr qilingan Imom Abu-l-A'lo O'shiy emas, balki Imamu-l-hamayn Sirojiddin Abu Muhammad Ali bin Usmon bin Muhammad al-O'shiy ekani ma'lum bo'ldi. Bizningcha Abu-l-A'lo muallifning yana bir kunyasi bo'lishi mumkin.

“Nisabu-l-axbor” ning 40-sahifasidagi hadis NFİ nusxasidagi

hadis matni bilan bir xil.

Bešinçi faşl. Payğambar ‘alayhi-s-salāmnun muō’jizātiniñ bayāni turur” [NFİ 14a, 5–6].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābdā bü hadişni keltürmiş [NFİ 14a, 6–7].

عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَكَّةَ فَخَرَجْنَا فِي بَعْضِ نَوَاجِيهَا فَمَا اسْتَقْبَلَهُ جَبَلٌ وَلَا شَجَرٌ إِلَّا هُوَ يَقُولُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ [NFİ 14a, 8–٧], [NFQ 20a, 14–16].

Bu hədişniñ ma’nisi ol bolurkim, ‘Alî rāḍiyallāhu ‘anhu aytur: Man Payğambar ‘alayhi-s-a-salām birla Makkadā erdim. Makkaniñ şahrāsingä çiqtuq. Tağqa qarşu kelduk ersa, ol tağdın awaz keldikim, as-salāmu ‘alayka yä rasülallāhi deb taqî daraxtqa qarşu kelduk ersa, ol daraxtdın awaz keldikim as-salāmu ‘alayka yä rasülallāhi deb [NFİ 14a, 8–10].

Hadis matni NFİ va NFQ nusxalarida bir xil shaklda. Imom Bağ’aviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 4635-hadis matni bilan ham aynan o’xshash.

Altinçi faşl. Payğambar ‘alayhi-s-salām Makkagä kirmäkinin bayāni turur” [NFİ 18b, 2–3].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābindā bü hadişni keltürmiş” [NFİ 18b, 3].

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ وَبِيَدِي لَوَاءُ الْحَمْدِ وَلَا فَخْرَ وَمَا مِنْ نَبِيٍّ يَوْمُنِيذِ آدَمَ وَمَنْ سِوَاهُ إِلَّا تَحْتَ لَوَائِي وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ عَنْهُ الْأَرْضُ وَلَا فَخْرَ [NFİ 18, 4–5].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ أَبِي الْحَرِثِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ وَبِيَدِي لَوَاءُ الْحَمْدِ وَلَا فَخْرَ وَمَا مِنْ نَبِيٍّ يَوْمُنِيذِ آدَمَ سِوَاهُ إِلَّا تَحْتَ لَوَائِي وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الْأَرْضُ وَلَا فَخْرَ [NFQ 26, 16–17–26^b, 1–2].

Bu hədiş ma’nisi ol bolurkim Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Man qiyāmat kun bolsa āmannä va şaddaqnä Ādam oğlanlariniñ beki bolğayman. Taqî bu soznî gowanu aymasman. Va lekin Həq ta’alāniñ lütfi-karami maninñ üzä mundağ turur dep aninñ lütfini izhār qilip sizlarga bildurmak uçun ayturman. Taqî qiyāmat kun bolsa āmannä va şaddaqnä jumlaninñ ‘alamî manim elkimda bolğay. Bu soznî taqî guwanu taqî aymasman. Va lekin Həq ta’alāniñ lütfini izhār qilmaq uçun ayturman. Taqî qiyāmat kun bolsa āmannä va şaddaqnä tekma bir uluğ kim ersa-kim xalāyiq anja ittibā’ qilurlar. Aninñ elkinda bir ‘alam bolğay. ‘Arşat xalqi ma’lüm qilğaylar-kim bu kim ersa bu ma’nilik ermiş deb kerak. Ol ma’ni xayr bolun kerak şar bolsun. Taqî heç taqî maqāmāt va karāmāt içinda Həq ta’alāniñ həmdü taqî şənəsi içinda erdi. Ol jihatdin Payğambar ‘alayhi-s-salām

hamdning ‘alami berildi. Yana aydi Payğambar ‘alayhi-s-salām qiyāmat kun bolsa āmannā va šaddaqnā Ādam payğambar ‘alayhi-s-salām taqī Ādam payğambardīn soj kelgan payğambarlar jumlası manīm ‘alamim astında bolğaylar. Bu soznī taqī guwanu aymasman. Va lekin Haq ta‘alāniñ karami izhār qılmaq uçun ayturman. Taqī qiyāmat kun bolsa āmannā va šaddaqnā jumla xalāyiqdin burun avval gor yarilip gordin baş qaldurğan man bolğayman. Bu soznī taqī kuwanu mafāxirat qılu aymasman. Va lekin Haq ta‘alā manīm üzā nāmā uluğ luṭflār taqī karamlār qilip turur. Anī izhār qılmaq uçun ayturman dedi [NFİ 18, 5–17].

NFİ nusxasida hadis roviysining ismi سَعِيدُ الْخُدْرِيِّ عَنْ أَبِي يُوْزَيْلٍ yozilgan bo‘lsa, NFQ nusxasida الْحَرِيثُ عَنْ أَبِي يُوْزَيْلٍ yozilgan. NFQ nusxasidagi تَنْشَقُّ fe‘li NFİ nusxasida musannif yoki kotibning xatosi sababli tushib qolgan.

Imom Bag‘aviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 4481-hadisa roviyning ismidagi الْخُدْرِيُّ so‘zi yo‘q. لَا تَحْتَ لِوَايٍ jumlasidan keyingi وَلَا فَخْرٌ jumlası ham “Masobih”da yo‘q ekan.

Yetinchi fasl. Payğambarniñ ‘alayhi-s-salām Me‘rājiniñ bayāni içindä turur [NFİ 26b, 8].

Imām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ätliğ kitābindä bü hadisni keltürmiş [NFİ 26b, 8–9].

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُتِيَ بِالْبُرَاقِ لَيْلَةَ أُسْرِي بِهِ مُلْجَمًا مُسْرَجًا فَاسْتَصْعَبَ عَلَيْهِ فَقَالَ لَهُ جَبْرِئُلُ أَمْحَمَدٍ تَفْعَلُ هَذَا فَمَا رَكِبَكَ أَحَدٌ أَكْرَمَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْهُ فَارْفَضَ عَرَقًا [NFİ 26b, 9–11].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُوتِيَ بِالْبُرَاقِ لَيْلَةَ أُسْرِي بِهِ مُلْجَمًا هَذَا فَمَا رَكِبَكَ مُبْرَجًا فَاسْتَصْعَبَ عَلَيْهِ فَقَالَ لَهُ جَبْرِئُلُ أَمْحَمَدٍ تَفْعَلُ هَذَا فَمَا رَكِبَكَ أَحَدٌ أَكْرَمَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْهُ فَارْفَضَ عَرَقًا [NFQ 37a, 17–37b, 1–3].

Hadis ma’nisi ol bolur-kim, Anas bnü Mālik raḍiyallāhu ‘anhu rivāyat qilur. Payğambar ‘alayhis-s-salām Me‘rāj tunında Jabrā’il ‘alayhi-s-salām Burāq kelturdi yugan urulmiş, ayar urulmiş. Qaçankim Payğambar ‘alayhi-s-salām Burāqqa munmak tiladi ersa, Burāq jaliqliq qildi. Jabrā’il aydi: Muḥammadğami jaliqliq qilursan. Heç kim ersa munday saña Muḥmaddin ‘azizrāk Haq ta‘alā qatında Muḥmaddin ḥurmatlikrāk dedi ersa, Buraq tulandī taqī teri aqa başladī [NFİ. 26b, 11–15].

NFİ nusxasidagi مُلْجَمًا so‘zidan keyingi مُسْرَجًا so‘zining o‘rniga NFQ nusxada هَذَا فَمَا رَكِبَكَ مُبْرَجًا jumlası yozilgan.

Imom Bag‘aviyning “Masobihu-s-sunna” kitobining 4636-hadisa hadisning roviysida عَنْ أَنَسٍ bilan kifoyalangan. “Nahju-l-farodis”dagi عَلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْهُ jumlası “Masobih”da عَلَى اللَّهِ مِنْهُ shaklida yozilgan.

Seksinči fasl. Payğambar ‘alayhi-s-salām Me’rāj tünində uçmağ tamuğqa tafarruj qılğāniniñ bayānında [NFQ 43a, 12–13].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābdā keltürmiş bü hadişni [NFİ 30b, 14–15].

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَخُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ [NFİ 30b, 15–16].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَخُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ [NFQ 43a, 14–16].

Ma’nisi ol bolurkim uçtmağ qapsandî kuçay işlar birla jihād meñizlik haj meñizlik roza meñizlik namāz meñizlik emgak kuçaylik bar ersa jumlasini qılmaq kerak. Andin soñ uçtmağ qapsandî kirsä taqî tamuğ qapsandî nafs tilakları birla yemak içmak tana’u’um qağğu sozluqnî tilar. Bu nafsıña uysa soñi tamuğ turur [NFİ 30b, 16–17–31a, 1–2].

NFİ nuxxada عَنْ أَنَسٍ bo’lsa, NFQ nuxxada أَنَسٌ deb yozilgan. NFİ nuxxadagi أَنَّهُ قَالَ قَالَ o’rniga NFQ nuxxada أَنَّهُ deb yozilibdi.

Imom Bag’aviyning “Masobihu-s-sunna”sidagi 4418-hadis NFİ nuxxadagi hadis matni bilan deyarli bir xil. NFİ nuxxadagi عَنْ أَنَسٍ o’rniga “Masobih”da عَنْ أَنَسٍ deb yozilgan.

Toqsinči fasl. Payğambar ‘alayhi-s-salām Hunaynda ğazāt qılmağiniñ bayānı turur [NFİ 34b, 13].

İmām Abü-l-‘Alā’i Oşî rahmatullāhi ‘alayhi “Nişābu-l-axbār” ātliğ kitābdā bü hadişni keltürmiş [NFİ 34b, 13–14].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ قَطْرَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ قَطْرَةٍ دَمْعٍ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ قَطْرَةٍ دَمِ أَهْرِيْقٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَعَالَى [NFİ 34b, 14–15].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ قَطْرَةٍ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ قَطْرَاتٍ دَمْعٍ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ دَمِ أَهْرَقْتُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَعَالَى [NFQ 49a, 4–6].

Hadis ma’nisi ol bolur-kim, Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Heç qatıra sewüklükräk yoq Tağrı ta’alāniñ hağratinga, magar ol qatradin-kim, Haq ta’alāniñ xavfidin ‘āşî kozindin qatıra yaş aqıtsa. Taqî ol qatradin-kim ğāzî qul Haq ta’alā yolında şahid bolub tanindin qatıra qan aqsa, bu eki qatradin sewüklükräk yoq. Haq ta’alāniñ hađratindä yoq [NFİ 34b, 15–17–35a, 1].

NFİ nusxasida مِنْ قَطْرَةٍ دَمْعٍ bo’lsa, NFQ nusxasida مِنْ قَطْرَاتٍ دَمْعٍ shaklida yozilgan. NFİ nusxasida دَمِ أَهْرِيْقٍ deb yozilgan jumla, NFQ nusxasida دَمِ أَهْرَقْتُ kelgan.

“Nisabu-l-axbor” kitobining 27-sahifasidgi hadis NFİ nusxasidagi hadis matni bilan o’xshash. Faqat NFİ nusxasida قَالَ رَسُولُ

yozilgan. jumlası “Nisabu-l-axbor”da *يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مَالَهُمْ مِنْ بَنَاتِهِمْ* jumlası “Nisabu-l-axbor”da *يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مَالَهُمْ مِنْ بَنَاتِهِمْ* shaklida yozilgan.

Oninchi fasl. Payğambar ‘alayhi-s-salām vafātiniñ bayāni içindä turur [NFİ 39a, 4–5].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” atliğ kitābdā bû hadîşni keltürmiş [NFİ 39a, 5].

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ الْيَأْتِيَنَّ عَلَى أَحَدِكُمْ يَوْمٌ وَلَا يَرَانِي ثُمَّ لَا يَرَانِي أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ مَعَهُمْ [NFİ 39a, 6–7].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْيَأْتِيَنَّ عَلَى أَحَدِكُمْ يَوْمٌ وَلَا يَرَانِي فِيهِ ثُمَّ لَا يَرَانِي أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ مَعَهُمْ [NFQ 55a, 2–4].

Bu hadîş ma’nisi ol turur-kim, Payğambar ‘alayhi-s-salām yarlıqar. Ol Tağrı birla qasamyād qilurman-kim Muḥammadniñ rûhi anıñ taşarrûfında turur. Har ayna bir kun kelgusı turur. Sizlarda biriñiz üzü-kim ol kun içinda meni kormagaysız. Ma āxiratqa naql qilmiş bolğayman. Andin soñ meni kormagaysızlarda biriñizga sewüklükräk bolğay ewi barqidin oğlı qizidin. Taqı ne-kim qatında bar māl tawardin jumladin sewüklükräk bolğay. Va lekin kiru bilmagay dedi [NFİ 39a, 7–11]. NFİ nusxasidagi bo’lsa, NFQ nusxada *يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مَالَهُمْ مِنْ بَنَاتِهِمْ* ekan. NFİ nusxasidagi jumla NFQ nusxasida yo’q. NFİ nusxasida *يَأْتِيَنَّ* so’zi NFQ nusxada *يَأْتِيَنَّ* yozilibdi. NFQ nusxasidagi *يَأْتِيَنَّ* NFİ nusxasida yo’q.

Imom Bağaviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 4675-hadisidagi *يَأْتِيَنَّ* so’zi NFİ nusxasida musannif yoki kotib xatosi bilan *يَأْتِيَنَّ* ko’rinishda yozilib qolgan ko’rinadi.

İkinchi bāb. Xulafā’i rāşidin taqı ahli bayt taqı dört imām faḍāiliniñ bayāni içindä turur [NFİ 46a, 7–8].

Avvalqı fasl. Abu Bakr raḍiyallāhu ‘anhunıñ bayāni içindä turur [NFİ 46a, 8].

İmām Şağānî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşāriqu-l-anvār” atliğ kitābindā bû hadîşni keltürmiş [NFİ 46a, 9].

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ مِنَ النَّاسِ عَلَى فِي صُحْبَتِهِ وَمَالِهِ أَبَا بَكْرٍ وَلَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا خَلِيلًا غَيْرَ رَبِّي لَأَتَّخِذْتُ أَبَا بَكْرٍ خَلِيلًا وَلَكِنْ أَخُوهُ الْإِسْلَامِ وَمَوَدَّتُهُ لَا يُبْقِيَنَّ فِي الْمَسْجِدِ بَابٌ إِلَّا بَابُ أَبِي بَكْرٍ [NFİ 46a, 9–11].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ مِنَ النَّاسِ عَلَى فِي صُحْبَتِهِ وَمَالِهِ أَبَا بَكْرٍ وَلَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا خَلِيلًا وَلَكِنْ أَخُوهُ الْإِسْلَامِ وَمَوَدَّتُهُ لَا يُبْقِيَنَّ فِي الْمَسْجِدِ بَابٌ إِلَّا سُدَّ إِلَّا بَابُ أَبِي بَكْرٍ [NFQ 64b, 1–4].

Bu hadîş ma’nisi ol bolur-kim ḥaqiqatda jüvānmardraq manim üzü şuhbatı içinda taqı māl içinda Abü Bakr raḍiyallāhu ‘anhu. Taqı

man Rabbümdin oñin kim ersani dost tutsa erdim, Abü Bakrni dost tutğay erdim. Anıñ uñun-kim koñlum Haq ta'alāniñ maħabbati birla mustağraq turur. Heç oñin kim ersaniñ maħabbadi koñlumga siğmas. Va lekin islāmnun qarındaşlıqı taqı şafqati aramızda bar. Taqı heç masjid içindagi qapuğlar bāqı qalmasun bağlansun. Magar Abü Bakr qapuğı bağlanmasun dedi [NFİ 46a, 12–14].

NFİ nusxasidagi لَا تَخْذُثْ أَبَا بَكْرٍ خَلِيلًا jumlası NFQ nusxada yo'q. NFQ nusxadagi إِلَّا سَدَّ jumla esa NFİ nusxasida yo'q.

Imom Sag'oniynıng "Mashariqu-l-anvor" asaridagi 392-hadis bilan chog'ishtirildi. NFİ va NFQda أَنْ مِنَ النَّاسِ deb yozilgan jumla "Mashariqu-l-anvor"da مَنْ أَمَرَ النَّاسِ shaklida yozilgan va "Mashariqu-l-anvor"dagi hadis NFİ va NFQda kamchilikni ham to'ldirgan.

İkinçi faşl. 'Umar rađiyallāhu 'anhunun fađāiliniñ bayāni içindā turur [NFİ 52b, 13–14].

İmām Bağavî rahmatullāhi 'alayhi "Maşābih" ātliğ kitābındā kormiş bü hadişni keltürmiş [NFİ 52b, 14].

عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْ كَانَ بَعْدِي نَبِيٌّ لَكَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ [NFİ 52b, 14–15].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

مِنْ عُتَيْبَةَ بْنِ عَامِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْ كَانَ بَعْدِي نَبِيٌّ لَكَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ [NFQ, 52b, 14–15].

Bu hadiş ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhi-s-salām andağ yarliqar. Agar sendin soñ payğambar kelmak ravā bolsa erdi, ol 'Umar bolğay erdi dedi [NFİ 52b, 15–17].

NFİ nusxasidagi عَنْ عُقْبَةَ o'rniga NFQ nusxada مِنْ عُتَيْبَةَ deb yozilgan. NFQ nusxasidagi أَنَّهُ so'zi NFİ nusxasida yo'q.

Imom Bag'aviynıng "Masobihu-s-sunna" kitobidagi 4735-hadis NFİ nusxasidagi hadis bilan bir xil.

Üçinçi faşl. 'Usmān rađiyallāhu 'anhuniñ fađāiliniñ bayāni içindā turur [NFİ 61b, 16–17].

İmām Abü-l-'Alā'î Oşî rahmatullāhi 'alayhi "Nişābu-l-axbār" ātliğ kitābındā bü hadişni keltürmiş [NFİ 61b, 17].

عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِكُلِّ نَبِيٍّ رَفِيقٌ وَرَفِيقِي فِي الْجَنَّةِ عُمَانُ [NFİ 62a, 1–2].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha yozilgan:

عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِكُلِّ نَبِيٍّ رَفِيقٌ وَرَفِيقِي فِي الْجَنَّةِ صَدَقْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [NFQ, 62a, 1–2].

Bu hadiş ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhi-s-salām andağ xabar beru yarliqar. Tekma bir payğambarnun qoldaşı bar. Manim qoldaşim uçtmağda 'Usmān turur rađiyallāhu 'anhu [NFİ 62a, 2–3].

NFİ nusxada **بُنْ عُبَيْدُ اللَّهِ** jumlası NFQ nusxada **بُنْ عُبْدُ اللَّهِ** ekan. NFİ nusxadagi **أَنَّهُ** soʻzi NFQ nusxada **إِنَّهُ** yozilgan. NFQ nusxadagi hadisdan keyingi **صَدَقْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ** jumlası NFİ nusxasida yoʻq.

“Nisabu-l-axbor” asarining 15-betidagi hadis bilan chogʻishtirildi. NFİ nusxasidagi **رَسُولُ اللَّهِ** **إِنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ** jumlası “Nisabu-l-axbor”da qisqcha **السَّلَامُ** jumlası yozilgan.

Törtinchi fasl. *‘Alī raḍiyallāhu ‘anhunū fada’iliniḡ bayāni içindā turur* [NFİ 69a, 7].

Imām Muslim Nişāpürî rahmatullāhi ‘alayhi “Şaḥih” ātlıḡ kitābında bū ḡadıḡnî keltürmiş [NFİ 69a, 7–8].

عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عَلِيُّ أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي [NFİ 69a, 8–9].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ سَعِيدِ بْنِ وَقَّاصٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عَلِيُّ أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَيْسَ بَعْدِي نَبِيٌّ [NFQ 92b, 1–3].

Bu ḡadıḡ ma’nisi ol bolurkim, Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarlıqar. Ya ‘Alī san mandin Harun yerindasan. Musa payḡambar ‘alayhima-s-salāmdin magar soz bu turur-kim, mandin soḡ payḡambar yoq. Ya’ni netakkim Harun Musa payḡambarniḡ vaziri erdi. San taqi manim vazirimsan. Taqi Haru Musa payḡambarniḡ xalifasi erdi. Banu İsrā’il üzā Musa payḡambar şafarḡa barsa ozini xalifa qilur erdi. Ya ‘Alī san taqi manim xalifam turursan. Ummatim üzā taqi ham yazičisan. Va lekin Harun Musa payḡambarqa ortaḡ erdi payḡambarliḡ içinda. San maḡa ortaḡ ermassan payḡambarliḡ içinda. Aniḡ uḡun-kim man jumla payḡambarlar soḡi tururman. Mandin soḡ payḡambarliḡ yoq dedi [NFİ 69a, 9–15].

NFİ nusxasida **وَقَّاصُ بْنُ أَبِي سَعْدٍ** deyilgan boʻlsa, NFQ nusxasida **وَقَّاصُ بْنُ سَعِيدٍ** deb yozilgan. NFİ nusxasida **لَا نَبِيَّ بَعْدِي** oʻrniga, NFQ nusxada **لَيْسَ بَعْدِي نَبِيٌّ** deyilgan.

Imom Muslimning “Sahih” toʻplamidagi 2404-hadis NFİ nusxasidagi hadis bilan oʻxshash ekan. Faqat NFİ nusxasida **عَنْ سَعِيدِ بْنِ وَقَّاصٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عَلِيُّ عَنْ عَامِرِ بْنِ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَلِيٍّ** jumla, “Sahihi Muslim”da **رَسُولُ اللَّهِ** shaklida yozilgan.

Beşinchi fasl. *Fāḡima raḍiyallāhu ‘anhā fada’iliniḡ bayāni içindā turur* [NFİ 78b, 13–14].

Imām Abū-l-‘Alā’i Oḡi rahmatullāhi ‘alayhi bū ḡadıḡnî “Nişābu-l-axbār” ātlıḡ kitābında keltürmiş [NFİ 78b, 14].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاطِمَةُ سَيِّدَةُ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ [NFİ 78b, 15].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

[NFQ 103a, 9–10]. قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاطِمَةُ سَيِّدَةُ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ

Bu hadis am'nisi ol turur-kim, Payğambar 'alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Faṭima uctmaḥ ahliniñ xatunlariniñ uluğı taqı beki turur dedi [NFİ 78b, 15–17].

NFİva NFQ nusxalarida va “Nisabu-l-axbor” kitobining 11-sahifasida hadislar bir xil. Faqat hadis boshi NFİ nusxasida قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ, NFQ nusxasida va “Nisabu-l-axbor” da قَالَ عَلَيْهِ السَّلَام shaklida yozilibdi.

Altinchi fasl. *Hasan-Husayn raḍiyallāhu ‘anhu faḍāiliniñ bayāni içindā turur* [NFİ 84b, 4–5].

İmām İsmā‘il Buxārī rahmatullāhi ‘alayhi “Şihāh” ātliğ kitābindā bū hadisni keltürmiş [NFİ 84b, 5–6].

رُوِيَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ لِلْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ جِئْنَاكَ يُعَوِّدُهُمَا أَنَّ أَبَاكَمَا يُعَوِّدُ بِهِمَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ هَامَّةٍ وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَامَّةٍ [NFİ 84b, 6–8].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

رُوِيَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ لِلْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ جِئْنَاكَ يُعَوِّدُهُمَا أَنَّ أَبَاكَمَا يُعَوِّدُ بِهَا إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ شَيْطَانٍ وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَامَّةٍ [NFQ 109a, 17–110a, 1–3].

Hadis ma'nisi ol turur-kim, Paygambar 'alayhi-s-salām aydi: Hasanga taqi Husaynga raḍiyallāhu 'anhumā ol vaqtin-kim bu du'ā birla anlarğa ta'við qilur erdi. Hasan taqi Husayn ataniz İbrāhim payğambar 'alayhi-s-salām oğli İsmā'ilqa taqi İshāqqa bu du'ā birla ta'við qilur erdi. Bu du'ā ma'nisi ol bolur-kim, siğınurman Tanrı ta'alāniñ tugal atları birla endurulmiş kitābları birla qamuğ şaytāndin taqi zahmat tekurgan ağıluğ jāvarlardin taqi yawuzluq tekurgan kozdın [NFİ 84b, 8–13].

NFİ nusxasida عَنْ الرَّسُولِ jumlası NFQ nusxada عَنْ رَسُولِ اللَّهِ yozilgan. NFİ nusxadagi التَّامَّةِ so'zi NFQ nusxada ko'plik shaklda التَّامَّاتِ deyilgan. NFİ nusxada مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ هَامَّةٍ jumla NFQ nusxada مِنْ كُلِّ شَيْءٍ yozilgan.

Bu hadis “Sahihu-l-Buxoriy”dagi 3371-hadisga chog'ishtirildi. “Sahihu-l-Buxoriy” da hadisning boshlanishi NFİ va NFQdan farqli ravishda عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَوِّدُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ وَيَقُولُ إِنَّ

NFİ nusxasidagi مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ هَامَّةٍ jumlası “Sahihu-l-Buxoriy” da deb yozilgan.

Yetinchi fasl. *İmām A'zam Abu Hanifa Kūfī rahmatullāhi 'alayhi faḍāiliniñ bayāni içindā turur* [NFİ 93a, 11].

İmām Şağānī rahmatullāhi 'alayhi “Maşāriqu-l-anvār” ātliğ kitābi içindā bū hadisni keltürmiş [NFİ 93a, 12].

رُوي أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ [NFİ 93a, 13–14].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِيدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ [NFQ 119b, 6–7].

Bu hadis ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhis-s-salām xabar beru yarliqar. Qayu mu'min va muvahhid haqinğa Haq ta'alā eḍguluk qilmaq tilasa ham dunya v ham āxiratta ol qulğa šari'at aḥkāmini bildürur. Taqī ol qulini faqih qilur. Taqī konliniñ kozini açar [NFİ 93a, 14–16]. NFİ nusxasidagi قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِيدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا jumla, NFQ nusxasida أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ deb yozilgan.

“Mashariqu-l-anvor” asarining 185-hadisda قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlası yo'q.

Seksinçi fasl. *İmām Šāfi'ī rahmatullāhi 'alayhi faḍāiliniñ bayāni içindā turur* [NFİ 99b, 2–3].

İmām Muḥammad bin Bašraviyya rahmatullāhi 'alayhi “Kanzu-l-axbār” ātliğ kitābında bü ḥadişni keltürmiş [NFİ 99b, 3–4]. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ خَدَمَ عَالِمًا سَبْعَةَ أَيَّامٍ فَكَأَنَّمَا خَدَمَ اللَّهُ تَعَالَى سَبْعَةَ آلَافِ سَنَةٍ وَأَعْطَاهُ اللَّهُ تَعَالَى بِكُلِّ يَوْمٍ ثَوَابَ أَلْفِ شَهِيدٍ [NFİ 99b, 4–5].

Ḥadiş ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhi-s-salām andağ xabar beru yarliqar. Qayu mu'min va muvahhid bir 'ālimqa yeti kun Haq riḍāsi uçun xidmat qilsa, Taḡrī ta'alāqa yeti miñ yil xidmat qilmışdek bolğay. Taqī tekma bir kuniña miñ šahid savābi Haq ta'alā rozī qilğay [NFİ 99b, 5–8].

NFİ nusxasidagi سَنَةٍ so'zi NFQ nusxasida وَسَنَةٍ shaklida yozilgan. Imom Muhammad bin Bashraviyya va “Kanzu-l-axbor” haqida ma'lumot topilmadi.

Toqsinçi fasl. *İmām Mālik rahmatullāhi 'alayhi faḍāiliniñ bayāni içindā turur* [NFİ 103b, 13].

İmām Qādī Abu 'Abullāh Quḍā'ī rahmatullāhi 'alayhi “Šihābu-l-axbār” ātliğ kitābında bü ḥadişni keltürmiş [NFQ 131b, 18–19].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ [NFİ 103b, 14].

Bu hadis ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. 'Ālimlar payğambarlarniñ merāsxörlari erurlar [NFİ 103b, 14–15].

NFQ nusxasida bu faslga tegishli hadis yozilgan bet shikastlanganligi uchun قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlasidan boshqa matn yo'q.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Salomata-l-Quzoyniñ “Shihabu-l-axbor” asarining 627-hadisi إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ shaklida yozilgan.

Oninçi fasl. *İmām Ahmad Ḥanbal rahmatullāhi 'alayhi faḍāiliniñ*

bayāni içində turur [NFİ 110a, 7].

İmām ‘Abullāh Saraxsî rahmatullāhi ‘alayhi “Mavāqit” ātlığ kitābında bû ḥadīşni keltürmīş [NFİ 110a, 7–8].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَحَبَّ الْعِلْمَ وَالْعُلَمَاءَ لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ أَيَّامُ حَيَاتِهِ
خَطِيئَتُهُ [NFİ 110a, 8–9].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَحَبَّ الْعِلْمَ وَالْعُلَمَاءَ لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ خَطِيئَتُهُ
[NFQ 135b, 1–2].

Bu ḥadīş ma’nisi ol bolurkim, Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarlıqar. Qayu mō’mīn va muvaḥḥid-kim ‘ilmni taqī ‘ālimlarni sewar bolsa, tīrīklīğī içində nekīm xatā va zillat bu quldīn kelur bolsa eykīnīndagī fariştalar ol xatālarıni bītmagaylar deb yarlıqar [NFİ 110a, 9–11].

NFİ nusxasidgi *هَيَّوْجَ مَايَا* jumlası NFQ nusxada yozilmagan.

Imom Abdulloh Saraxsiy va “Mavaqit” asari haqida ma’lumot topilmadi.

Üçinçi bāb. *Haq ta’alā ḥaḍratīngā yawunğu ‘amallar bayāni içində turur* [NFİ 115a, 3].

Avvalqı faşl. *‘İlm faḍāilīnīng bayāni içində turūr* [NFQ 141a, 13].

İmām Ġazzālī rahmatullāhi ‘alayhi “İḥyā’u-l-‘ulum” ātlığ kitābında bû ḥadīşni keltürmīş [NFİ 115a, 3–4].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَمُسْلِمَةٍ

[NFİ 115a, 3], [NFQ 141a, 15–16].

Ma’nisi ol bolurkim, Payğambar ‘alayhi-s-salām andağ yarlıqar. ‘İlm iştamak fariḍa turur tekma bīr musulmān er üzā taqī tekma bīr xatun üzā [NFİ 115a, 5–6].

NFİ va NFQ nusxalarida hadis matni bir xil. Imom G’azzoliy-ning “İhya’u ulumi-d-din” kitobning sakkiz joyida shu hadis bor ekan. Lekin barchalarida *وَمُسْلِمَةٍ* so’zi yo’q.

İkinçi faşl. *Namāz faḍāilīnīng bayāni içində turur* [NFİ 120b, 2–3].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātlığ kitābında bû ḥadīşni keltürmīş [NFİ 120b, 3].

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّلَاةُ
الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ وَرَمَضَانُ إِلَى رَمَضَانَ مَكْفَرَاتٌ لِمَا بَيْنَهُنَّ إِذَا اجْتَنَبَ الْكَبَائِرَ [NFİ]
[120b, 4–5].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّلَاةُ
الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ وَرَمَضَانُ إِلَى رَمَضَانَ مَا بَيْنَهُنَّ إِذَا اجْتَنَبَ الْكَبَائِرَ [NFQ]
[148a, 3–5].

Bu hadis ma’nisi ol bolurkim qayu mo’min va muvahhid beş namazni vaqtinda qilur bolsa, taqi uluğ yazuqlardin saqlanur bolsa, bu beş namaz ol kichik yazuqlarini ortkan turur taqi ketarkan. Mudağuy jum’a namazini jame’da imām birla qildi taqi uluğ yazuqlardin saqlandi. Yana bir jum’a namazini jame’da imām birla qilur bolsa bu eki jum’a arasindaqi ne kim kichik yazuqlari bu kishidin kelmish bolsa, bu eki jum’a ol yazuqlarininga kaffarat bolur. Ortkan bolur mundağuy bir ramadan ayini roza tutti taqi bir ramadan qatki uluğ yazuqlardin saqlandi. Yana ekinç ramadanda taqi roza tutti. Bu eki ramadan bu kimersanin jumla kichik yazuqlarininga kaffarat bolur. Ortkan bolur ketarkan bolur deb aydi [NFİ 120b, 5–12].

NFİ nusxasida الصَّلَاةُ الْخَمْسُ jumlasi NFQ nusxasida الصَّلَاةُ لِمَا بَيَّنَّهِنَّ jumlasi NFQ nusxada مَا بَيَّنَّهِنَّ ekan. NFİ nusxadagi إِذَا أُجْتَنِبَ fe’li muannas holda kelgan bo’lsa, NFQ nusxada إِذَا أُجْتَنِبَ shaklda muzakkar holda yozilgan.

“Masobih” asaridagi 392-hadis deyarli NFQ nusxasidagi hadis matni bilan o’xshash. Faqat bir zrinda NFİ nusxasidagidek نَفْسُ يَبِ اَمَلِ yozilgan.

Üçinçi faşl. Zakātnin taqi şadaqanin faḍāilinin bayāni içindā turur [NFİ 125a, 12–13].

Imām Abu ‘Abullāh Quḍā’i rahmatullāhi ‘alayhi “Şihābu-l-axbār” ātliğ kitābında bñ hadişni keltürmiş [NFQ 153b, 15–16].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الرَّجُلَ فِي ظِلِّ صَدَقَتِهِ حَتَّى يُقْضَى بَيْنَ النَّاسِ

[NFİ 125a, 14–15].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الرَّجُلَ فِي ظِلِّ صَدَقَتِهِ تُقْضَى بَيْنَ النَّاسِ

[NFQ 153b, 17].

Bu hadis ma’nisi ol bolur-kim, Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Qiyāmat kun bolsa āmannā va şaddaqnā tekma bir kim ersa oz şadaqasiniñ kolaykasında bolğaylar, ‘arāşat xalqiniñ hukmi tamām bolğunça [NFİ 125a, 15–17].

NFİ nusxadagi حَتَّى so’zi NFQ nusxasida yo’q ekan. “Shihabu-l-axbār” kitobining 71-hadisi الرَّجُلُ فِي ظِلِّ صَدَقَتِهِ حَتَّى يُقْضَى بَيْنَ النَّاسِ shaklida yozilgan.

Törtinçi faşl. Roza faḍāilinin bayāni içindā turur [NFİ 130a, 14].

Imām Abu-l-Lays Samarqandî rahmatullāhi ‘alayhi “Tanbihu-l-Ğāfilin” ātliğ kitābında bñ hadişni keltürmiş [NFİ 130a, 14–15].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَامَ يَوْمًا إِبْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ تَعَالَى بَاعَدَهُ اللَّهُ مِنْ

NFQ nusxasida to'rtinchi fasl va unga tegishli hadis tushib qolgan. Abu-l-Lays Samarqandiyning "Tanbihu-l-g'ofilin" asaridan bu hadis topilmadi.

*Abū-l-‘Alā’i Oṣī rahmatullāhi ‘alayhi “Niṣābu-l-axbār” ātlīg
kitābīndā bū hadiṣnī keltürmīš* [NF1 135a, 11–12].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

Bu hədisə ma'nisi ol bolur-kim, Payğambar 'alayhi-s-salām xəbar berü yarlıqar. Qayı mo'min və muvəhhid həlāl kəsbi dīn xaraj qılıp Həq tabərək və ta'alənin ewinə ziyərət qılsa, ya'ni Ka'baxənəgə təvəf qılsa Həq qılsa, Tanrı tabərək və ta'alə ol həq qılğan qulınun tekme bir ədamî sanınca yetmiş eḍgölük devanında bitigəy. Taqî ol qulınun devanidən tekme bir ədamî sanınca yetmiş yamanlıqını ketərgəy. Taqî uctmaḥ içində tekme bir ədamî sanınca yetmiş dərəcə yükəy qılğay dep yarlıqar [NFİ 135a, 14–17–135b, 1].

“Nisabu-l-axbor” kitobining 28-sahifasidagi hadis bilan chogʻishtirilganda baʼzi farqli oʻrinlar maʼlum boʻldi. NFİ va NFQ nusxadagi قَالَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ oʻrnida “Nisabu-l-axbor”da قَالَ عَلَيْهِ oʻrnida “Nisabu-l-axbor”da كَتَبَ تَعَالَى يَنْتِ اللَّهُ deb yozilgan va aksincha كَتَبَ اللَّهُ jumlasini يَنْتِ اللَّهُ deb deyilgan. لَمْ يَخْطُ oʻrniga لَمْ يَخُطْ va لَمْ يَخُطْ jumlasini يَنْتِ اللَّهُ deb deyilgan. وَحَطَّ عَنْهُ oʻrniga لَهُ بِهِ deb yozilgan. وَرَفَعَ اللَّهُ oʻrnida وَرَفَعَ لَهُ jumlasini oʻrnida وَرَفَعَ لَهُ deb yozilgan.

Altıncı faşl. Ata-anaqa xidmat qılmaq fəqdāiliniñ bayāni içində turur [NFİ 161a, 15].

Imām Gazzālī rahmatullāhi ‘alayhi “Iḥyā’u-l-‘ulum” ātliḡ kitābında bū ḥadiṣni keltürmiṣ [NFİ 161a, 16].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَرُّ الْوَالِدَيْنِ أَفْضَلُ مِنَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ وَالْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ [NFİ161a, 16–17], [NFQ 172a, 3–5].

Ma’nisi ol bolur-kim, ata-anaqa eḡgülük qılmaqnıñ savabi namaz qılmaqnıñ savabidın ziyāda turur. Ham taqı roza tutmaq savabidın taqı ziyāda turur. Ham taqı ḡaj va ‘umra qılmaq savabidın taqı ziyāda turur dep yarlıqar [NFİ 161a, 17–161b, 1–2].

NFİ va NFQ nusxada bir xil. Imom G’azzoliyning “Ihya’u ulumi-d-din” asari 2-juz, 216-sahifasidagi hadisda الصَّلَاةُ va الصَّوْمُ so’zi o’rtasida الصَّدَقَةُ so’zi bor.

Yetinçi faṣl. *Ḥalāl yemāk faḡāiliniñ bayāni içində turur* [NFİ 147a, 13–14].

Imām Gazzālī aytür rahmatullāhi ‘alayhi “Iḥyā’u-l-‘ulum” ātliḡ kitābında bū ḥadiṣni keltürmiṣ [NFİ 147a, 14–15].

رَوَى ابْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَمُسْلِمَةٍ [NFİ 147a, 15–16].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

رَوَى ابْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَلَبُ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَمُسْلِمَةٍ [NFQ 178b, 5–6].

Ma’nisi ol turur-kim, Payḡambar ‘alayhis-s-salām xabar beru yarlıqar. Ḥalālni istamak fariḡa turur tekma bir er üzä, taqı tekma bir tiṣi üzä [NFİ 147a, 16–17].

NFİ nusxadagi أَنَّهُ قَالَ NFQ nusxada قَالَ yozilgan. “Ithyo’u ulumi-d-din” asarining 2-juz, 89-sahifasidagi hadis bilan chog’ishtirildi. NFİ va NFQ nusxasidagi أَنَّهُ قَالَ va أَنَّهُ قَالَ “Ithyo”da أَنَّهُ قَالَ yozilgan. “Ithyo”da وَمُسْلِمَةٍ so’zi yo’q.

Seksinçi faṣl. *Amr-i ma’ruf taqı nahı munkar faḡāiliniñ bayāni içində turur* [NFİ 157a, 1].

Imām Baḡavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābında bū ḥadiṣni keltürmiṣ [NFİ 157a, 1–2].

مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ [NFİ 157a, 3–4].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فَإِنْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ [NFQ 184a, 1–2].

Ma’nisi ol bolurkim, Payḡambar ‘alayhis-s-salām aydi. Sizlarda qayu biriñiz yaman iş korar bolsañiz, ol işni taḡayyur qilsun elki birla, ya’ni elki birla adab qilib ol işni kaytarsunlar. Va agar elki birla adab qilib kaytarmakka qudrati yetmasa tili birla aytsun-kim, bu yaman iş turur. Bu işni qilman deb zajr qilsun. Va agar tili birla taqı zajr

qilmaqğa qudrati yetmasa, qorqsa-kim, maña munlarniñ darari taqî zahmati tekkay deb aysa koñli birla yekransun. Va lekin bu koñli birla yekranib tek turmaq iymân ahliniñ ‘amallariniñ da’ifraqi bu turur deb aydi [NFİ 157a, 4–9].

NFİ nusxasidagi قَبْلَسَانِه لَمْ يَسْتَطِعْ jumlasi NFQ nusxada yo‘q. NFİ nusxadagi قَبْلَانِه لَمْ يَسْتَطِعْ jumlasi NFQ nusxada yo‘q.

“Masobihu-s-sunna” kitobining 2-juz, 407-sahifasidagi 3983-hadis matni NFİ nusxasidagi hadis matni bilan bir xil. “Masobih”da hadis oldidan kelgan عن أبي سعيد الخدري، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال qismi NFİ nusxasida yozilmagan.

Toqsinchi fasl. *Tün-kün termäk faḍāiliniñ bayāni içindä turur* [NFİ 156b, 13].

İmām Muslim Nişāpūrî rahmatullāhi ‘alayhi “Şaḥih” ātliğ kitābindä bü ḥadişni keltürmiş [NFİ 156b, 13–14].

جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ مِنَ اللَّيْلِ سَاعَةً لَا يُؤَافِقُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللَّهَ خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ وَيُرَى خَيْرًا مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ وَذَلِكَ كُلُّ لَيْلَةٍ [NFİ 156b, 14–16].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ مِنَ اللَّيْلِ سَاعَةً لَا يُؤَافِقُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللَّهَ خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ وَخَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ وَذَلِكَ كُلُّ لَيْلَةٍ [NFQ 189b, 8–10].

Bo ḥadiş ma’nisi ol bolur-kim, Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Haqiqatda tun sa’atlaridin bir sa’at bar. Qaçan-kim mo’mîn va musulmân qul ol sa’atqa muvāfiq bolsa. Taqî ol sa’at içindä Haq ta’alādin eḍgülük tiläsä, Haq tabāarak va ta’ala heç rad qilmadin tiläkini rozî qilur. Taqî du’āsini mustajāb qilur. Taqî bir ravāyatda andağ aydi-kim, dunyā işlāridin taqî āxirat işlāridin ol sa’at içindä Haq ta’alādin mo’mîn musulmân qul tilāğini tiläsä albatta Haq ta’alā ol tilāklärini rozî qilur, taqî du’ālarini mustajāb qilur. Taqî bu sa’at qamuğ tün içindä bar turur dep aydi [NFİ 156b, 16–17–157a, 1–4].

NFİ nusxasidagi أُمُورِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ jumlasi o’rnida NFQ nusxasida وَخَيْرًا so’zi yozilgan.

Imom Muslimning “Sahih” to’plamidagi 167-hadis NFQ nusxadagi hadis bilan deyarli o’xshash ekan. NFİ va NFQ nusxada hadisning oxiridagi وَذَلِكَ كُلُّ لَيْلَةٍ jumlasi Imom Muslimning “Sahih”ida yo‘q.

Oninchi fasl. *Şabr va riḍā faḍāiliniñ bayāni içindä turur* [NFİ 162a, 4–5].

İmām Abu-l-Layṣ Samarqandî rahmatullāhi ‘alayhi “Tanbihu-l-Ğāfilin” ātliğ kitābindä bü ḥadişni keltürmiş [NFİ 162a, 5].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَقُولُ إِذَا وَجَّهْتُ إِلَى عَبْدِي مِنْ عَبْدِي مُصِيبَةً فِي مَالِهِ أَوْ وَلَدِهِ أَوْ بَدَنِهِ فَاسْتَقْبَلَ ذَلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ اسْتَحْبَبْتُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ أَنْصِبَ لَهُ مِزَانًا وَأَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا [NFİ 162a, 6–8].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَقُولُ إِذَا وَجَّهْتُ إِلَى عَبْدِي مِنْ عَبْدِي مُصِيبَةً فِي مَالِهِ أَوْ وَلَدِهِ أَوْ بَدَنِهِ فَاسْتَقْبَلَ ذَلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ اسْتَحْبَبْتُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ أَنْصِبَ لَهُ مِزَانًا أَوْ أَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا [NFQ 195b, 19–196a, 1–3].

Bu hadis ma'nisi ol bolurkim, Payğambar 'alayhi-s-salām xabar beruyarliqar. Haq ta'alādin hikāyat qilur. Tañrı tabārak va ta'alā aytur. Qaçan-kim qullarimdin bir qulumğa muşibat tekursam mālī içinda ya qaqı oğlı qızı içinda ya taqı tanı içinda. Taqı ol qulum muşibatqa korkluk sabr birla qarşu kelur bolsa, qiyāmat kun 'amallarini olçamak uçun ol qulumni tarazu qatınğa kelturmagayman. Taqı onkinlarniñ 'amallariniñ devānini oqutmişda ol qulumnuñ 'amallariniñ devānini yaymağayman taqı oqutmağayman taqı heç su'āl va hisāb qilmadın uçmağqa kekurgayman deb aydı [NFİ 162a, 8–13].

NFİ nusxadagi عَبْدِي مِنْ عَبْدِي jumlası NFQ nusxada عَبْدِي لِي مِنْ عَبْدِي yozilgan. NFİ nusxada وَأَنْشُرَ so'zi NFQ nusxada وَأَنْشُرَ yozilgan.

“Tanbihi-l-g'ofilin” kitobidan bu hadis topilmadı.

Tortinçi bāb. Haq ta'alā ḥaḍratidın yıratğu tawuz 'amallar bayāni içindā turur [NFİ 167b, 13–14].

Avvalqı faşl. Nāhaq qan tökmäknıñ āfatı içindā turur [NFİ 167b, 14–15].

İmām Bağavî rahmatullāhi 'alayhi “Maşābih” atlığ kitābında bû ḥadısnı keltürmiş [NFİ 167b, 15].

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَجِلُّ دَمٌ أَمْرٍ وَمُسْلِمٌ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَتَى رَسُولُ اللَّهِ إِلَّا بِأَحَدَى ثَلَاثٍ النَّفْسُ بِالنَّفْسِ وَالتَّيْبُ الزَّانِي وَالْمَارِقُ لِدِينِهِ التَّارِكُ لِلْجَمَاعَةِ [NFİ 167b, 15–17].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّهُ لَا يَجِلُّ دَمٌ أَمْرٍ مُسْلِمٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَتَى رَسُولُ اللَّهِ إِلَّا بِأَحَدَى ثَلَاثٍ بِالنَّفْسِ وَالتَّيْبِ الزَّانِي وَلِدِينِهِ التَّارِكُ لِلْجَمَاعَةِ [a, 2–5۲۰۲ NFQ].

Bu hadis ma'nisi ol bolurkim, Tañrı ta'alāni birlagan taqı man rasulini ḥaqlağan musulmān kişiniñ qanı ravā bolmaz, magar uç narsa birla. Ol uç kim ol musulmāndin kelmış bolsa šari'atta anıñ qanı ḥalāl bolur. Bir kim ersanı nāhaq yerda olturmiş bolsa. Ya taqı xatunı bar erkan zinā qılsa. Ya taqı musulmān bolmişdin soñ kāfir bolsa. Bu uç yerda musulmānnıñ qanı ḥalāl bolur. Šari'atta olturmak ravā bolur. Mundın oñın yerda olturmak ravā bolmaz dep aydı [NFİ 168a, 1–5].

İننہ لَا یَجِلُّ دَمٌ jumlası NFQ nusxada لَا یَجِلُّ دَمٌ أَمْرٍ وَمُسْلِمٌ NFİ nusxasida

yoʻzilgan. NFİ nusxasida ثَلَاثِ النَّفْسِ بِالنَّفْسِ jumlasi NFQ nusxada shaklida yoʻzilgan. NFİ nusxasida وَلَدَيْنِهِ jumlasi NFQ nusxada yoʻzilgan.

Imom Bagʻaviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 2584-hadis bilan chogʻishtirildi. “Masobih”dagi hadis لَا يَجُلُّ da NFİ nusxasi bilan, بِأَحَدِي ثَلَاثِ: النَّفْسِ da NFQ nusxasi bilan oʻxshash. Yana النَّفْسِ jumlasi NFİ va NFQ nusxadan farqli.

İkinçi faşl. *Zinā qılmaq āfatinñ bayānī içindā turur* [NFİ 173b, 4].

İmām Muḥammad Buxārī rahmatullāhi ‘alayhi “Şaḥih” ātliḡ kitābindā bū ḥadişnī keltürmiş [NFİ 173b, 5].

رُوي سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَكَفَّلَ لِي مَا بَيْنَ رَجُلَيْهِ وَمَا بَيْنَ لِحْيَتَيْهِ تَكَفَّلْتُ لَهُ بِالْجَنَّةِ [NFİ 173b, 5-6].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

رُوي سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَكَفَّلَ لِي مَا بَيْنَ رَجُلَيْهِ وَمَا بَيْنَ لِحْيَتَيْهِ تَكَفَّلْتُ لَهُ بِالْجَنَّةِ [NFQ 802b, 8-10].

Bu ḥadiş ma’nisi ol bolur-kim, Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarlıqar. Qayu mö’mīn va muvaḥḥid maḡa uvuḡ bolsa-kim eki aḍaqī arasındaqī farjini zinādin saqlasa taqī eki engagī arasındaqī aḡzini ḥarām yemakdin saqlasa taqī tilini ḡiybatdin taqī yalḡandin saqlasa taqī man ol kişiga uvuḡ tururman uçtmaḡ birla ya’ni kimdinkim bu eki iş kelür bolsa ol kişī albatta uçtmaḡqa kirma-din qalmaz dedi [NFİ 173b, 6-10].

NFİ nusxasida hadisning roviysi سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ bo’lsa, NFQ nusxasida سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ yoʻzilgan. NFİ nusxasida رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَالَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlasi NFQ nusxasida تَكَفَّلْتُ va تَكَفَّلَ fe’llari NFQ nusxada va تَوَكَّلَ yoʻzilgan.

Imom Buxoriyning “Sahih” kitobidagi 6807-hadis boshi ikkala سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ : قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ yoʻzilgan. Hadis matni NFQ nusxadagi hadis matni bilan bir xil.

Üçinçi faşl. *Xamr içmākläriniñ bayānī içindā turur* [NFİ 181b, 10-11].

İmām Muḥammad bin Başraviyya rahmatullāhi ‘alayhi “Kanzu-l-axbār” ātliḡ kitābindā bū ḥadişnī keltürmiş [NFİ 181b, 11-12].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ أَوْ صَافَحَهُ أَوْ عَاتَقَهُ أَخْبَطَ اللَّهُ تَعَالَى عَمَلَهُ أَرْبَعِينَ سَنَةً [NFİ 181b, 11-12]. [NFQ 17b, 17-19].

Bu ḥadiş ma’nisi ol bolur-kim, Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarlıqar. Qayu mö’mīn va muvaḥḥid xamr içḡanga salām

bersa ya taqī anīḡ birla muṣāfahāt qīlsa ya’ni el tutuṣṣa, anīḡ birla mu’āniqa qīlsa ya’ni qūčuṣṣa Ḥaq tabarāk va ta’alā bu kim ersanīḡ qirq yīlqī maqbul ṭā’atlarini ḥabaṭa qīlḡay ol xamr iḡganni aḡirlaḡani uḡun dep aydī [NFİ 181b, 13–16].

Bu hadis ikki nusxada ham bir xil ekan. “Kanzu-l-axbor” asarida topilmadi.

Törtinçi faşl. *Takabbur qılmaq āfatiniḡ bayāni iḡindā turur* [NFİ 186a, 2].

İmām Baḡavī rahmatullāhi ‘alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābindā bū ḡadiṣni keltürmiṣ [NFİ 186a, 2–3].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ فَقَالَ رَجُلٌ إِنَّ الرَّجُلَ يُحِبُّ أَنْ يَكُونَ ثَوْبُهُ حَسَنًا وَنَعْلُهُ حَسَنًا قَالَ إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ الْكِبَرُ مَنْ نَظَرَ الْحَقَّ وَغَمَطَ النَّاسَ . [NFİ 186a, 3–5].

Bu ḡadiṣ ma’nisi ol bolur-kim, Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar berü yarliḡar. Uḡtmaḡqa kirmäs ol kim ersä-kim, köḡlindā ḡarra andzasinḡa kibr bolsa dedi ersä, ṣaḡābalarda biri aydī ya Rasulallāh er kim ersä toni körklüg bolmaḡini sewär, taqī na’lini körklüg bolmaḡini sewär, bu kibr bolḡay-mu dep su’al qīldi ersä, Payḡambar ‘alayhi-s-salām aydi: Ḥaq tabārak va ta’alā jamil turur. Jamālni sewär. Kibr ol bolur-kim, Ḥaq ta’alāniḡ farmāniḡa iltifāt qīlmas taqī xalāyiqḡa xor koz birlā baqsa [NFİ 186a, 5–9].

NFQ nusxada hadisning arabcha matni muallif yoki kotibning xatosi sabab yozilmagan.

Imom Baḡ’aviyning “Masobihu-s-sunna” asaridagi 3966-hadis bilan chog’ishtirildi. NFİ nusxasidagi *أَحَدٌ مِنْ فِي قَلْبِهِ* o’rniga “Masobih”da *أَحَدٌ* hamda *يَطُرُ الْحَقُّ* jumlası o’rnida “Masobih”da *يَطُرُ الْحَقُّ* deb yozilibdi.

Beşinçi faşl. *Yalḡan taqī ḡiybat āfatiniḡ bayāni iḡindā turur* [NFİ 190b, 16].

İmām Abu ‘İysā Termidī rahmatullāhi ‘alayhi “Jāmi’” ātliḡ kitābindā bū ḡadiṣni keltürmiṣ [NFİ 190b, 16–17].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِيَّاكُمْ وَالْكَذِبَ فَإِنَّ الْكَذِبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ وَإِنَّ الْفُجُورَ يَهْدِي إِلَى النَّارِ . [NFİ 190b, 17–191a, 1], [NFQ 228b, 17–19].

Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliḡar. Ey ummatim qorquḡ yalḡan sozlamakdīn. Ḥaqiqatta yalḡan sozlamak ādamini yawuz işḡa tekururḡ taqī yawuz iş ādamini tamuḡqa tekurur [NFİ 191a, 1–3].

Bu hadis ikkala nusxada ham bir xil yozilgan ekan. Imom Termiziyning “Sunan” kitoblaridagi 1971-hadis bilan solishtirsak, bu hadis matni katta hadis matnining bir qismi ekani ma’lum bo’ldi.

Altinçi faşl. *Dunyāni sewmāk āfatiniḡ bayāni iḡindā turur*

[NFİ 195b, 8–9].

İmām Abu-l-Lays Samarqandî rahmatullāhi ‘alayhi “Tanbihu-l-Ğāfilin” ātliġ kitābında bû ḥadiṣni keltürmiş [NFİ 195b, 9–10].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَالْقَبْرُ حِصْنُهُ وَالْجَنَّةُ مَأْوَاهُ
وَالدُّنْيَا جَنَّةُ الْكَافِرِ وَالْقَبْرُ سِجْنُهُ وَالنَّارُ مَأْوَاهُ [NFİ 195b, 10–11].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَالْقَبْرُ حِصْنُهُ وَالْجَنَّةُ هَوَاهُ
وَالدُّنْيَا جَنَّةُ الْكَافِرِ وَالْقَبْرُ سِجْنُهُ وَالنَّارُ مَأْبَهُ. [NFQ 323a, 18–19–233b, 1].

Bu ḥadiṣ ma’nisi ol bolur-kim, Payġambar ‘alayhi-s-salām andaġ xabar beru yarliqar-kim, bu dunyā mō’miniġ zindāni turur. Taqī gor mō’minniġ ḥiṣāri turur. Taqī uĉtmaġ mō’minniġ siġnu yeri turur dep aydī [NFİ 195b, 11–13].

NFİ nusxasidagi الدُّنْيَا جَنَّةُ الْكَافِرِ jumlası NFQ nusxasida هَوَاهُ jumlası NFQ nusxasidagi الدُّنْيَا جَنَّةُ الْكَافِرِ jumlası NFQ nusxada مَأْبَهُ jumlası NFQ nusxada deyilgan.

Imom Abu-l-Lays Samarqandiyning “Tanbehu-l-g’ofilin” asaridagi 315-hadis bilan chog’ishtirildi. NFİ nusxasidagi قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlası “Tanbehu-l-g’ofilin”da عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlası, أَنَّهُ قَالَ yozilgan.

Yetinçi faşl. *Riyā va sum’a āfatiniġ bayāni içindā turur* [NFİ 200b, 15–16].

İmām Baġavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliġ kitābında bû ḥadiṣni keltürmiş [NFİ 200b, 16].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَاجِبًا عَنْ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَا أَغْنَى الشُّرَكَاءِ عَنِ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ مَعِيَ غَيْرِي تَرَكْنَاهُ وَشِرْكُهُ وَفِي رَوَايَةٍ فَأَنَا مِنْهُ بَرِيءٌ هُوَ لِلَّذِي عَمِلَهُ [NFİ 200b, 17–201a, 1].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha yozilgan:

أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَاجِبًا عَنْ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَا أَغْنَى الشُّرَكَاءِ مِنَ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ مَعِيَ غَيْرِي تَرَكْنَاهُ وَشِرْكُهُ وَفِي رَوَايَةٍ فَأَنَا مِنْهُ بَرِيءٌ وَلِلَّذِي عَمِلَهُ [NFQ 39b, 4–6].

Bu ḥadiṣ ma’nisi ol bolur-kim Payġambar ‘alayhi-s-salām xabar berü yarliqar. Haq ta’alādin ḥikāyat qīlu Haq tabārak va ta’ala andaġ berü yarliqar. Men ortaqlarniġ ortaqlıqindin muḥsuz pādşāh turur-men. Kimikim ‘amal qīlur bolsa taqī ol ‘amali içindā özgāni meñā ortaqlıq bolsa, men ol ‘amal qīlğanni ortaqlı birlä terk qīlur-men. Taqī man ol ‘amal qīlğandin bezār bolur-men. Anıġ ‘amali kimgä-kim qıldi anıġ turur dep aydī [NFİ 201a, 1–5].

NFİ nusxasida قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ jumlası NFQ nusxada قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى yozilgan. NFİ nusxada عَنْ الشِّرْكِ NFQ nusxada مِنَ الشِّرْكِ NFQ nusxada هُوَ لِلَّذِي عَمِلَهُ NFQ nusxada deyilgan.

وَالَّذِي عَمِلَهُ

“Masobihu-s-sunna” asaridagi 4098-hadis bilan chogʻishtirildi. *أَنَا أَغْنَى الشُّرَكَاءِ* dan boshlab hadis soʻngigacha NFİ nusxasi bilan bir xil. Undan oldingi qismi “Masobih”da *قَالَ اللَّهُ تَعَالَى* ning oʻzi yozilgan.

Seksinchi fasl. *Gina va hasad āfatiniy bayāni* ichindā turur [NFİ 206a, 10–11].

Imām Abu-l-Lays Samarqandī rahmatullāhi ‘alayhi “Tanbihu-l-Gāfilin” ātliḡ kitābindā bū ḥadişni keltürmiş [NFİ 206a, 11].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الْغِلَّ وَالْحَسَدَ يَأْكُلَانِ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْخَطْبَ [NFİ 206a, 12].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغِلُّ وَالْحَسَدُ يَأْكُلَانِ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْخَطْبَ [45b, 10–11² NFQ]

Bu ḥadiş ma’nisi ol bolurkim, Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. Haqiqatta gina taqī hasad mo’min qulnuḡ ḥasanātini taqī eḡguluklarini halāk qilur. Taqī tugatur. Netakkim ot otunni halāk qilur. Taqī tugatur dep aydi [NFİ 206a, 13–14].

NFİ nusxada *وَالْحَسَدُ* jumlası NFQ nusxada *وَالْغِلُّ* jumlası yozilgan.

“Tanbihu-l-g’ofilin” kitobidagi 218-hadis bilan chogʻishtirilganda hadis matni NFİ nusxasi bilan bir ekani ma’lum bo’ldi. Faqat hadis boshi NFİ nusxasida *قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ* bo’lsa, “Tanbihu-l-g’ofilin”da *قَالَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ* yozilgan.

Toqsinchı fasl. *Ğurur va ġaflat āfatiniy bayāni* ichindā turur [NFİ 211b, 14].

Imām Sam ‘ān bin Mahdī rahmatullāhi ‘alayhi “Musnadü Anas” ātliḡ kitābindā bū ḥadişni keltürmiş [NFQ 251b, 17–18].

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْعَاقِلُ صَدِيقِي وَالْأَحْمَقُ عَدُوِّي ثُمَّ قَالَ لَا تَصْحَبُوا مَعَ الْأَحْمَقِ وَلَا تَنْقَطِعُوا عَنِ الْعَاقِلِ [NFİ 211b, 15–16].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْعَاقِلُ صَدِيقِي وَالْأَحْمَقُ ثُمَّ قَالَ لَا تَصْحَبُوا مَعَ الْأَحْمَقِ وَلَا تَعْطُوا مِنَ الْعَاقِلِ [NFQ 251b, 18–19].

Bu ḥadiş ma’nisi ol bolur-kim, Anas bnu Mālik raḡiyallāhu ‘anhu rivāyat qilur. Payḡambar ‘alayhi-s-salām xabar beru yarliqar. ‘Aqil manim dostum turur. Aḡmaq manim duşmanim turur dedi ersa. Andin soḡ aydi. Eyyārānlarimizinhār aḡmaq birla şuḡbat qilmanḡ. Taqī ‘aqildin kaslamanḡ dedi [NFİ.211b,16–17–212a,1–2].

NFİ nusxasida *عَدُوِّي* jumlası oʻrnida NFQ nusxada *وَالْأَحْمَقُ* soʻzning oʻzi yozilgan. NFİ nusxadagi *عَنِ الْعَاقِلِ* jumlası NFQ nusxada *مِنَ الْعَاقِلِ* shaklida yozilgan.

Imom Sam’on ibn Mahdiy va uning “Musnadi Anas” asari

haqida ma'lumot topilmadi.

Oninchi fasl. Uzaq uminç tutmaq āfatiniñ bayāni içindä turur [NFİ 217a, 3–4].

İmām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābindä bü hadişni keltürmiş [NFİ 217a, 4].

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَتَشَبَّهُ مَعَهُ اثْنَتَانِ الْجُرُصُ عَلَى الْمَالِ وَالْجُرُصُ عَلَى الْعُمُرِ [NFİ 217a, 4–6].

NFQ nusxasida hadis matni quyidagicha:

قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَتَشَبَّهُ مَعَهُ اثْنَتَانِ الْجُرُصُ وَالْأَمَلُ [NFQ 258a, 2–3].

Bu hadiş ma'nisi ol bolur-kim, Anas bnu Mālik raḍiyallāhu ‘anhu rivāyat qīlur Payğambardīn-kim, Payğambar ‘alayhi-s-salām xabar berü yarlıqar. Ādam oğlı birlä heç qarimaz. Biri ol-kim, mālqa ḥariş bolmaq. Ekinčisi ol-kim, ‘umurga ḥariş bolmaq. Ādam oğlı neçä mā qarisa, Ādam oğlı içindä bu eki xışlat qarimaz. Hamişa Ādam oğliniñ ṭalabī öküş māl turur, taqī öküş ‘umur turur, dep aydı [NFİ 217a, 6–9].

NFİ nusxasida رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ yozilgan jumla NFQ nusxada الْجُرُصُ عَلَى الْمَالِ وَالْجُرُصُ عَلَى الْعُمُرُ jumlası yozilgan. NFİ nusxasidagi الْجُرُصُ عَلَى الْمَالِ وَالْجُرُصُ عَلَى الْعُمُرُ jumlası o'rniga NFQ nusxada الْأَمَلُ so'zlari yozilgan.

“Masobihu-s-sunna” asaridagi 4069-hadisga chog'ishtirildi. NFİ nusxasidagi عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ jumlası “Masobih”da عَنْ أَنَسٍ deb yozilgan. NFİ nusxasidagi وَمِثْلُهُ اثْنَتَانِ jumlası shaklida yozilgan.

Xulosa

Bu maqolani yozish davomida bir qancha xulosalarga kelindi. “Nahju-l-farodis” asarining NFQ nusxasi NFİ nusxasidan ikki yil avval ko'chirilgan. Shuning uchun NFİ nusxasi qaysidir ma'noda NFQ nusxasining to'ldirilgan, qayta ishlangan va tahrir qilingan varianti hisoblanadi. Bunga yuqoridagi tadqiqotda ham guvoh bo'lindi. NFQ nusxasidagi ko'pgina hadislar NFİ nusxasida tahrir qilinib, to'ldirilgan. Lekin, aksincha, NFQ nusxasidagi hadis NFİ nusxasidagi hadislardan to'liqroq o'rinlar ham bor. Bizningcha bunga muallif yoki kotibning xatosi yoki e'tiborsizligi sabab bo'lishi mumkin.

Asarda foydalanilgan manbalarning deyarli barchasi mo'tabar asarlar va bu asarlar mualliflarining ko'pchiligi O'rta Osiyo hududidan. Qirq hadis asnosida tilga olingan o'n uchta manbadan to'rtta asar haqida ma'lumot topilmadi. Shuning o'zi ham “Nahju-l-

farodis”ning ilmiy qiymatini oshiradi.

Bundan tashqari har bir hadisning ortidan muallifning tarjimai ham berib borildi. Bu ham hadisning ma’nosini to’laroq tushinishga yordam beradi. Lekin bu maqolada masadimiz faqat arabcha hadislarni tahlil qilish bo’lgani uchun hadis tarjimalarining tahliliga kirishmadik. Chunki asardagi oyat va hadislar tarjimai alohida katta bir tadqiqotni talab qiladi.

Adabiyotlar

Nehcul-Feradis. *Ushtmahlarinin Achuq Yoli. Cennetlerin Achiq Yolu Doghru Siralanmish*. El Yazma. Ebced-444-s.

Mahmut b. Ali. 2014. *Nehçü’l-feradis. Uşmaḥlarning açuq yoli*. (Cennetlarin açik yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayıl原因lar: Semıth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara.

Ayşe ŞEKER. 2018. *Nehcü’l-ferâdîs*. Kazan devlet üniversitesi kütüphanesi nüshası (inceleme – metin – dizin). Doktora tezi İstanbul.

نصاب الأخبار لتذكر الأخبار. ١٢٣١ هـ. لإمام الحرمين سراج الدين أبي محمد علي بن عثمان بن محمد الأوشي. طبع بالمطبع الكريمة ببلدة قزان.

برنامج المكتبة الشاملة-الموقع الرسمي. swalemahs/em.t//:sptth
مشارق الأنوار النبوية من صحاح الأخبار المصطفية.

1/ynahgs_qerahsm/koob/ten.aidep-irahkub.www//:sptth
شهاب الأخبار . لأبي عبد الله محمد بن سلامة القضاعي.

<https://ketabonline.com/ar/books/23212/read?part=1&page=1&index=2033102>

NFİ – *Nahju-l-farodis*. Istanbuldagi Yangi jome kutubxonasida saqlanayotgan 879-raqamli qo’lyozma nusxasi.

NFQ – *Nahju-l-farodis* asarining Qozon davlat universiteti kutubxonasida saqlanayotgan 60261 raqamli qo’lyozma nusxasi.

The Forty Hadith Cited in “Nahju-l-Farodis” and their Comparative-Textological Analysis

Saydakbarkhan Valiev¹

Abstract

This article was compiled on the basis of the forty Arabic texts of hadiths presented at the beginning of each chapter in Mahmud ibn Ali al-Kardari's work “Nahju-l-farodis”. An attempt was made to create a cross-comparative text based on the Istanbul (NFİ) copies of the work copied in 761 Hijri, 1360 AD and Kazan (NFQ) copies copied in 759 Hijri, 1358 AD. In addition, an attempt was made to find the sources cited before each hadith.

In the process of writing the article, many differences and similarities in the text of hadiths were highlighted. It was also compared with the sources of hadiths. Where the sources were not found, the reason was mentioned. A number of comments were made in the conclusion.

Key words: Mahmud ibn Ali al-Kardari, Nahju-l-farodis, forty hadiths, arba'in.

References

- Nehcul-Feradis*. Ushtmahlarinin Achuq Yoli. Cennetlerin Achiq Yolu Doghru Siralanmish. El Yazma. Ebcad-444-s.
- Mahmut b. Ali. 2014. *Nehçü'l-feradis*. Uşmağlarning açuq yoli. (Cennetlarin açık yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayılayanlar: Semıth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara.
- Ayşe ŞEKER. 2018. *Nehcü'l-ferâdis* Kazan devlet üniversitesi kütüphanesi nüshası (inceleme – metin – dizin). Doktora tezi İstanbul.
- Nisābu-l-axbār li-tazkkuri-l-axyar*. 1321 h. Li-Imāmi-l-hamayn Sirāju-d-din Abi Muhammad Ali bin Usmān bin Muhammad al-Ushiy. Tab'a bi-l-matba'i-l-karimati bi-baldati Qozon.
- Barnamaju-l-maktabati-shāmilati – al-mavqi'u-r-rasmiy. <https://t.me/shamelaws>

¹ Saydakbarkhan Y. Valiev – doctoral student of the Tashkent State University of Oriental Studies.

E-mail: kaminasaid@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6683-8600

For citation: Valiyev, S. Y. 2024. Forty hadiths and their comparative-textological analysis presented in the work “Nahju-l-farodis”. *Golden scripts* 4: 20 – 45.

Mashāriqu-lanvāri-nabaviyyati min sihāhi-l-axbāri-l-mustafiyya. https://www.bukhari-pedia.net/book/mshareq_sghany/1

Shihābu-l-axbār. Li-Abi Abdillāh Muhammad bin Salāmati-l-Quda'i. <https://ketabonline.com/ar/books/23212/read?part=1&page=1&index=2033102>

NFI – *Nahju-l-farodis* copy of manuscript No. 879 stored in the library of the Yani Jami in Istanbul.

NFQ - manuscript copy of *Nahju-l-farodis* work number 60261 stored in the library of Kazan State University.

Huvaydoning Navoiy gʻazaliga muxammasi xususida

Munavvar Olimova¹

Abstrakt

Xojanazar Huvaydo XVIII asr oʻzbek adabiyotida oʻzining lirik sheʼrlari va dostonlari bilan mashhur shoirlardan biridir. Ijodkordan salmoqligina adabiy-maʼnaviy meros qolgan. Uning lirik merosi – devoni nashr qilingan. Bugungi kunda koʻpgina qoʻlyozmalar fondida shoirning asarlari qoʻlyozma va toshbosma holida saqlanmoqda. Shulardan biri Buxoro adabiyot va sanʼat muzeyida saqlanayotgan “Huvaydoyi Chimyoniy” nomli toshbosmadir. Mazkur manbani oʻrganish asosida shoirning nashr etilgan devoni orasida mavjud boʻlmagan, Navoiy gʻazaliga taxmis bogʻlangan bir muxammasi aniqlandi. Maqolada ushbu muxammas matni eski oʻzbek yozuvidan joriy yozuvga tabdil qilinib, gʻoyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: *qoʻlyozma, toshbosma, devon, janr, muxammas, tasavvuf, badiiy tahlil.*

Kirish

Maʼlumki, mumtoz adabiyot namunalari, asosan, qoʻlyozma va toshbosma shaklda yetib kelgan boʻlib, bunda kotiblar hamda xattotlarning xizmatlari beqiyos. Bugungi kunda islom tamadduni rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ubaydullo Ahror, Boborahim Mashrab, Soʻfi Olloyor, Xojanazar Huvaydo singari mashhur mutasavviflarning merosi keng oʻrganilmoqda. Ular qoldirgan maʼnaviy xazinani xalqimiz oʻrtasida keng targʻib etish maqsadida turli qoʻlyozma va toshbosma manbalarni topish, joriy yozuvga tabdil qilish, nashr etish va tadqiq qilish ishlari anchayin jonlandi. Koʻplab qoʻlyozma manbalar hozirgi oʻzbek imlosiga tabdil qilinib chop etildi. Tadqiqot davomida aniqlangan Xojanazar Huvaydoning Buxoro adabiyot va sanʼat muzeyida 163-inventar raqami bilan saqlanayotgan “Huvaydoyi Chimyoniy” nomli toshbosmasini joriy yozuvga oʻgirishga muvaffaq

¹ Olimova Munavvar Sultonovna – tadqiqotchi, Buxoro davlat universiteti.

E-pochta: olimovamunavvar1981@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-0344-9139

Iqtibos uchun: Olimova, M. S. 2024. “Huvaydoning Navoiy gʻazaliga muxammasi xususida”. *Oltin bitiglar* 4: 46 – 77.

bo'ldik.

Ma'lumki, shoirning devoni professor Qodirqul Ro'zmatzoda tomonidan joriy yozuvga o'girilib, nashrga tayyorlangan. Ushbu bosma devon bilan "Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasi o'zaro qiyoslanganda ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan, Navoiy g'azaliga taxmis bog'langan bir muxammasi topildi va u ilk marta e'tiboringizga havola qilinmoqda.

Huvaydo ijodida muxammas janri

Huvaydo o'z she'rlariga, asosan, Qur'on oyatlari, hadislar va tasavvufiy g'oyalarni singdirgan. Shoir hayoti va ijodini o'rgangan olim Qodirqul Ro'zmatzoda ham: "Xojamnazar Huvaydo aksariyat g'azal va muxammaslarini, ruboiylarini tariqat va ma'rifat yo'lidagi muridlari uchun dastur sifatida yozib qoldirgan" [Ro'zmatzoda 2020, 34] deydi. Demak, diniy maktab va madrasalarda Qur'oni karim, hadisi sharif bilan birgalikda diniy-tasavvufiy mavzudagi g'azallar ham o'qitilgan. Shuning uchun uning qo'lyozmalari keng nusxada turli hududlarda tarqalgan. Bunga asos sifatida Buxoro xalq amaliy san'at muzeyi qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Huvaydo kitoblarini aytishimiz mumkin. Chunki Buxoro qo'lyozmalar fondida shoir asarlarining 6 ta qo'lyozmasi va 1 ta toshbosmasi saqlanadi.

Ma'lumki, Xojanazar Huvaydoning bizgacha "Kitobi eshon Huvaydoyi Chimyoniy" devoni, "Rohati dil" manzumasi va "Hikoyati sulton Ibrohim Adham" asarlari to'liq holda yetib kelgan. Shoirning 2005-yil nashr etilgan devoni hamda 2017-yildagi ikkinchi to'ldirilgan varianti shoir ijodini nisbatan to'liqroq qamrab olgan deyish mumkin. Chunki devonda 370 ta g'azal, 5 ta mustahzod, 3 ta muxammas, 41 ta murabba' va 28 ta ruboiyi o'rin olgan. Ammo musaddas, musammanlari bu nashrlarda uchramaydi. Shoirning yana 1961-yil Toshkentda chop etilgan (Vohid Zohidov va Suyima G'aniyeva nashrga tayyorlagan) "Huvaydo. Tanlangan she'rlar" kitobida esa bir nechta g'azallari bilan birga 1 ta musaddas va 1 ta musammani ham keltirilgan. Shu bosma nashrlar shoirning 1900-yil Toshkentdagi Ilin litotipografiyasida bosilgan "Huvaydoyi Chimyoniy" nomli Buxoro toshbosmasi bilan qiyosiy tahlil qilinganda, shoirning nashr bo'lmagan yangi she'rlari borligi kuzatildi. Masalan, bir munojot-g'azal, bir tasdis musaddasi hamda olti bandli taxmis-muxammasini aytish mumkin. Shoirning munojot-g'azal, bir tasdis musaddasi ushbu jurnal orqali ilm ahliga ma'lum qilingan edi. Shular qatori olti bandli taxmis-muxammas ham tabdil va tahlil qilindi. Mazkur muxammas Alisher Navoiyning "Zihi har

lahni bulbul savtining zotingg'a isboti", deb boshlanuvchi g'azaliga nazira shaklida yozilgan.

Qayd etish joizki, mumtoz adabiyotimizda g'azal asosida yaratilgan musammatlar salmoqli o'rin egallaydi. Bunday xarakterdagi she'rlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular boshqa shoirlar tomonidan yaratilgan g'azal, ba'zan shoirning o'z g'azali asosida bitiladi. G'azal asosida yozilgan musammatlardan muxammas shakli salmoqli o'rinni egallaydi [Носиров 1979, 119].

Muxammaslar yaratilish xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1. Mustaqil yaratilgan muxammaslar. Ular Sharq adabiyotshunosligida forsiy "tab'i xud muxammaslar" istilohi bilan ham yuritiladi. 2. Taxmis muxammas, ya'ni o'zga shoir tomonidan yaratilgan g'azallarning vazni va qofiyasiga mos yaratilgan muxammaslar.

Mumtoz adabiyotimizda taxmis muxammaslarning salmog'i ko'p. Bunda muallif o'zga shoir yoki ba'zida (juda kam hollarda) o'z g'azalini asos – zamin qilib olib, shu mavzuni davom ettiradi, vazn, qofiya va radifni saqlagan holda beshlik yaratadi. Bunda asos qilib olingan g'azaldagi har baytning yuqori qismiga uch misra qo'shiladi. Maqta' badda taxmis bog'layotgan shoirning taxallusi ham keltiriladi. Mumtoz janrlarda barakali ijod qilgan Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotiga ham ko'plab muxammaslar kiritilgan.

Xojanazar Huvaydo ijodida ham tasavvufiy ohanglar, diniy qarashlar, go'zal iqtiboslarga boy g'azallar bilan bir qatorda mustazod, muxammas, musaddas, murabba' va ruboiy kabi she'riy janrlar mavjud. Shoir har bir janrda ijod qilar ekan, unda ilohiy ishq, oliyjanob insoniy fazilatlarini, halollik, poklik, rostgo'ylik, diyonatlilik, insonparvarlik, saxiylik, kamtarinlikni ulug'laydi, ma'naviy kamolotga erishishda diniy qadriyatlarining katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shu bilan birga, shoir inson xulq-atvoridagi diyonatsizlik, iymonsizlik, kazzoblik, xasislik, molparastlik, mutakabbirlik, o'zgalar haqqiga xiyonat qilish, nopoklik singari illatlarni keskin qoralaydi.

She'riyatda Navoiyni o'ziga ustoz deb bilgan Xojanazar Huvaydo uning an'alarini izchil davom ettiradi. Qolaversa, uning g'azallariga muxammaslar ham bog'laydi. Misol sifatida Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonida 575-raqam ostida keltirilgan "Zihi har lahni bulbul savtining zotingg'a isboti" deb boshlanuvchi g'azaliga yaratgan taxmis muxammasini aytish mumkin.

Buxoro toshbosmasida kotib muxammasning oxirgi beshinchi misrasini sahifa o'rtasida xuddi sarlavhadek yozgan. Bu esa to'rtlik yoki qit'aning sarlavhasi degan xulosani ham beradi. Ammo

she'r so'ngida kelgan Navoiy taxallusi bu masalaga oydinlik kiritadi. Ya'ni Huvaydoning Navoiy g'azaliga yozgan muxammasi ekanligi ma'lum bo'ldi. Muxammas bandlarining soni taxmis bog'langan g'azal baytlari soni bilan bir xil, ya'ni 7 bayt. Biroq bandlar ketma-ketligi g'azal baytlari tartibi bilan mos emas, baytlar o'rni almashgan. Navoiy g'azalining matni quyidagicha:

*Zihi har lahni bulbul savtining zotingg'a isboti,
Jahon bog'ida har gul yafrog'i husnungg'a mir'oti.
Vujudi zarraning mumkin emas to sobit o'lmas mehr,
Ne hojat zarra xaylidan quyosh zotig'a isboti?
Bo'lub zotingda ojiz har sifat ichinda mavsufi,
Oningdekkim qila olmay sifoting sharhini zoti.
Xirad zotingni tashbih etgali har fikrkim aylab,
Takallum anda yo'l topmay magar hayhot-hayhoti.
Ne qahring zahridin emin bo'lub har sokini masjid,
Ne lutfung bodasidin noumid ahli xaroboti.
Ne zarra bo'lsa maqbulung quyoshdin zarra qilg'ondek,
Quyosh ul zarradin aylab sharaf birla mubohoti.
Navoiy zikri otingdur, umidi ulki, qutqorsang,
Ani ot istamakdin, balki andinkim bo'lur oti*

[Navoiy 1987, 523].

Taxmis muxammasning joriy yozuvdagi tabdili:

Kalom mujda har bulbulg'a dur husningni oyoti,
Maqom gulshan ko'yung kalomingdur maqomoti.
Na to'tikim takallum ayladi zotingdin isboti,
**Zihi har lahn bulbul surati zotingdin isboti,
Jahon bog'ida har gul yafrog'i husnungni mir'oti.**

Ne junbush qatra afvojig'a amvoj urmayin to nahr,
Ne bulbulg'a navoni gulg'a rang la'lingdin o'lmay bahr.
Quyosh zarrotini har dam tafakkur aylasang, ey dahr,
**Vujud zarraning mumkin emas to sobit ermas mehr,
Na hojat zarra xaylidan quyosh zotig'a isboti.**

Taammul to'tisi jon bulbuli zotingg'a fikr aylar,
Aytur kaj aql idrokin fano vodiya shukr aylar.
Sifoting vasfi baskim to'ti dil garchi zikr aylar,
**Xirad zotingg'a tashbeh aylamakka har na fikr aylar,
Takallum anda yo'l tobmas magar hayhot-hayhoti.**

Nasim lutf ila g'unchadin gullar ochilg'ondek,
Inoyat abridin gulbarg uza shabnam sochilg'ondek.
Quyosh parda na zotig'a ham sham'i yoqilg'ondek,
Erur har zarra maqbulung quyoshdin zarra qilg'ondek,
Quyosh ul zarradin aylab sharaf birla mubohoti.

Na had orifg'a zoting urfi ta'rifig'a ma'rufi,
Sifotin bilki, guna zotig'a ma'ruf mazrufi.
Valo ahso sano dedi, ul kunin mashrufi,
Bo'lub zotingg'a ojiz har sifat ichida mavsufi,
Aningdek kim deyolman ham sifating sharhini zoti.

Jahong'a rahmating om o'ldi, bas qahring ham ermas zid,
Itobing jomi chekmay kimsa mehring no'sh qilg'oni had.
Hama shoh-u gado sultoni sen shahanshohi tafrid,
Ne qahring zahrinni emin bo'lub bir sokin masjid,
Na lutfung bodasidin noumid ahl xaroboti.

Fanoyi yo'ldin ozur yo ilohiy, oni boshqorsang,
Sirof al mustaqim ichra hidoyat sori boshqarsang.
Ko'ngulda g'ayr naqshi kim shahodat tig' ila yorsang,
Navoyi zikr otingdur umidi ulki qutqarsang,
Aning ot istamakdin balki andin kam bo'lur oti.

Ta'kidlash lozimki, Huvaydo "Devon"ida 3 muxammasi bor. Bulardan biri So'fi Olloyor g'azaliga taxmis bo'lsa, qolgan ikkitasi shoirning o'z g'azaliga yozgan muxammasidir. Ushbu uch muxammasda ham Huvaydo o'z taxallusini so'nggi badda keltirgan. Ammo yuqoridagi Navoiy g'azaliga nazira shaklida yozgan muxammasida shoir o'z taxallusini keltirmagan. Shunday bo'lsa-da, muxammas matnining tahlili orqali Huvaydo ifoda uslubini sezish qiyin emas.

Alisher Navoiyning "Zihi har lahni bulbul savtining zotingg'a isboti" deb boshlanuvchi g'azali "Badoye ul-bidoya" devoniga 680-raqam ostida kiritilgan bo'lib, hamd g'azal hisoblanadi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda hamd g'azallar shoirning diniy-so'fiyona qarashlarini o'zida mukammal aks ettirgan – islom va tasavvuf falsafasi g'oyalarini teran umumlashtirgan san'at asaridir. Ushbu turkum g'azallar o'zining g'oyaviy-badiiy xususiyatiga ega. Ular o'z timsol va tashbehlari bilan ajralib turadi. Jumladan, bu turkum she'rlarda *quyosh, zarra, bahr, mavj, gul, bulbul, parvona, sham* kabi ko'plab timsollarning ramziy xarakter kasb etishini ko'rish mumkin. Navoiy ushbu 7 baytli hamd g'azalida ham Allohni

madh etadi, ulug'laydi, undan najot so'raydi, o'zining zaifligi, ojiz-u notavonligini izhor qiladi. Qur'oni karimning "Fotiha" surasidagi "Hamd-u sano butun olamlar xojasi, mehribon va rahmli, qiyomat kunining egasi bo'lmish Alloh uchundir", degan oyatlar hamd g'azalda aytilgan fikrlarning nechog'li o'rinli va haqli ekanligini isbotlaydi. Taxmis muallifi Huvaydo ham g'azalda keltirilgan fikrlarni mantiqan rivojlantirib, uni o'z ijodiy g'oyalari bilan boyitadi. Natijada, vujudga kelgan she'r unga asos bo'lgan g'azal bilan uyg'unlashib, bir muallif tomonidan yaratilgandek tasavvur uyg'otgan.

Kalom mujda har bulbulg'a dur husningni oyoti,
Maqom gulshan ko'yung kalomingdur maqomoti,
Na to'tikim takallum ayladi zotingdin isboti,

Zihi har lahn bulbul surati zotingdin isboti,

Jahon bog'ida har gul yafrog'i husnuningni mir'oti.

Muxammasning birinchi bandi g'azal matla'siga moslangan bo'lib, Allohning husni oyatlar orqali har bulbulga xushxabar ekanligi, kalomi bilan gulshanda joy tutgani, to'tining "takallum aylashi" Alloh zotining bir isboti deya izohlangan. Shu bilan birga, Alloh taoloning zamon va makondan tashqari, balki zamon va makonni qamrab oluvchi, uni yaratuvchi azaliy va abadiy Zot ekanligi, bu Zotning husn-u jamoli, qudrati va yaratuvchiligi ta'kidlanadi. Keyingi misralarda esa "Ey ajabki, bulbul xonishining har bir ohangi Sening zotingga bir dalil – isbot, jahon bog'idagi har gul yaprog'i – Sening husningning ko'zgusi" [Жумахўжа 2018, 152] degan mazmun ifodalangan. Mazkur banddan Allohning sifatlati U yaratgan jamiki mavjudotlarda aks etganligi ta'riflanadi, ya'ni tajalli bilan bog'liq badiiy mulohazalar keltirilib, keyingi bandlarda ushbu fikr mohiyati kengroq ochib beriladi.

Ne junbush qatra afvojig'a amvoj urmayin to nahr,
Ne bulbulg'a navoni gulg'a rang la'lingdin o'lmay bahr,
Quyosh zarrotini har dam tafakkur aylasang, ey dahr,
Vujud zarraning mumkin emas to sobit ermas mehr,
Na hojat zarra xaylidin quyosh zotig'a isboti.

Shoir ikkinchi bandda ham Allohning sifatlati borliqdagi qator ashyolar bilan, ya'ni daryoning qatra qo'shilib junbushga kelishi, mavj urishi, bulbulning navosi, gulning dengiz tubidagi la'l kabi qizil rangi bilan ta'riflaydi. Har bir misrada qo'llanilgan tanosib fikr ifodasining izchilligiga xizmat qilgan. Ayni o'rinda, shoir nido orqali o'z badiiy mulohazalarining ta'sir quvvatini oshiradi. Ya'ni dunyoga murojaat qiladi va "Quyosh zarrasini ko'rib tafakkur aylasang, Allohning naqadar buyukligini ko'rasan" demoqchi bo'ladi. So'nggi misralarda

“Quyosh porlab ko‘rinmaguncha zarraning borlig‘i – vujudi ayon bo‘lmaydi (mavjud bo‘lmaydi), shunday ekan, zarra to‘dasi orqali Quyoshni isbotlashga hojat bormi?” degan mazmundagi Navoiy baytini keltiradi. Dunyoning yaratilishini diniy nuqtayi nazardan idrok etgan shoir Allohning qudrati oldida lol qolsa, so‘fiyona qarashlarga asoslanib fikr yuritayotgan chog‘da har bir narsada – qatra-yu daryoda, dengiz-u uning tubidagi la‘lda Haqning jilvasini ko‘rib hayratlanadi.

Taammul to‘tisi jon bulbuli zotingg‘a fikr aylar,
Aytur kaj aql idrokin fano vodiya shukr aylar,
Sifoting vasfi baskim to‘ti dil garchi zikr aylar,
Xirad zotingg‘a tashbeh aylamakka har na fikr aylar,
Takallum anda yo‘l tobmas magar hayhot-hayhoti.

Huvaydo Navoiyning “Aql Zotingni turli narsalarga o‘xshatib, fikr-mulohaza yuritadi, biroq buni so‘zlab berolmay, «hayhot, hayhot» deyish bilan cheklanadi” mazmunidagi baytini keltirib, jon bulbuli Sening zotingni bilish uchun fikr qiladi, aql-idroki yetmay o‘tkinchi dunyoga shukr qiladi va vasfingni aytib zikr qiladi, deya ta‘kidlaydi. Shu o‘rinda Navoiy baytidagi ayrim so‘zlar qofiyaga moslashtirilganining guvohi bo‘lamiz. “Xirad zotingni” jumlasini “zotingg‘a” shaklida, “tashbih etgali har fikrkim aylab” jumlasini “tashbeh **aylamakka** har **na** fikr aylar” shaklida o‘zgartirilgan. Biroq bu tafovutlar bayt mazmuniga ta‘sir etmagan.

Nasim lutf ila g‘unchadin gullar ochilg‘ondek,
Inoyat abridin gulbarg uza shabnam sochilg‘ondek,
Quyosh parda na zotig‘a ham sham‘i yoqilg‘ondek,
Erur har zarra maqbulung quyoshdin zarra qilg‘ondek,
Quyosh ul zarradin aylab sharaf birla mubohoti.

Mazkur 4-bandda Navoiy g‘azalidagi 6-baytga oid misralar keltirilgan, ammo Navoiy baytida **“Erur har”** so‘zlari mavjud emas. Balki “Ne zarra bo‘lsa maqbulung quyoshdin zarra qilg‘ondek” tarzida kelgan misradagi “Ne” va “bo‘lsa” so‘zlari o‘rniga **“Erur har”** birikmasi kiritilgan. Bu, balki, kitobni ko‘chirgan kotibning faoliyati bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ammo mazkur o‘zgarish ma‘noga va vaznga ta‘sir etmaganligini ko‘rish mumkin.

Shamol lutfi bilan g‘unchadan gullar ochilishi, inoyat yomg‘iridan gulbarg ustida shabnam sochilishi kabi tashbehlar orqali shoir “Qaysi bir zarra Sening qabulingga musharraf bo‘lsa (Senga maqbul bo‘lsa), quyosh zarrasiday sharaf topadi va quyosh

bu zarradan g'ururlanib sharaflari bo'ladi" degan mazmundagi baytni kiritib, muxammasning mazkur bandini shakllantiradi. Ushbu bandda keltirilgan badiiy mulohazalar Huvaydoning betakror iste'dod sohibi ekanligini yana bir bor dalillaydi. Nasimning lutfi ila g'unchadan gul ochilishi (tashxis) va Alloh inoyatining yomg'ir va shabnamga o'xshatilishi (tashbeh) shoir mahoratini namoyon etadi.

Na had orifg'a zoting urfi ta'rifg'a ma'rufi,

Sifotin bilki, guna zotig'a ma'ruf mazrufi,

Valo ahso sano dedi, ul kunin mashrufi,

Bo'lub zotingg'a ojiz har sifat ichida mavsufi,

Aningdekkim deyolman ham sifating sharhini zoti.

Ushbu beshinchi bandda Huvaydo Alloh sifatini keltirishda o'ziga xos usuldan foydalangan. Ma'lumki, orif – bu arabcha "biluvchi, xabardor", ya'ni ilm bilan axloqiy yetuklikka erishgan shaxs, ma'rifatli, bilimdon kishi hisoblanadi. Shoir Allohning ta'rifini keltirishda, hatto, orifga ham had yo'q, sifoting har xil narsalar ichida ta'riflangandan ham ustun, deb "Har bir sifating ichra sifatlangan (narsa) Zotingni ta'riflashga ojiz, chunki uning zoti Seni sharhlab, tushuntirib berolmaydi" degan mazmundagi misralarda Navoiy baytiga ulaydi. Mazkur bandda ham g'azal baytidagi ayrim so'zlar o'zgartirilgan, ya'ni "zotingda" so'zidagi o'rin-payt kelishigi o'rnida jo'nalish kelishigi "zotingg'a" shakli, "qila olmay" jumlasini o'rnida "**deyolman ham**" birligi qo'llangan. Bu shakldagi tafovutlar bayt mazmuniga ta'sir etmasa-da, o'zgartirishlar aynan shoirga tegishlimi yoki kotibgami, buni aniq aytish mushkul. Ko'p hollarda bu kabi tafovutlar manbalarni ko'chirgan kotiblar faoliyatida kuzatilgan.

Jahong'a rahmating om o'ldi, bas qahring ham ermas zid,

Itobing jomi chekmay kimsa mehning no'sh qilg'oni had.

Hama shoh-u gado sultoni sen shahanshoi tafrid,

Ne qahring zahrinni emin bo'lub bir sokin masjid,

Na lutfung bodasidin noumid ahl xaroboti.

Ma'lumki, islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish Qur'oni karimning ilk oyatida Alloh taoloning Rahmon — Mehribonligi uqtirilib, U zotning O'z bandalariga ko'rsatgan eng katta marhamati – ularga butun hayotlari uchun dasturilamal bo'lgan Qur'oni karim tushirilgan ekanligi ta'kidlanadi [Qur'oni azim muxtasar tafsiri 2019, 10]. Jahonda Allohning rahmati yog'ilgan, xuddi shu kabi qahri ham ma'lum. Yaratgan Robbim g'azabidan qo'rqqan kimsa mehridan ham bahramand bo'ladi. Ya'ni yer-u osmonda Alloh

taologa muhtoj bo'lmagan va Undan madad – yordam tilamagan biron jonzot yo'qdir. U zot har kuni, har soat, har lahzada O'zi yaratgan koinotdagi barcha maxluqotni boshqarib turadigan Parvardigordir. Shuning uchun shoir hamma shoh-u gadoning sultoni yolg'iz Alloh ekanligini ta'kidlaydi.

Taxmis muxammasning oltinchi bandida shoir tazod san'atidan unumli foydalangan va shu orqali g'azal bayti bilan hamohanglikni yuzaga keltirgan. Allohning rahmati va qahrini, g'azabi va mehrini, shoh va gadoni zidlash orqali masjidda toat uchun o'tirgan har bir inson Xudoning qahridan himoyalanmaganidek, ahli xarobot, ya'ni darveshlar ham lutf-u marhamatidan noumid emas, degan Navoiy fikrini tasdiqlagan.

Fanoyi yo'ldin ozur yo ilohiy, oni boshqorsang,
Sirof al mustaqim ichra hidoyat sori boshqarsang.
Ko'ngulda g'ayr naqshi kim shahodat tig' ila yorsang,
Navoiy zikr otingdur umidi ulki qutqarsang,
Aning ot istamakdin balki andin kam bo'lur oti.

Aslida “fano” – o'lim, yo'q bo'lish degan ma'noni bildiradi. O'zidan va butun borliqdan kechib, ilohiyotga sig'inish ma'nosida ham qo'llanadi. Yana Qur'oni karimning “Fotih” surasida: “Yer yuzidagi barcha jonzot foniidir. Buyuklik va karam sohibi bo'lgan Parvardigoringizning yuzi – O'zigina boqiy mangu qolur”, degan oyatlar mavjud. Arab tilini mukammal bilgan, diniy bilimga ega mutasavvuf shoir Huvaydo o'z baytlarini oyatlardan oziqlangan holda yozgan. Ya'ni fano yo'lidan ilohiy yo'lga o'tish Allohning qo'lida, u boshqarsa, banda o'sha yo'ldan yurishi aytilmoqda. Keyingi misrada “sirot al mustaqim” – do'zaxning ustidan jannatga o'tiladigan ingichka ko'pri, ya'ni haqiqat yo'lidan hidoyat sari faqat Allohgina boshqarib borishi, ko'ngildagi begona naqshni shahodat tig'i bilan yorishi aytilgan. Mazkur so'nggi bandda Huvaydo Allohga yolvorib, yo'ldan ozdirmasligini, sirot al mustaqim ichra hidoyat sari boshqarishini, ko'ngildagi g'ayrni shahodat tig'i bilan yorishini so'rab turib, Navoiyning zikri kecha-kunduz Sening otingdir, ammo umidim shuki, uni nom (ot) chiqarish, g'ururlanishdan saqlasang, balki nom chiqarishga bois bo'ladiganlardan ham xalos etsang, degan mazmundagi maqta'sini keltiradi.

Yuqorida keltirilgan muxammas matni va tahlilidan shu narsa ma'lumki, Allohni borliqdagi ashyolarda aks etgan sifatleri orqali tanish mumkin. Ammo ana shu sifatleri tanish, bilish va ular orqali Parvardigori olam zotini tanib olish ham oson emas.

Muxammas misralarining asl mohiyati ilohiy ishq va oshiqlik tarannumidir. Hazrat Navoiy ijodini sevib o'qigan va u zotni o'ziga ustoz deb bilgan Huvaydo "Zihi har lahni bulbul savtining zotingg'a isboti" deb boshlanuvchi hamd g'azaliga yozgan taxmis muxammasi orqali ustoziga bo'lgan buyuk ehtiromini namoyon qilgan.

Alisher Navoiy va Huvaydoning mazkur she'rlaridagi tafovutlarni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Alisher Navoiy g'azali baytlari	G'azal matni	H u v a y d o muxammasi bandlari	M u x a m m a s d a keltirilgan g'azal matni
1-bayt	Zihi har lahni bulbul savtining zotingg'a isboti, Jahon bog'ida har gul yafrog'i husnungg'a mir'oti.	1-band	Zihi har lahn bulbul surati zoting din isboti, Jahon bog'ida har gul yafrog'i husnung ni mir'oti.
2-bayt	Vujudi zarraning mumkin emas to sobit o'lmas mehr, Ne hojat zarra xaylidin quyosh zotig'a isboti?	2-band	Vujud zarraning mumkin emas to sobit ermas mehr, Na hojat zarra xaylidin quyosh zotig'a isboti?
3-bayt	Bo'lub zotingda ojiz har sifat ichida mavsufi, Oningdekkim qila olmay sifoting sharhini zoti.	3-band	Xirad zotingg'a tashbeh aylamakka har na fikr aylar, Takallum anda yo'l tobmas magar hayhot-hayhoti.
4-bayt	Xirad zotingni tashbih etgali har fikrkim aylab, Takallum anda yo'l topmay magar hayhot-hayhoti.	4-band	Erur har zarra maqbulung quyoshdin zarra qilg'ondek, Quyosh ul zarradin aylab sharaf birla mubohoti.
5-bayt	Ne qahring zahridin emin bo'lub har sokini masjid, Ne lutfung bodasidin noumid ahli xaroboti.	5-band	Bo'lub zotingg'a ojiz har sifat ichida mavsufi, A n i n g d e k k i m deyolman ham sifating sharhini zoti.
6-bayt	Ne zarra bo'lsa maqbulung quyoshdin zarra qilg'ondek, Quyosh ul zarradin aylab sharaf birla mubohoti.	6-band	Ne qahring zahri nni emin bo'lub bir sokin masjid, Na lutfung bodasidin noumid ahli xaroboti.

7-bayt	Navoiy zikri otingdur, umidi ulki, qutqorsang, Ani ot istamakdin, balki andinkim bo'lur oti.	7-band	Navoyi zikr otingdur umidi ulki qutqarsang, Aning ot istamakdin, balki andinkim bo'lur oti.
--------	--	--------	---

Xulosa

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash o'rinliki, mumtoz adabiyotimizda taxmis-muxammaslar biror shoirga izdoshlik, maslakdoshlik, uning g'azalidan ta'sirlanish, ilhomlanish, unda o'z fikr-kechinmalariga hamohanglik ko'rish asosida yuzaga kelgan. Huvaydo "Devon"ida ilm ahliga ma'lum bo'lgan 3 muxammasi o'rin olgan. Ulardan biri So'fi Olloyorning "Ezdi bag'rim, teshti ko'ksun dog'i hijronim mening" deb boshlanuvchi munojot g'azaliga taxmis qilib yozilgan. Shoir taxmis yozishda ustoz Alisher Navoiyning aynan hamd g'azalini tanlashi bejiz emas. Chunki shoir ijodi boshdan oxir diniy-tasavvufiy, so'fiyona ruhga yo'g'rilgan. Hayotini halol mehnati bilan, toat-ibodatda o'tkazgan taqvodor inson bo'lgan shoir Huvaydo o'z muxammasida asos qilib olgan Navoiy g'azalidagi fikrlarni rivojlantirgan, kechinmalarni badiiy sharhlab, mavzuni kengaytirgan hamda o'z muxammasida Navoiy kabi ilohiy ishqni tarannum etgan.

Huvaydo turli janrlarda qalam tebratar ekan, har bir janrda o'zining badiiy mahoratini namoyon eta olgan. She'riy shakllarning yangi imkoniyatlarini kashf qilishga intilgan. Uning g'azallari, mustazodlari, musaddas-u muxammaslari o'quvchida zavq-shavq uyg'otadi, oliy insoniy fazilatlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Shu bois olima Suyima G'aniyeva: "Shoir ishq majoziy hayotda ham, ishq haqiqiy hayotda ham ajib ehtiros bilan, najib dardmandlik bilan qalam tebratadi. Shoir she'riyatida didaktik ohanglar ham yetakchi o'rin tutadi. Lekin ular shunchaki quruq pand-u nasihatlar emas, ularning asosida g'amdan, nochorlikdan yaralgan donolikni uqamiz. Shoirning qator g'azallarida isyonkorona ruh shu qadar yolqinliki, beixtiyor otash haroratini his etamiz. Tasavvufiy g'azallarda esa e'tiqodda ustuvorlik, iymonda poklik tarannum qilinadi, ruhiyatni Haq sari izchil yo'naltirishga da'vat etiladi" [Huvaydo 2009, 4] deb yozgan edi.

Salaflari qatori Xojanazar Huvaydo ijodi ham Islom dinining targ'ibotiga o'z hissasini qo'shgan, dinning go'zalligini, uning murakkabligini va keng qamrovliligini isbotlashga bel bog'lagan. Umuman olganda, mumtoz adabiyot Qur'on bulog'idan suv ichgan, Hadis tarovatlaridan ilhomlangan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Darhaqiqat, Huvaydo nazmining asl mohiyatini bugungi foni

dunyo manfaatlariga tikilgan foniyl ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi. Hayot tilsimlarini yechish, dunyoni mukammal ko'rish, haqiqatni teran anglash, insoniy kamolot pillapoyalaridan sobitqadam ko'tarilish uchun Huvaydo ijodini doimiy hamrohimizga aylantirmog'imiz lozim.

Adabiyotlar

“1900 “هویداى جمائى. *Buxoro toshbosmasi*;

Alisher Navoiy. 1987. *Badoyi' ul-bidoya*. Mukammal asarlar to'plami.

Yigirma tomlik. Birinchi tom. Toshkent: Fan. 689 b.

Huvaydo. 2005. *Devon*. Toshkent: Yangi asr avlodi. 303 b.

Huvaydo. 2009. *Ko'ngil dardi*. Toshkent: “MERIYUS”.

Jumaxo'ja N. 1998. Huvaydo tasavvufiy she'rlarida falsafiy-badiiy talqin.

Sharq yulduzi 4: 176-181.

Jumaxo'ja N., Qosimov B. 2001. *O'zbek adabiyoti*. Toshkent.

Жумахўжа Н. 2018. *Навоий ғазалиёти талқинлари*. Тошкент.

Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Fan.

656 b.

Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Fan.

644 b.

Носиров, О. ва б. 1979. *Ўзбек классик шеърляти жанрляри*.

Тошкент.

Ochilov, E. 2023. Huvaydo ijodida Navoiy an'analari. Toshkent: *Xalqaro*

konferensiya materiallari № 68: 46.

Qur'oni azim muxtasar tafsiri. 2019. Toshkent: Movarounnahr.

Ro'zmatzoda, Q. 2020. *Xojamnazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining*

XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojidadagi o'rni: fil.

fan. dok... avtoref. Toshkent.

Ro'zmatzoda, Q. 2001. *Xojanazar Huvaydo va tasavvuf. Sirli olam* 3:

54-57.

On Huvaydo's Mukhammas Based on a Ghazal by Navo'i

Munavvar Olimova¹

Abstract

Khojanazar Huvaydo is one of the prominent poets of Uzbek literature of the 18th century, famous for his lyrical poems and epics. His lyrical legacy was published as a devan. The article compared the poet's published book with the lithograph «Huvaiddoyi Chimyoni» kept in the Bukhara Museum of Literature and Art. Also, a mukhammas attributed to Navoi's ghazal, unknown to the scientific community, is being published for the first time. The text of mukhammas was converted from the old Uzbek script to the current one and subjected to ideological and artistic analysis.

Key words: *textual studies, manuscripts, lithographs, devan, mukhammas, Qur'an, hadith, mysticism.*

References

- “1900 “هویداى جمائى”. *Buxoro toshbosmasi*;
Alisher Navoiy. 1987. *Badoyi' ul-bidoya*. Mukammal asarlar to'plami.
Yigirma tomlik. Birinchi tom. Toshkent: Fan. 689 b.
Huvaydo. 2005. *Devon*. Toshkent: Yangi asr avlodi. 303 b.
Huvaydo. 2009. *Ko'ngil dardi*. Toshkent: “MERIYUS”.
Jumaxo'ja N. 1998. Huvaydo tasavvufiy she'rlarida falsafiy-badiiy talqin.
Sharq yulduzi 4: 176-181.
Jumaxo'ja N., Qosimov B. 2001. *O'zbek adabiyoti*. Toshkent.
Jumaxo'ja N. 2018. *Navoiy g'azaliyoti talqinlari*. Toshkent.
Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Fan.
656 b.
Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 1983. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Fan.
644 b.
Nosirov O. va b. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*.
Toshkent.
Ochilov E. 2023. Huvaydo ijodida Navoiy an'analari. Toshkent: *Xalqaro konferensiya materiallari № 68*: 46.
Qur'oni azim muxtasar tafsiri. 2019. Toshkent: Movarounnahr.

¹ Munavvar S. Olimova – independent researcher, Bukhara State University.

E-mail: olimovamunavvar1981@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-0344-9139

For citation: Olimova, M. S. 2024. “On Huvaydo's Mukhammas Based on a Ghazal by Navo'i”. *Golden scripts* 4: 46 – 59.

- Roʻzmatzoda Q. 2020. *Xojamnazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojida oʻrni*: fil. fan. dok... avtoref. Toshkent.
- Roʻzmatzoda Q. 2001. *Xojanazar Huvaydo va tasavvuf. Sirli olam* 3: 54 – 57.

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE

“Yusuf va Zulayxo”: farzandlik tuyg‘ularining tasviri

Abdulhamid Qurbonov⁵¹

Abstrakt

Sharq xalqlari adabiyotida Yusuf alayhissalom haqidagi qissa behad mashhur bo‘lib, “Qissayi Yusuf”, “Yusuf va Zulayxo” va boshqa nomlar bilan ushbu mavzuda yuz ellikka yaqin ijodkor asar bitgan. Turkiy tilda bitilgan “Yusuf va Zulayxo”larning o‘zi ham qirqdan ortiq. Maqolada Durbek nomiga nisbat berilgan “Yusuf va Zulayxo” dostonining kompozitsiya va mavzu o‘ziga xosligi haqida so‘z yuritilgan. Doston qissa talqinlari tarixida alohida o‘rin tutadi. U boshqa talqinlarda uchrab turuvchi sharh, foyda, savol, javob hamda ko‘pversiyalilik kabi turli uslubiy unsurlardan xolidir. Asardagi voqealar izchil rivojlanib boradi. Shuningdek, asardagi ishq mavzusining takomil topib, sof ishqiy asarga aylanishida ham muallifning alohida xizmatlari bor. “Yusuf va Zulayxo” ota va o‘g‘il munosabatlari ham, Zulayxoning Yusuf alayhissalomga bo‘lgan ishq ham teng tasvirlangan dostonidir. Bu masalalar maqolada qissaning boshqa talqinlari bilan muqoyasada ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Yusuf alayhissalom, turkiy adabiyot, syujet, kompozitsiya, tahlil, talqin.*

Kirish

Yusuf va Zulayho singari G‘arbda ham, Sharqda ham birday mashhur qissa bo‘lmasa kerak. U asrlar davomida qayta-qayta qalamga olinib, shu asosda arab, fors-tojik, o‘zbek, turk, ozarbayjon, turkman, tatar, kurd, gruzin va boshqa xalqlar adabiyotida ko‘plab she‘riy va nasriy asarlar yuzaga kelgani ma‘lum. Mualliflari orasida Firdavsiy, Ibn Sino, Ansoriy, Ali, Rabg‘uziy, Jomiy, Hoziq, Andalib kabi mashhur san‘atkorlarning nomlari borki, bu hol unga bo‘lgan qiziqishning ne chog‘li baland bo‘lganligini ko‘rsatib turadi. Qissaning shuhrati bizning kunlarimizda ham so‘ngan emas. Qissa hamon

⁵¹ Qurbonov Abdulhamid Abduqayumovich – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (RhD), dotsent, University of Business and Science.

E-pochta: kurbanovabdulhamid57@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6271-1020

Iqtibos uchun: Qurbonov, A. A. 2024. “Yusuf va Zulayxo”: farzandlik tuyg‘ularining tasviri”. *Oltin bitiglar* 4: 60 – 78

qalam ahlini to'qinlantirib, ularni yangi-yangi asarlar yaratishga ilhomlantirib kelmoqda.

Ushbu silsiladagi asarlardan biri "Yusuf va Zulayxo" dostonidir, u odatda Durbek nomiga nisbat beriladi. Dostonga ilk bor taniqli adabiyotshunos Y.E.Bertels e'tibor qaratgan edi. Uning o'tgan asrning 40-yillarida yozilgan "O'zbek shoiri Durbek va uning xushsurat Yusuf haqidagi dostoni" nomli maqolasi asarning yozilish tarixi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida tutgan o'rni kabi muhim masalalarga bag'ishlangan [Бертельс 1944]. Keyinchalik S.Haydarov "O'zbek dunyoviy adabiyoti taraqqiyotida Durbekning roli" nomli nomzodlik dissertatsiyasini yozib, unda "Yusuf va Zulayxo" dostonining yozilish tarixi, obrazlar tizimi, g'oyaviy mazmuni va shoirning poetik mahorati yuzasidan o'z mulohazalarini bayon etadi [Хайдаров 1962]. E.Rustamovning o'zbek va fors-tojik adabiyoti o'zaro qiyoslangan doktorlik dissertatsiyasining bir bobi ham "Yusuf va Zulayxo"ga bag'ishlangan. Muallif asos manba, dostonning mavzu o'ziga xosligi kabi masalalarga e'tibor qaratgan [Рустамов 1966]. N.Mallayev esa "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligida asarning muallifi, yozilish sanasi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, obrazlar tizimi haqida ma'lumot beradi [Маллаев 1965, 270–286]. B.Valixo'jayev, E.Shodiyev, F.Sulaymonova, E.Fozilov, J.Lapasov tadqiqotlarida esa asosan asar muallifi haqida so'z yuritilgan [Валихўжаев 1974, 140; Шодиев <https://e-adabiyot.uz/maqola/70>; Сулаймонова 1973, 152-157; Фозилов, Лапасов 1974 (1)].

Garchi mavjud ishlarda asarning mavzu va g'oyalar olami, timsollar tizimi yuzasidan ayrim qimmatli mulohazalar bildirilgan bo'lsa-da, mavzu va g'oyalar olami ham, timsollar tizimi ham, shuningdek, asar muallifining qissa talqinidagi o'ziga xos mahorati ham chuqur tahlildan o'tkazilgan emas. Qolaversa, tadqiqotlarning aksariyati o'tgan asr, sho'rolar davriga mansubligi sabab unda bayon qilingan fikrlar ko'p jihatdan eskirib, o'z ahamiyatini yo'qotgan. Binobarin, asarni yangidan tadqiq etish, unga xolisona baho berish davr talabidir.

Asosiy qism

Doston muallifi o'z asarini yozishda mavjud manba va an'analardan fayzyob bo'lgan. Buni shoirning o'zi ham asar muqaddimasida alohida qayd qiladi. Shoirning uqtirishicha, ularning avvalgisi "Qur'oni karim" bo'lgan:

Goh o'qur erdim zi Kalomi Iloh [Durbek 1959].

Yoki:

*Jumla qisas voqeasin sarbasar
Tengri kalominda berib bu xabar.*

Bundan tashqari, shoir Yusuf va Zulayxo sarguzashtlari hikoya qilingan bir emas, bir necha kitoblarni ham o'qib chiqqan:

Goh kutub ichra qilur erdim nigoh.

Ulardan biri, aftidan, anbiyolar qissasi bo'lgan:

*Goh boqar erdim zi kitobi qisas,
Goh ichar erdim zi sharobi g'usas.*

Shoir shu o'rinda asos manbaga ham ishora qiladi: shoir "turkiy til bila nazm"ga solgan asar forsiy tildagi nasriy bir qissa edi:

Nasr edi bu qissa dag'i forsi,
Erdi anga jon ko'zi nazzorasi.

XV asrgacha yaratilgan asarlar orasida forsiy tilda yozilgan birgina nasriy qissa bor. U "Anis ul-muridin va-sh-shams ul-majolis" ("Muridlar do'sti va majlislar quyoshi") deb nomlangan bo'lib, uning muallifi mashhur shoir va adib Abdulloh Ansoriydir. Professor E.Rustamov har ikki asarni diqqat bilan qiyoslab, bu doston uchun asos bo'lgan manba haqiqatan ham "Anis ul-muridin"dir, degan xulosaga keladi. Har ikki asar syujet yo'nalishining umumiy o'xshashligidan tashqari, ularda shunday epizodlar borki, ular "Anis ul-muridin"da ham, "Yusuf va Zulayxo"da ham deyarli bir xil. Ular qatoriga, masalan, og'a-inilarning Yusuf alayhissalomning qotili sifatida sahrodan bo'ri tutib keltirishlari, Ya'qub alayhissalomning tushida Azroildan Yusuf alayhissalomning o'likmi-tirikligini so'rashi, Yusuf alayhissalomning akalarini sehrli tos yordamida so'roqqa tutishi, Bashirning Ya'qub alayhissalomdan ilgari ko'r bo'lib qolgan onasi bilan uchrashuvi va boshqalarni kiritish mumkin [Рустамов 1966, 701–723].

Biroq shoir nasriy qissaga shunchaki she'riy tus berib qo'ya qolgan emas. U "Anis ul-muridin"da mavjud bo'lgan barcha epizodlarni emas, balki o'z g'oyaviy niyatiga xizmat qiladigan o'rinlarnigina asarga kiritgan. Shunda ham ularni butunlay qayta ishlagan. Jumladan, "Anis ul-muridin"da Yusuf alayhissalom akalarini so'roq qilayotgan chog'ida bo'lib o'tgan voqealarni tos tilidan Yusuf alayhissalomning o'zi bayon qiladi. Lekin akalari Yusuf alayhissalomning so'zlariga ishonmay, uning so'zlarini yolg'onga chiqaradilar. Durbek tosnig o'ziga til bag'ishlagan. Bu, albatta, voqealar rivojiga ishonarli tus bergan. O'z qilmishlarini bevosita tos

tilidan eshitgan og'a-inilar sirlari fosh bo'lib, uyatdan bosh egishga majbur bo'ladilar.

"Yusuf va Zulayxo" muallifining "Anis ul-muriddin"ga va umuman, qissa talqinlariga ijodiy munosabati doston kompozitsiyasida ham ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, "Anis ul-muridin" – so'fiyona asar. O'n to'rt bobdan iborat bo'lgan bu asarning har bir bobida sufiy shayx Yusuf alayhissalom sarguzashtlaridan ma'lum bir epizodni hikoya qilib, uning so'fiyona talqin qilishga, shu munosabat bilan so'fiyona ma'rifatga xos muhim bir masalani bayon etishiga intiladi. Masalan, "Ya'qub alayhissalom tush ko'rdi. Tushida Yusuf alayhissalom ko'priki ustida edi. O'n bo'ri uni g'ajish maqsadida qisib keldi. Ammo bo'rilarining biri uni asrab qoldi. Shu holda u ko'rdiki, yer yorilib, Yusuf alayhissalomni o'z qa'riga oldi. Shundan so'ng Ya'qub alayhissalom Yusuf alayhissalomni hargiz sahroga yubormadi, hargiz huzuridan yiroqlashtirmadi, uni kechalari yonida olib yotar va ko'z tegmasin deb duo qilar edi. Kechalari uning jamolidan ko'z uzmas, agar nogoh uxlab qolsa, Yusuf alayhissalom chehrasiga nazar solay deb darhol uyg'onar edi" [Рустамов 1966, 683].

Ansoriyning yozishicha, Ya'qub alayhissalom ham, Yusuf alayhissalom ham, ular o'rtasidagi do'stlik va muhabbat ham ramziy ma'noga ega. Ushbu epizoddan kelib chiqadigan so'fiyona g'oya shunday: kechalari Haqning yodida ko'z yummaslik va kunduzlari halovat bilmaslik kerak, ya'ni kecha-yu kunduz Haq taoloning zikri bilan mashg'ul bo'lmoq kerak.

Ko'rinadiki, "Anisul-mudirin"da voqealar bayoni ikki chiziqli bo'lib, asar badiiy to'qimasida bir-biri bilan bog'liq ikki qatlam mavjud:

- 1) Yusuf alayhissalom sarguzashtlarining tasviri;
- 2) muallifning so'fiyona mulohazalari.

Bundan tashqari, Ansoriy Yusuf alayhissalom sarguzashtlarini hikoya qilar ekan, bir o'rinda muayyan epizodning bir emas, bir necha variantlarini keltiradi. Ansoriy asari haqida E.Rustamov shunday deb yozadi: "Abdulloh Ansoriyning "Anis ul-muridin" asari aniq syujet chizig'iga ega emas. Unda Yusuf alayhissalom haqidagi qissaning turli versiyalari yordamida muallif "Qur'on"da qisqa tasvirlangan epizodlarni sharhlab boradi" [Рустамов 1966, 681].

Rivoyada ikki chiziqlik va bir epizodning turli variantlarini keltirish "Anis ul-muridin"dan tashqari, Firdavsiy, Ali, Rabg'uziy, Shayyod Hamza asarlarida ham uchraydi. Bundan tashqari, mazkur mualliflarning asarlarida bevosita arab tilida keltirilgan oyat va

hadislar ham bor.

Shunday qilib, qissa voqealarini u yoki bu tarzda sharhlab borish, ayrim epizodlarning bir emas, bir necha ko'rinishlarini keltirish hamda oyat va hadislariga murojaat etish Durbekka qadar Yusuf alayhissalom haqidagi asarlar uslubida yetakchi bo'lib kelgan edi. Bunday uslubning, albatta, o'z ijobiy va salbiy jihatlari bor. G.A.Gorbatkina shu munosabat bilan yozadiki: "Bu ham san'atkorning an'anaviy syujetni yangicha talqin qilishga, voqealar va qahramonlar xatti-harakatlarini o'ziga xos tarzda tasvirlashga, o'z qarashlarini ifodalashga, ko'hna mavzulardan foydalanib, yangi asarlar yaratishga bo'lgan intilishining yana bir isbotidir" [Горбаткина 1967, 117]. Ko'p versiyalilikka kelsak, u birorta ham tafsilotni nazardan qochirmay, syujet voqealarini to'la va mukammal gavdalandirish imkonini beradi.

Biroq shuni ham aytish kerakki, shoir shaxsiy qarashlarining asar badiiy to'qimasidan keng o'rin egallashi, buning ustiga, umumlashma mulohazalar tarzida ochiq bayon qilinishi hamma vaqt ko'ngildagidek natija beravermasligi, aksincha, asar ta'sir kuchining susayishiga sabab bo'lishi mumkin, ko'p versiyalilik, ya'ni bir o'rinda bir necha variantning keltirilishi esa syujet izchilligiga zarar yetkazishi, obrazlarni ichki mantiq va yaxlitlikdan mahrum qilib, ularning ma'naviy-ruhiy qiyofasida bir-birini inkor qiluvchi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Durbek dostoni salaflari asarlarida yetakchi bo'lgan bu kabi ikki chiziqlikdan ham, ko'p versiyalilikdan ham butunlay xoli asardir. Unda voqealar qat'iy va izchil tarzda inkishof eta boradi. Ammo asarning o'ziga xosligi shu bilangina cheklanmaydi. Barcha nazmiy va nasriy "Yusuf va Zulayxo"larni, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, syujet va mavzu e'tibori bilan ikkiga ajratish mumkin:

1) asar markazida Yusuf alayhissalom va Ya'qub alayhissalom, ya'ni ota va o'g'il munosabatlarining tasviri turuvchi asarlar;

2) asar markazida Yusuf alayhissalom va Zulayxo, ya'ni ishqiy munosabatlar tasviri turuvchi asarlar [Валихўжаев 1974, 140; Руденко 1986, 39].

"Firdavsiy dostonidagi markaziy masala Zulayxo epizodi emas, balki ota va o'g'ilning otashin muhabbatidir, – deb yozadi Y.E.Bertels. – Dostonda Yusuf alayhissalom va Ya'qub alayhissalom munosabatlari nafis va fidokorona muhabbatning ulug'vor manzarasiga aylantirilgan. Asosiy fojia ota va o'g'ilning oz emas, ko'p emas, roppa-rosa qirq yilga cho'zilgan judoligidir" [Бертельс 1935, 61]. Y.E.Bertelsning mazkur so'zlarini Ali, Shayyod Hamza, Suli Faqih

va Rabg'uziy asarlariga ham bemalol tatbiq etish mumkin.

Ikkinchi guruhga mansub asarlarning mumtoz namunasi Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayxo" dostonidir. Bu xil asarlarda ota-og'il munosabatlari keyinga surilib va hatto ularning qayta topishuv voqealari tasvirdan butunlay tushib qolib, asosiy e'tibor Zulayxoning Yusuf alayhissalomga bo'lgan ehtirosli muhabbati tasvirga qaratiladi [Жомий 1974].

Bu jihatdan olganda, Durbek Zulayxo ishqini salaflariga qaraganda kengroq va batafsilroq tasvirlab, uni asarning yetakchi mavzularidan biriga aylantirdi. Asarda har ikki mavzu: ota va o'g'il mavzusi ham, ishq mavzusi ham teng tasvirlangan, deb aytish mumkin.

Yusuf alayhissalomning saodatli kunlari ham, baxtsizligi ham uning otasiga bo'lgan muhabbati va sadoqati bilan chambarchas bog'liq. Uning axloqi nechog'li yuksak, farzandlik tuyg'ilari naqadar pok va samimiy ekanligini toshbag'ir akalarining fitna va xiyonati oshkor bo'lgan dastlabki sahnadayoq ko'rish mumkin. Keksa otalarini aldab, dashtni tomosha qildirish bahonasida Yusuf alayhissalomni o'zlari bilan sahroga olib kelgan munofiq og'alar "Barcha yomonlikka qilib ittifoq", ukalarini o'ldirish qasdida "Har biri zanbur kabi urdi nish". Nogahoniy zulmdan yuragi qo'rquv va dahshat bilan to'lgan Yusuf alayhissalomning rahm-shafqat so'rab qilgan nola-yu iltijolari og'alarining tosh qotgan ko'nglini zarracha bo'lsin yumshatmaydi. Oqibat "gul tani" qonga bo'yolib, tuproq uzra murdavor yiqilgan Yusuf alayhissalom otasining so'zlarini esga oladi:

Dedi: – Eshitmadim otamning so'zin,
Ko'rmay o'larman u muborak yuzin.

Yusuf alayhissalomning otamning so'zlariga kirmadim, deb pushaymon bo'lishi, uning muborak yuzini ko'rolmay o'lib ketaman, deb afsus-nadomat chekishining o'z sabablari bor. Dostonda tasvirlanishicha, Yusuf alayhissalom Ya'qub alayhissalomning farzandlari orasida go'zallikda ham, odob-axloqda ham tengsiz bo'lib, otasining "chashmi charog'i", "nuri basari" edi. Shuning uchun ham Ya'qub alayhissalom uni "Qo'ymas edi zarra qoshidin yiroq". Yusuf alayhissalomning ham subh-u shom ota xizmatida bo'lishi, ota va og'il o'rtasidagi qaynoq mehr va muhabbat og'a-inilar qalbida hasad, adovat tuyg'ularini uyg'otadi. Ular ukalarini yo'q qilish payiga tushadilar. Yusuf alayhissalom ko'rgan tush – unga oy, quyosh hamda o'n bir yulduzning sajda qilishi og'alar qalbidagi hasad o'tini alanga oldiradi. O'g'illarining xusumatini ich-ichidan his qilgan

Ya'qub alayhissalom Yusuf alayhissalom unga tushidan xabar bergan chog'da aytgan ediki, bu tush izzat-u davlat tushidir, uni og'alaridan pinhon saqlamog'i darkor, chunki ularning Yusuf alayhissalomga hasadi beadam, bu hasaddan Yusuf alayhissalomning joniga ko'p mehnat-u alam tushishi mumkin.

Ammo Yusuf alayhissalom ota nasihatini darrov unutadi: "Yusufi Siddiq uyg'onib magar, Qildi og'alariga tushdin xabar". Bugina emas. Yusuf alayhissalom ko'rgan tush sabr kosalariga quyilgan so'nggi tomchi bo'lgan og'alar Ya'qub alayhissalomning oldiga kelib, Yusuf alayhissalomni dasht tomoshasiga olib borishga ruxsat so'raydilar. Garchi shoir ochiq aytmasa-da, ma'lum bo'ladiki, Yusuf alayhissalomning ko'nglida ham sayr mayli bor. Lekin Ya'qub alayhissalom uni ko'zidan yiroqlatishga rozi emas. Shoir otaning mehr va tashvish to'la so'zlarini bayon qilar ekan, shu o'rinda Ya'qub alayhissalomning otalik mehrini g'oyat ta'sirchan shaklda ifodalovchi va qahramonlar taqdirini tubdan o'zgartirib yuboruvchi, ularning nihoyasiz dard-u alam bilan sug'orilgan tuyg'u va kechimalari tarixida g'oyat muhim o'rin tutuvchi ikki tafsilni tilga oladi: *nuri basar, pirohan*. Ya'qub alayhissalom deydi, uning uchun barcha farzandlari ham aziz-u mukarram. Biroq Yusuf alayhissalom nuri basar yanglig', uning o'zigina emas, hatto ko'ylagi ota ko'zidan bir lahza yiroq bo'lsa, "Bo'lur ul lahza toqati toq". Shunday ekan, Yusuf alayhissalomning o'yin-kulgi deb keksa otasini g'am-tashvishga tashlab ketishi odobdan emas:

Xossa emasdur u tariqi adab,
Yusuf agar qilsa bu lavh-u tarab.

Ko'ksiga pichoq qadalgan chog'da "tariqi adab"ga xilof ish qilganligini eslab, Yusuf alayhissalomning qalbi achchiq alam va iz-tirob bilan to'lishi, mehribon padarining muborak yuzini ortiq ko'ra olmasligini o'ylab faryod chekishi shu tufaylidir.

Yusuf alayhissalomning onasi qabri ustida ko'targan faryodi qahramon farzandlik tuyg'ulari namoyon bo'lishining yana bir manzarasi. Shoir ushbu voqeani qahramon ruhiy holatining umumiy oqimi bilan bog'liq holda tasvirlashga muvaffaq bo'lgan. Yusuf alayhissalomni Moliki tojirga sotgan og'alari aytadilarki, qullarining uch aybi bor: u o'g'ri, yolg'onchi va qochqoq. Shuning uchun uning oyoqlariga kishan, bo'yniga g'ul solish lozim. Shoir Yusuf alayhissalom og'alarining xatti-harakatlarini tasvirlar ekan, inson ruhining nozik bilimdoni sifatida ish ko'radi. Yusuf alayhissalom og'alari uchun eng katta xavf uning bandilikdan qochib ketib, yolg'onchiliklarining fosh bo'lishi, shuning uchun Moliki tojirga Yusuf alayhissalomning

qo'l-oyoqlarini badda tutishni maslahat beradilar.

Oyog'ida zanjir, bo'ynida g'ul, egnida o'g'ri kabi eski shol Yusuf alayhissalom yo'lda onasining qabriga duch kelgan chog'da o'zini qabr ustiga tashlab faryod ko'taradi:

Dedi: Ayo, mushfiq-u zebo onam,
Kuydi bu band ichida miskin tanam!
G'ul bila zanjir erur hamdamim,
Egay eding dunyada bo'lsang g'amim.
O'g'ri kabi egnimadur eski shol,
Bu ne alamdur-u, bu ne dard-u hol?!
Banda debon sotdilar oxir mani,
Bosh ko'tarib ko'rgil, onam, bandani.
Dard-u alamdur manga bas beadam,
Vahti erur, emdiki qilsang madad.

Yusuf alayhissalomning ushbu so'zlari taqdirning nogahoniy zarbasidan esankirab qolgan, bu yorug' olamda dardini so'rguvchi bir mushfiq-mehribon topmay, "onasining sovuq go'ridan yupanch, taskin qidirgan" (Bertels) g'aribi bechoraning hasrat to'la nolasidir. Qabrdan chiqqan sadoda onaning mehr va tashvish to'la ovozi quloqqa chalinadi:

Dedi: Ayo, ikki ko'zim ravshani,
Boshdin oyoq o'rtading, o'g'lim, mani.
Bu ne alam, bu ne jazodur sanga,
Bu ne sitam, bu ne jafodur sanga?!
Ayladi nolang bu yurogim firor,
Qolmadi ruhimda sabot-u qaror.

Mazkur epizod Durbek talqinida Yusuf alayhissalom fojialari va og'alarining shafqatsizligini bo'rttirib ko'rsatuvchi g'oyat ta'sirchan manzaraga aylangan. Onaning taskinbaxsh so'zlarida muhim bir nuqta bor. Yusuf alayhissalomning, uni o'ldirmoq qasdida pichoq ko'targan og'asiga aytgan so'zlari bilan onasining Yusuf alayhissalomga aytgan so'zlari bir-biriga yaqin. Yusuf alayhissalom o'z kulfatlarining sababi Tangrini unutish ekanligini ta'kidlasa, onasi o'g'liga aytadiki, "u jumla murodiga yetmog'i uchun" Tangriga sig'inishi va sabr qilishi lozim, chunki bu jafolar uning qismatida bor:

Senga chu meros erur bu alam,
Tangriga sig'in, yemagin o'zga g'am.

Zulayxoning Yusuf alayhissalomni xilvat haramga chorlash

lavhasida Yusuf alayhissalomning iymon-e'tiqodi, otasiga bo'lgan muhabbat va sadoqati yana bir bor imtihondan o'tadi. Ammo bu Zulayxoning "komi dil" topish yo'lidagi birinchi intilishi emas. Yusuf alayhissalomni Misrda uchratib, u bilan bir qancha "subh-u shom" birga bo'lgan Zulayxoning vasl ishtiyoqi behad oshgan edi. Lekin Yusuf alayhissalom uning istagini rad etadi: visolning vaqti-soati bor, "vasl ayyomi" kelguncha sabr qilmoq lozim:

Men dag'i hijron o'tidinman kabob,
Sabr qilurmanki, yomondur shitob.
Sabr-u tahammulda toparbiz visol,
Vaqti yetib o'tsa basi moh-u sol.

Yusuf alayhissalom iymon-e'tiqod va hayotiy xulosalarining ixcham ifodasi bo'lgan mazkur misralar mohiyat e'tibori bilan Yusufi Siddiqning so'zlaridir. Agar Yusuf alayhissalomning taqdiri: uning g'am-u anduh chekib "tuman izzi joh" topishi haqida avval otasi, so'ng onasi bashorat qilgan bo'lsa, endi ko'rinadiki, Yusuf alayhissalom o'z qismati, xususan, Zulayxo bilan "oqibatulamr" birga bo'lishidan xabardor. Bu safar Yusuf alayhissalomning so'zlarida ikkilanish yoki o'z ahvolidan shikoyat ohanglari sezilmaydi. Sidq, sabr uning mohiyatiga aylangan bo'lib, Yusuf alayhissalomning xulosalari qat'iy hukm, hikmat tusini olgan:

Sabr bila aylali andeshani,
Urmaling oyoqqa bu kun teshani.

Shoirning ushbu epizodni ne chog'li o'ziga xos talqin qilgani, dostonning umumiy g'oyaviy yo'nalishi hamda mazmuniga bo'ysundira olganini yaxshiroq tasavvur qilish uchun uni qissaning boshqa versiyalari bilan muqoyasa qilishga to'g'ri keladi. Yusuf alayhissalom va Zulayxoning xilvat haram yoki saroydagi uchrashuv sahnasida Yusuf alayhissalomning ma'naviy-axloqiy qiyofasini namoyish qiluvchi ikki nuqta bor:

- 1) *Yusuf alayhissalomning Zulayxoga oniy mayli;*
- 2) *bu mayldan o'zini tiyish sabablari.*

Manzaraning umumiyligiga qaramay, bu ikki holat Yusuf alayhissalom qissaning turli poetik talqinlarida bir-biridan jiddiy farq qiladi. Jumladan, Rabg'uziyning "Qissai Yusufi Siddiq alahissalom"ida aytilishicha, Zulayxoning ishtiyoqi haddidan oshgach, enagasi ko'p oltin-kumush sarf qilib, go'zal bir saroy qurdiradi. Bu saroy yetti xonali bo'lib, uning devorlariga Yusuf alayhissalom va Zulayxoning turli holatlardagi suvratlari chizilgan edi. Uy bitgach, Zulayxo enagasiga amr qiladiki, Yusuf alayhissalomni saroyga

boshlab kelsin. "Qachon Yusuf alayhissalom Zulayxo o'tirgan evga kirdi ersa, Zulayxoni ko'rdi: bezanmish yinchka, yufqa to'nlar kiyib". Zulayxo visol istagida bo'ladi. Lekin Yusuf alayhissalom rad etadi. Yusuf alayhissalomning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, buning ikki sababi bor: "biri yer, ko'k Tangrisidan qo'rqarmen, ikkinchi meni sotqun olib, muni ezgu tutgil tegandan qo'rqarman" [Rabg'uziy 1991, 121–123].

Durbek dostonida ham Yusuf alayhissalomning Zulayxoga mayl qilish sabablari Rabg'uziy qahramoniga o'xshash: *Zulayxoning go'zalligi va Yusuf alayhissalomning yigitligi*. Durbek bu sahnani ancha qisqa tasvirlaydi: Yusuf alayhissalomga atab qasr qurilishi, Zulayxo va Yusuf alayhissalom o'rtasidagi dastlabki suhbat tushirib qoldirilgan. Shoir Yusuf alayhissalomning xilvat saroyga kelishi va "yigitlik bilan g'urur topishi"ni bir necha baytda tasvirlash bilan kifoyalanadi:

Keldi, saroy ichiga qo'ydi qadam,
Ko'rdi: erur misli behishti haram.
Erdi Zulayxo o'zi chun huri in,
Mamlakati husn anga zeri nigin.
Xilvati xos erdi saroyi surur,
Topti yigitlik bila Yusuf g'urur.
Yusuf o'shal lahza Zulayxoga mayl
Qildiki, jam' o'lsa bu Mohu Suhayl.

Lekin Yusuf alayhissalom bu gunoh ishga qo'l urmaslilik lozim. Chunki uning o'zi Zulayxoga sabr qilishni maslahat bergan. Yusuf alayhissalom biladiki, ular faqat sabr bilangina maqsadlariga yetishlari mumkin. Lekin ikkinchi tomondan, Yusuf alayhissalom o'z e'tiqodida ne chog'li mustahkam bo'lmasin, insoniy mayl va ehtiroslar hamda bu foniy dunyoning qusur va kamchiliklari unga ham begona emas. Xilvat haramda Zulayxo bilan yolg'iz qolgan Yusuf alayhissalom ehtiroslar g'alayoni qarshisida bir lahza ojizlik qiladi. Shoir Yusuf alayhissalomning ahvolini, uning ruhidagi ziddiyatni mahorat bilan tasvirlagan. Uning holi juda tang. "Xilvati xos"da "yigitlik g'urur topib", o'rtada "shayton ishvagari" qila boshlaydi. Ana shunday qaltis holatda uning ro'parasida Ya'qub alayhissalom siymosi paydo bo'lib, uni iymon va poklikka chorlaydi:

Nogah o'shal holda boqti kamin,
Ko'rdi chu Ya'qub nabiy suvratin.
Dediki: Yusuf, xala qilma gunoh,
Nomayi a'molni qilma siyoh.

Mehribon ota so'zlari bir muddat Yusuf alayhissalom hushini joyiga keltiradi, bir lahza ko'zi ochilib, gunohkorlik hissi uning yuragiga achchiq iztirob soladi:

Yusuf o'shal lahza topib intiboh
Dediki: Faryodima yet, ey Iloh!
Yusuf o'shal nomani ko'rgach ayon,
Tutdi o'zun, qilmadi sharhi bayon.

Ammo lahza o'tmay ehtiroslar yana alangalanib, Yusuf alayhissalom jism-u jonini kuydira boshlaydi:

Lahza-i ishq o'ti yana qildi zo'r,
Shahvat ila ushbu Azozilni ko'r.
Qasdi gunoh ayladi Yusuf yana,
Shahvat o'ti birla kuya, o'rtana.

Yusuf alayhissalom murakkab ziddiyatlar girdobida qoladi. Uni goh ota qiyofasida gavdalangan iymon-e'tiqod poklik sari chorlasa, goh Zulayxo qiyofasida gavdalangan nafs o'z domiga tortishga intiladi. Shayton vasvasasi g'olib kelib, uni ikkinchi bor xiyonat sari yetaklaydi. Bu safar uning vijdoni qarshisida Aziz suvrati namoyon bo'ladi:

O'trusida bo'ldi Aziz oshkor,
Dedi: Xalo, Yusufi noe'tibor!
Men seni farzand dedim, beadab,
Sendin erur ushbu yomonlik ajab?

Gunohini anglab, qattiq xijil bo'lgan Yusuf alayhissalom (Qoldi gunohinda base munfail) bu musibatdan qutqarishni so'rab Tangriga nola qiladi:

Yusuf o'shal lahza topib intiboh,
Dediki: Faryodima yet, yo Iloh!
Barchaga lutf-u karaming dastgir,
Meni qilur shahvat-u shayton asir.
Tangri inoyat qilibon ul zamon,
Berdi anga shahvat o'tidin amon.

Shunday qilib, sadoqat va xiyonat kurashida Yusuf alayhissalom qalbidagi farzandlik tuyg'ulari g'olib keladi: xiyonat va gunohdan saqlab qoladi. Yuzaki qaraganda voqealarning rivoji bu fikrning teskarisini ko'rsatganday bo'ladi. Axir Yusuf alayhissalom ota nasihatlarini emas, Azizi Misr dashnomini eshitib gunohdan tiyildi-ku! Ammo Ya'qub alayhissalom va Azizning so'zlariga chuqur-

roq nazar tashlansa, Yusuf alayhissalomning haqiqatan ham otasiga bo'lgan mehri tufayli gunohdan saqlangani ma'lum bo'ladi. Ya'qub alayhissalom Yusuf alayhissalom qarshisida namoyon bo'lgan chog'da unga nomai a'molni siyoh qilmaslik to'g'risida so'zlaydi. Umuman olganda, bu so'zlar Yusuf alayhissalomning alamli qismati, sabr bilan saodatmand bo'lishi haqidagi avvalgi bashorat va nasihatlarining bevosita davomidir. Aziz esa to'g'ridan to'g'ri uning farzandlik tuyg'ulariga murojaat qiladi: Ajabki, farzand o'z otasiga xiyonat qilmoqda! Aziz Yusuf alayhissalomga uni o'g'lim deganini eslatish bilan kifoyalanmaydi, uni beadablikda ham ayblaydi. Yusuf alayhissalomning avval ham bir marta tarki adab qilgani va adabsizligi tufayli boshiga qanday balolar tushgani ma'lum. Shunday ekan, Yusuf alayhissalomning farzandlik burchi haqidagi so'zlar ta'sirida "intiboh topishi" – g'aflatdan uyg'onishi g'ayri shuuriy emas.

Bu fikrni "Yusuf va Zulayxo"dagi ko'plab epizodlar, jumladan, Yusuf alayhissalomning otasiga o'zi haqida xabar yo'llash voqeasi haqida ham aytish mumkin. Bu voqea qissaning deyarli barcha talqinlarida mavjud. Ammo u voqealar zanjirining qayerida kelishi va qanday tasvirlanishiga qarab turlicha g'oyaviy-badiiy qimmat kasb etadi.

Durbek Zulayxoning Yusuf alayhissalomni xilvat haramga chorlash epizodidagi singari, Yusuf alayhissalomning otasiga salom yo'llash voqeasini ham to'laligicha, butun tafsilotlari bilan olgan emas. Uning dastlabki – Yusuf alayhissalom bilan tojirning Ya'qub alayhissalom haqidagi savol-javobini tushirib qoldirgan. Buning o'rniga arabning tuyasi bilan bog'liq voqea tasvirini kiritgan. Umuman, muayyan epizodni asar g'oyaviy mazmuni bilan muvofiq tasvirlash Durbek uslubi uchun xarakterli xususiyatdir.

Murodi hosil bo'lmagan Zulayxo alam-achchiq ustida Yusuf alayhissalomni zindonband qildiradi. Birodarlarining tuhmatlaridan qutulmay, yana ham mudhishroq tuhmat va kulfatlarga yo'liqqan Yusuf alayhissalom juda nochor ahvolda qoladi. Zindonda unga faqat "mehnat hamdamu g'ussa nadim" edi, xolos. Uni, ayniqsa, otasining firoqi qattiq qiynar edi. U "hajr o'tida o'rtanib", "toqati toq bo'lguncha yig'lar", "bir nafas ham otasini yoddan chiqarmay", zora biror xabar kelib qolsa, degan umidda Kan'on yo'lga intizor tikilar edi. Nogahon sahar payti Yusuf alayhissalom oldida bir tuya paydo bo'ladi, u tilga kirib, Kan'on mamlakatiga, "Hazrati Ya'qub alayhissalom huzuriga roviy xabar" bo'lib borayotganini aytadi. Tuya ortidan yetib kelgan egasi bu holdan g'azablanib, tuyani urish uchun kaltak ko'taradi. Ammo shu chog' yer yorilib, arabning oyoqlarini

qisib qoladi. Bu holdan gungu lol bo'lgan arabga Yusuf alayhissalom deydi, bu begunoh jonivorga qilingan zulm uchun bir jazodir. Arab chin ixlos bilan tavba qilib, "Keldi-yu Yusuf qotiga qo'ydi bosh". Yusuf alayhissalom so'raydi, "Ey arabi pok din, qayga borursan?" U javob berib aytadiki, "Kan'on mamlakatiga". Kan'on so'zini eshitgach Yusuf alayhissalomning ko'ngli bo'shashib, ko'z yoshlari bahor yomg'iri kabi quyila boshlaydi:

Yusuf eshitdi esa Kan'on otin,
Boshladi ko'z yoshi qilib riqqatin.
Yig'ladi ul zor chu abri bahor,
Qolmadi jonida sabot-u qaror.

Qadrdon yurt nomini eshitib Yusuf alayhissalomning ko'zga yosh olishi va tuyg'ular tug'yonidan bir muddat gapira olmay qolishi real holat. Uning arabga qilgan iltimosi esa judolik va zindon azoblari yurak-bag'rini tilka-pora qilgan jabrdiydaning alamli iltijosidir:

Lazayi o'tdi-yu dedi: Yo arab,
Tangri panohida yuru ro'zu shab.
Xittayi Kan'onga yetishgan zamon,
Hazrati Ya'qubga borgil ravon.
Deki: Bu Kan'on elidin bir faqir,
Misrda zindonda bo'lubtur asir.
Toating erur anga go'yo chu farz,
Qullug'ini qildi bitug'ingga arz.
Topgay o'shal band-u balodin xalos,
Sizdin erur anga duo iltimos.

Yusuf alayhissalomning ushbu iltimosida ikki muhim motiv ko'zga tashlanadi: "Kan'on elidin bir faqir"ning Misrda asirligidan xabar berish va o'sha faqirning "band-u balolardan xalos" bo'lishi uchun Ya'qub alayhissalomdan duo tilashi. Ikkinchi motivga kelsak, ma'lumki, Ansoriy qahramoni zindon azoblaridan qutulish uchun Xudoga iltijo qiladi. Adib Yusuf alayhissalomning iltijosini saqlagan holda uni Parvardigordan Ya'qub alayhissalomga ko'chirgan, zindondan ozod bo'lish uchun Yusuf alayhissalom Ya'qub alayhissalomdan o'z haqqiga duo qilishni so'raydi. Bu kichik o'zgarish tufayli Yusuf alayhissalomning tuyg'u va kechinmalari uning ma'naviy-ruhiy olamidagi bosh fazilat bilan uyg'unlik hosil qilgan. Bu yerda ham sadoqatli farzandning sog'inch tuyg'ulari yangicha ohanglar bilan sado beradi. Yuqorida ko'rdikki, qahramonning qul qilib sotilishi va g'ariblik balolariga giriftor bo'lishida uning o'zi

ham juda begunoh emas. Shunday ekan, Yusuf alayhissalomning band-u balolardan ozod bo'lishi uchun ota duosi lozim emasmi? Durbek voqealar rivojiga yana bir "tuzatish" kiritgan. Ansoriy asarida Yusuf alayhissalom arabning "Kimsan" degan savoliga "Otim Yusuf alayhissalomdir", deb javob beradi-yu, ammo otasiga o'zining kimligini bildirmaydi. Arab, Ya'qub alayhissalom undan mahbusning kimligini so'raganda "otini atamakka ruxsat yo'qligini" aytadi. Yusuf alayhissalomning o'zini Ya'qub alayhissalomdan yashirishining na hayotiy, na axloqiy-ruhiy asosi bor. Aksincha, voqealar va Yusuf alayhissalom ahvolining mantiqi o'zining kimligini otasiga ma'lum qilishini taqozo qilar edi. Ya'qub alayhissalomning sevikli o'g'li firoqida chekayotgan alam-iztiroblari unga ayon. Lekin shunga qaramay, Yusuf alayhissalom o'zini tanitmaslikni ma'qul ko'radiki, bu uning tuyg'ularida ziddiyat paydo qilish bilan birga, qahramon insoniy fazilatlariga oz bo'lsa-da soya tashlaydi. Albatta, asardagi voqealarning umumiy rivoji buni taqozo qilmasligi ham mumkin. Chunki ota-bolaning qayta diydor ko'rishadigan vaqtlarigacha hali ancha vaqt bor. Lekin, nima bo'lganda ham, xarakter va voqealar izchilligini ta'minlovchi biror asos keltirish lozim edi.

Yusuf alayhissalom xarakteridagi ushbu ziddiyatni yaxshi his qilgan adib uning xatti-harakatlarini sirliklik pardasiga o'ramay, ularni real holat va voqealarning ichki mantiqi bilan bog'lab tasvirlashga harakat qiladi. Aftidan, Yusuf alayhissalom bilan arab o'rtasidagi Ya'qub alayhissalom ahvoliga doir suhbatning tushib qolishi ham shu bilan izohlanadi. Arab Kan'on mamlakatiga yetib kelgach, Ya'qub alayhissalom undan "zindondagi ul faqirning" ismini va nima sababdan o'zga ellarda asir tushib, zindonband etilishining sabablarini bayon etishni so'ragan chog'ida Durbek dostonida ham arab mahbusning kimligini aytib bera olmaydi. Lekin bu holning o'z "uzrli" sababi bor:

Dedi arab: Manga demodi otin,
Behud edim, ko'rgach aning suvratin.

Demak, Yusuf alayhissalom arabga ismini aytmagan, aytgan bo'lsa ham, u Yusuf alayhissalom jamolini ko'rgach, behud bo'lib qolgan, binobarin, uning kimligini bilmagan. Bundan ko'ra ham ishonarli asos bo'lmasa kerak. Chunki dostonida biror inson zoti yo'qki, u Yusuf alayhissalom go'zalligidan hayratga tushmasin, behud bo'lib, hushini yo'qotmasin.

Arabning Yusuf alayhissalomdan xabar keltirishi bilan bog'liq epizodning dostonidagi vazifasi keng: u sarguzashtlar silsilasidagi noaniqlik, mavhumlikni yo'q qilishdan tashqari, badiiy

adabiyotda keng tarqalgan va hozirgi zamon adabiyotshunosligida sir saqlash deb ataluvchi kuchli badiiy vositaga aylangan. Arab garchi behudlik tufayli Misr zindonidan salom yo'llagan kan'onlik yigitning kimligini aytib bera olmagan bo'lsa ham, u keltirgan xabar "firoq ilkida zabun bo'lib", "kulbayi ahzonni" vatan tutgan otaning qalbida chaqnagan umid uchquni bo'ladi. Ya'qub alayhissalom ich-ichidan his qiladiki, o'g'li tirik, salom yo'llagan ham u. Lekin, ayni chog'da, Yusuf alayhissalomning tirikligi va yo'llagan salomining ham undan ekanligiga ishonchi komil emas. Ya'qub alayhissalom Tangridan "ul yigiti ojiz-u diltasta"ni "zindon mehnatlari"dan xalos aylashni so'rab duo qiladi.

Nomayi a'molni siyoh qilmaslik, g'am-u kulfatlarga sabr va ayniqsa, kekxa otaning "muborak nafasi" bekor ketmaydi. Ruhul amin keltirgan "muhrayi zarrin" mo'jizasi bilan Yusuf alayhissalom ilmi hikmat, ilmi ta'bir va ilmi laduniydan xabardor bo'ladi. Bu ilmlarning fayzidan uning botinida "nur dengizi" mavj ura boshlaydi, o'tmish va kelajakdan xabar beruvchi komil insonga aylanadi. Ruhul amin Yusuf alayhissalomga shunday deydi:

Bo'ldi ato senga sabab ushbu ilm,
Bilgil, ayo koni karam, bahri hilm.

Biroq "ayomi g'am" butkul tugab, "davlat-u iqbol unga yuz o'giradigan" damlar kelguncha Yusuf alayhissalom yana oz emas, ko'p emas, raso olti yil zindonda yotmog'i, zindon azoblariga sabr qilmog'i lozim. Zindon va sog'inch alamlaridan qalbi butunlay vayron bo'lib, behush tuproqqa yiqilgan Yusuf alayhissalomga Ruhul amin tasalli berib shunday deydi: Yo Rasul

Sabr qil-u ayla nasihat qabul.
Sokini zindon erursan yaqin,
Bilki, yana olti yil, ey pok din.
Olti yil o'tsa o'tar ayyomi g'am,
Ushbu erur senga navishti qalam.
Senga qo'yar davlat-u iqbol yuz,
Tangri berur jumla murodingni tuz.

Haqiqatan ham, unga davlat-u iqbol yuz qo'yadi: zindon bandlari yechilib, Yusuf alayhissalom Misr elining shahriyoriga aylanadi, Zulayxoga uylanib, o'g'illi-qizli bo'ladi. Biroq u erishgan martaba qanchalik ulug' bo'lmasin, uning uchun haqiqiy davlat-u iqbol mehribon padarining muborak chehrasi. Yusuf alayhissalomning otasi bilan uchrashuv voqeasi dostonda qahramon kayfiyati va kechinmalarining mantiqiy yakuniga aylangan.

"Qissasi Rabg'uziyda" hikoya qilinishicha, Yusuf alayhissalom otasining Misrga kelayotganidan xabar topgach, dabdaba bilan yo'lga tushadi: "Nog'ora, nafir birla otasiga o'tru chiqdi. Bir qizil alami bor erdi qizil oltundin, yinju, yoqut birla murassa' qilingan, kavokiblar o'rnatmish. Ul alamni ko'tarsalar, yel ani tebratsa, ko'k ko'krar edi. Xaloyiq ani eshitib behush bo'lur erdi". Yusuf alayhissalom butun Misr eliga jar soladiki, kimki uni desa, otasini kutib olish uchun u bilan birga yo'lga otlansin.

Lekin otasiga bo'lgan hurmat va ehtiromini ne chog'li as'asa va dabdaba bilan namoyish etishga oshiqmasin, Rabg'uziy Yusuf alayhissalomida farzandlik tuyg'ularidan ko'ra shohlik odobiga rioya qilish kuchlilik qiladi. Rayon malik, aftidan, Yusuf alayhissalomning endi hukmdor, otasining esa oddiy kishi ekanligini ko'zda tutib bo'lsa kerak, Yusuf alayhissalomga otang bilan ko'rishgan chog'da otdan tushma, deb tayinlaydi. Shuning uchun ham otasi huzuriga otlangan Yusuf alayhissalom "ikki ko'ngullik edi. Agar otdan tushsam, Rayon malik so'zi sinmish bo'lgay. Agar tushmasam, otam ko'ngli ozor qilmish bo'lgay deb". Oxir oqibat otdan tushmaslikni ma'qul ko'radi. Chunki shunday qilsa, "Malik... kechurmagay" [Рабғузий 1991, 161].

Foniy dunyoning hoysu havaslaridan doimo iymon-e'tiqodni ustun qo'ygan Yusuf alayhissalomning Rayon malikning ko'ngliga boqib, bunday "ikki ko'ngullik" bo'lishi uning payg'ambarlik sifatlariga ham, insoniylik fazilatlariga ham soya tashlashi aniq. Yusuf alayhissalom xarakteridagi ushbu ziddiyatni his qilgan uning "beodobligi"ni oqlash maqsadida otdan tushmaslikning boshqa sababini ham keltiradi: Yusuf alayhissalom otasini tanimagan edi. Biroq qanday sabablar bilan izohlanmasin, uning bu qiligi sevimli o'g'li firoqida yig'layverib ko'zlari ko'r bo'lgan, olis Kan'ondan Misrga mashaqqat tortib kelgan otaga nisbatan behurmatlik. Yusuf alayhissalomning bu ishi Xudoga ham xush kelgan emas. Unga shu chog' shunday vahiy keladi: "Ey Yusuf, otangga behurmatlik qilgan uchun badaning go'rda sasir, o'zga payg'ambarlarning jasadi go'rda sasimas" [Rabg'uziy 1329, 253].

"Yusuf va Zulayxo" dostonining qahramoni uchun "ikki ko'ngullilik" ham, "faromushxotirlik" ham mutloqo begona. Durbek asarida ham Yusuf alayhissalomning otasini kutib olishi bilan bog'liq bo'lgan barcha tafsilotlarni uchratish mumkin: ko's, naqora, alami zarnigor, mulozimi sad hazor. Lekin shoir qalamining kuchi bilan ushbu tafsillar Yusuf alayhissalomning shon-shavkati emas, balki qahramon tuyg'ularining pokligini tasvirlash vositasiga

aylangan. Otasining muborak chehrasi u yoqda tursin, Kan'on tarafdin ko'tarilgan gardu g'uborga ko'zi tushishi bilanoq Yusuf alayhissalomning jismu jonida sabru qaror qolmaydi:

*Yusufi Siddiq bu gard-u g'ubor
Ko'rdi, anga qolmadi sabr-u qaror.
Dedi: Qilay ko'zima ko'hli basar,
Yo qilayin faxr uchun toji sar.
Gardu g'uboringni sening bu zamon,
Shukr qilib Tangriga jon-u jahon.*

Yusuf alayhissalomning bu so'zlarida hech qanday mubolag'a yoki soxtakorlik yo'q. Ota va o'g'ilning uchrashuv sahnasi "otashin va fidokorona muhabbat"ning hayajonli manzarasi, mantiqiy yakunidir:

Yusufi Siddiq ko'rib havli jon,
Tashladi otdin o'zini ul zamon.
Bir birina yetdi-yu quchishdilar,
Behud o'lib yer yuzina tushtilar.

Xulosa

"Qur'oni karim"da keltirilgan Yusuf alayhissalom qissasi payg'ambarlardan birining ibratli sarguzashtlaridan sof ishqiy doston darajasiga ko'tarilguncha uzoq rivojlanish jarayonini boshidan kechirdi. Bu jarayonda shoir Durbekning ham alohida o'rni bo'lib, uning asar mazmuni va kompozitsiyasini takomillashtirish sohasidagi xizmatlari alohida e'tiborga loyiqdir.

Adabiyotlar

- Бертельс, Е. Э. 1935. *Абул-Касим Фирдоуси и его творчество*. Л.М. Издательство АН.
- Бертельс, Е. Э. 1944. *Узбекский поэт Дурбек и его поэма о Иосифе Прекрасном*. Дар. Альманах. Ташкент.
- Валихўжаев, Б. 1974. *Ўзбек эпик поэзияси тарихидан*. Тошкент: Фан.
- Гвахария, А. А. 1968. *Персидские источники грузинских версий "Юсуфа и Зулейхи"*. АРКД, Тбилиси.
- Горбаткина, Г. А. 1967. *Пьесы-легенды Назыма Хикмета*. Москва: Наука ГРВЛ.
- Дурбек. 1959. *Юсуф ва Зулайхо*. Тошкент: Фанлар Академияси нашриёти.
- Жомий, Абдурахмон. 1974. *Юсуф ва Зулайхо*. Огаҳий таржимаси. Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 3-жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- История узбекской литературы*. 1991. В 2-х томах. Том I. Ташкент:

Фан.

- Кароматов, Ҳ. 1993. *Ўзбек адабиётида "Қуръон" мавзулари (адабий-тарихий таҳлил)*. Фил. фан. док. дисс... автореферати. Тошкент.
- Короглы, Х.Г. 1985. "Сюжет о Юсуфе и Зулайхе в тюркских литературах". Советское востоковедение, 6.
- Маллаев, Н. 1965. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Рабғузий. 1990. *Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб*. Тошкент: Ёзувчи.
- Руденко Н. 1986. *Литературная и фольклорные версии курдской поэмы "Юсуф и Зелиха"*. М. Наука, ГРВЛ.
- Рустамов, Э. 1966. *Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы с другими восточными литературами (тюркские и персидско-таджикские)*. Москва-Ташкент.
- Сулаймонова, Ф. 1973. "Юсуф ва Зулайхо" достонининг Алишер Навоийга нисбат берилган Париж қўлёзмаси ҳақида". Адабий мерос.
- Хисамов, Н. 1979. *Поэма "Қиссаи Юсуф"* Кул Али. Москва: Наука.
- Фозилов, Э. Лапасов, Ж. 1974. "Юсуф ва Зулайхо" достони ҳақида". *Ўзбек тили ва адабиёти* 1.
- Шодиев, Э. Юсуф ва Зулайхони ким ёзган? <https://e-adabiyot.uz/maqola/70>.
- Рабғузий. 1329. *Қисас ул-анбиёи Рабғузий*. Тошкент.
- Ҳайдаров, С. 1962. *Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида Дурбекнинг роли*. НД, Тошкент.

"Yusuf and Zulaikha": description of filial feelings

Abdulhamid Qurbonov ¹¹

Abstract

The story of Yusuf, peace be upon him, is very well known in the literature of the peoples of the East; about one hundred and fifty works have been written on this topic under the titles "Kyssai Yusuf", "Yusuf and Zulaikha" and others. More than forty "Yusuf and Zulaiho" are written in Turkic languages. This dastan occupies a special place in the history of interpretation of the plot. It does not contain the various stylistic elements found in other interpretations, such as comments, favor, question, answer, and multiple options. Events in the work develop sequentially. Also, the

¹ Abdulhamid A. Qurbonov – PhD, dotsent, University of Business and Science.

E-mail: kurbanovabdulhamid57@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6271-1020

For citation: Qurbonov, A. 2024. "Yusuf va Zulaikha": description of filial feelings" *Golden scripts* 4: 60 – 78.

author can be considered a special merit for improving the theme of love and turning the plot into a purely romantic work. In the dastan, the themes "Yusuf and Zulaikha", the relationship between father and son and Zulaikha's love for Yusuf, peace be upon him, are equally hidden. These questions are revealed in the article in comparison with other interpretations of the story.

Key words: *Yusuf aleihissalam, Durbek, Turkic literature, plot, composition, analysis, interpretation.*

References

- Bertels, Y. E. 1935. *Abul-Kasim Firdousi i yego tvorchestvo*. L.M. Izdatelstvo AN.
- Bertels, Y. E. 1944. *Uzbekskiy poet Durbek i yego poema o Iosife Prekrasnom*. Dar. Almanax. Tashkent.
- Valixojayev, B. 1974. *O'zbek epik poeziyasi tarixidan*. Toshkent: Fan.
- Gvaxariya, A. A. 1968. *Persidskie istochniki gruzinskix versiy "Yusufa i Zuleysi"*. ARKD, Tbilisi.
- Gorbatkina, G. A. 1967. *Pesi-legendi Nazima Xikmeta*. Moskva: Nauka GRVL.
- Durbek. 1959. *Yusuf va Zulayxo*. Toshkent: Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
- Jomiy, Abdurahmon. 1974. *Yusuf va Zulayxo*. Ogahiy tarjimasi. Ogahiy. Asarlar. 6 jildlik. 3-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Istoriya uzbekskoy literatury*. 1991. V 2-x tomax. Tom I. Tashkent: Fan.
- Karomatov, H. 1993. *O'zbek adabiyotida "Qur'on" mavzulari (adabiy-tarixiy tahlil)*. Fil. fan. dok. diss... avtoreferati. Toshkent.
- Korogly, X. G. 1985. "Syujet o Yusufe i Zulayxe v tyurkskix literaturax". *Sovetskoe vostokovedenie*, 6.
- Mallaev, N. 1965. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Rabg'uziy. 1990. *Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob*. Toshkent: Yozuvchi.
- Rudenko N. 1986. *Literaturnaya i folklornie versii kurdskey poemy "Yusuf i Zelixa"*. M. Nauka, GRVL.
- Rustamov, E. 1966. *Nekotorie voprosy sravnitel'nogo izucheniya uzbekskoy literatury s drugimi vostochnimi literaturami (tyurkskie i persidsko-tadjikskie)*. Moskva-Tashkent.
- Sulaymonova, F. 1973. "Yusuf va Zulayxo" dostonining Alisher Navoiyga nisbat berilgan Parij qo'lyozmasi haqida". *Adabiy meros*.
- Xisamov, N. 1979. *Poema "Kysai Yusuf" Kul Ali*. Moskva: Nauka.
- Fozilov, E. Lapasov, J. 1974. "Yusuf va Zulayxo" dostoni haqida". *O'zbek tili va adabiyoti* 1.
- Shodiev, E. *Yusuf va Zulayxoni kim yozgan?* <https://e-adabiyot.uz/maqola/70>.
- Rabg'uziy. 1329. *Qisas ul-anbiyoyi Rabg'uziy*. Toshkent.
- Haydarov, S. 1962. *O'zbek dunyoviy adabiyoti taraqqiyotida Durbekning roli*. ND, Toshkent.

“Ədəb əl-bəhs” əsəri

Rübabə Bahadır Şirinova¹

Özet

Orta əsrlərdə yaşamış Əhməd əl-İci əş-Şirazi kəlam, üsul və dil alimi olub, 680/1281-ildə Şiraz yaxınlığındakı İcidə anadan olmuşdur. O, yüksək biliyə malik olmuş və bir çox əsərlər yazmışdır: “ər-Risələ əl-adudiyyə fi əl-vadiyə”, “əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam” “Risələ fi elm əl-əxlaq”, “Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Ədəb bəhs əl-Aduddiyyə” və s. Həffiz Şirazi yazdığı “Hafiz divanı”nda onu fars bölgəsinin beş önəmli şəxsiyyətlərindən biri “bilgi ölkəsinin padşahlar padşahı” adlandırmışdır. Ədudəddin əl-İcinin polemikanın aparılması üsullarına həsr edilmiş “Ədəb əl-Bəhs” əsəri bibliografik mənbələrdə “əl-Adabul ədudiyyə”, “ər-Risələ əl-Adudiyyə”, “ər-Risələ fi ədəb əl-Bəhs”, “Risələ əl-Munazara və əl-Xilaf”, “Adabul bəhs əl-adudiyyə” sadları ilə verilmişdir. Mədrəsələrdə illərlə tədris olunub əzbərlədilən bu əsərə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339-1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494-1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərinin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyə yazmışlar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində mədrəsələrə tədris olunmuşdur. Bu abidənin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. Həmçinin əsərin XVII-XVIII əsrlərdə köçürülmüş 20 yaxın əlyazma və bir əski çap nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur. “Ədəb əl-Bəhs” əsərinin ən qədim nüsxəsi B-733 şifri altında Əlyazmalar İnstitutunda xəzinəsində qorunub saxlanır. Bu əsər əlyazma məcmuəsinin 156b vərəqini əhatə edir və katib Nuxəvi tərəfindən

¹ *Rübabə Şirinova* – Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

E-mail: rubaba.sirinova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-9470-5860

Alıntı için: Rübabə Şirinova. 2024. “Ədəb əl-bəhs” əsəri”: *Oltin bitiglar* 4: 79 – 90.

h.1265/1849-cu ildə köçürülmüşdür.

Açar sözlər: *Hafiz Şirazi, risalə, ədəb əl-bəhs, Qarabağ.*

Giriş

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynamış Müinəddin Əbu Nəsr Əhməd bin Əbdürrəzzaq ət-Təntarani (XI), Əhməd bin Hüseyn Çarpərdi Təbrizi (XIV), Yusif Məskuri Şirvani (XIV), Məhəmməd Hənəfi Qarabaği (XV), Numan Şeyx Səid Şirvani (XV), Mahmud Məhəmməd oğlu Şirvani (XVI), Qul Əhməd Ağdaşi (XVI), Məhəmməd Əmin bin Sədrəddin Şirvani Mollazadə (XVII) və onlarla başqaları kimi Orta əsr Azərbaycan ədib və alimlərinin həyat və yaradıcılıqları geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır. Onların həyatı və əsərləri haqqında ayrı-ayrı orta əsr qaynaqlarında, Şərq əlyazmaları karaloqlarında qısa məlumatlar verilsədə geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Belə alimlərdən biri də Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı filosofu, ilahiyyatçısı və mütəfəkkürü olmuş Mövlana Muhiyəddin Məhəmməd Qarabağidir. [Ateş 1992, V, 921-925]. Mövlana Muhiyəddin Məhəmməd Qarabağidi Orta əsrlərdə yaşamış kəlam, üsul və dil alimi olan Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin (680/1281) “Ədəb əl-bəhs” əsərinə şərh yazmışdır.

Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri haqqında ilkin olaraq məlumat verir, onun “Ədəb əl-bəhs” əsərinin dünya kitabxana və muzeylərində, həmçinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, mühafizə olunan əsərləri haqqında məlumat vermişik. Bu əsərə şərh, haşiyə və təliq yazan alimlərdən: Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339-1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494-1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyə yazmışlar. Bu alimlərin həyat və yaradıcılıqlarından və onların AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan əsərləri haqqında məlumat verəcəyik.

Əsas hissə:

Orta əsrlərdə yaşamış Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulgəffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafii kəlam, üsul və dil alimi olub, 680/1281-ci ildə Şiraz yaxınlığındakı İcidə anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini İcidə aldıqdan sonra Şiraza, sonra isə Elxanilərin yeni qurduqları başşəhər olan Sultaniyyəyə getmişdir. Olcayti Xan dövründə (1304-1316) Sultaniyədə mədrəsələrində müdərrişlik etmişdir. Olcayti Xanın vəfatından sonra, yerinə keçən oğlu Əbu Səid Bahadır Xan Ədudəddin əl-İcini qazi təyin etmişdir. Ədudəddin əl-İci 727/1327-ildə Şiraza qayıdaraq burada qazilik etmiş və 736/1335-ci ildə Elxani hakimiyyətinin sona yetməsinə baxmyaraq o, yenə qazi təyin olunmuşdur. Mənbələrin yazdığına görə o, Hafiz Şirazi ilə görüşür. Həfiz Şirazi yazdığı “Hafiz divanı”nda onu fars bölgəsinin beş önəmli şəxsiyyətlərindən biri “bilgi ölkəsinin padşahlar padşahı” adlandırmışdır. 754/1353-cü ildə Şirazdan vətəninə qayıdan İci, bir il sonra bilinməyən səbəbdən tutularaq Dirəymiyanda həbs edilir və orda da vəfat edir [Ateş 1992, V, 921–925; Özel 1990, 186].

Ədudəddin əl-İci bir çox əsərlər yazmışdır: “ər-Risalə əl-adudiyyə fi əl-vadiyə”, “əl-Fəvaid əl-ğiyasiyyə fi əl-mənibə əl-bəyan”, “Şərh mintah əs-sual və əl-əməl fi elmi əl-sual və əl-cəddəl”, “əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Risalə fi elm əl-əxlaq”, “Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam”, “Ədəb bəhs əl-Aduddiyyə” və s. [Reza 1993, II, 76].

Ədudəddin əl-İcinin polemikanın aparılması üsullarına həsr edilmiş “Ədəb əl-Bəhs” əsəri bibliografik mənbələrdə “əl-Adabul ədudiyyə”, “ər-Risalə əl-Adudiyyə”, “ər-Risalə fi ədəb əl-Bəhs”, “Risalə əl-Munazara və əl-Xilaf”, “Adabul bəhs əl-adudiyyə” [Reza 1993, II, 76; Каталог, 1984, I, 54; Семенова 1952–1967, III, 135] adları ilə verilmişdir.

Mədrəsələrdə illərlə tədris olunub əzbərlədilən bu əsərə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Bunlardan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339 – 1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901-968/1494–1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd Baqir [Каталог 1984, I, 90–91; Çələbi 1942, I, 41] və s. misal göstərmək olar. “Ədəb əl-Bəhs” əsəri azərbaycanlı alimlərin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin

Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521) şərh, Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) isə haşiyə yazmışlar.

“Ədəb əl-Bəhs” əsəri XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Bu abidənin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. Həmçinin əsərin XVII-XVIII əslərdə köçürülmüş 20 yaxın əlyazma [Reza 1993, I, 54-58] və bir əski çap [Şərifli 2010, III, 126] nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur.

XVI əsrdə yaşamış Osmanlı alimi Əbül Xeyr İsaməddin Əhməd bin Muslihəddin Mustafa Taşköprüzadə h.901/1495-ci ildə Bursada anadan olmuşdur. Təhsilini Bursa, İstanbul və Amasyada alan Taşköprüzadə təhsilini başa vurduqdan sonra Səhni-Səman mədrəsəsində dərs demişdir. Sonra isə Bursa və İstanbulda qazılığa təyin olunmuşdur. Gözləri tutulduqdan sonra (h.961/1554-cü ildə) İstanbul qazılığından imtina edən Taşköprüzadə, h.968/1561-ci ildə vəfat etmişdir. Onun bir çox əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır: “Əş-Şəqaiqun-Numaniyyə fi uləmai devlətil-Osmaniyyə”, Şərh dibacətil-Hidayə”, “Şərh ədəb əl-bəhs”, “Uddətül fətvə”, “Şərhi fəvaidl Ğiysiyyə” və s. [Özel 1990, 116; Bağdadi 1951, I, 14]. Mustafa Taşköprüzadə Ədudəddin əl-İcinin “Ədəb əl-bəhs” əsərinə mükəmməl bir şərh yazmış və onu “Şərh ədəb əl-bəhs” adlandırmışdır. Bu şərhin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu şərhin hələlik XVIII və XIX əsrdə köçürülmüş iki nüsxəsini aşkarlamışıq [Каталог 1978, 200; Ahlwardt 1887-1889, 5323; Köprülü 1914, III, 160 (12)].

Digər şərh yazan alimlərdən biridə əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcanidir (740-816/1340-1413). Əs-Seyyid əl-Curcani hənəfi alimi olub h. 740/1340-cı ildə Astrabad yaxınlığındakı Tacudda anadan olmuş, uşaqlıqda ərəb dilini öyrənmiş əql və nəql elmlərnə yiyələnərək Heratda Kutubəddin Məhəmməd ər-Razinin (776/1374) məclislərində olmuş, məntiq elmini Əkmələddin əl-Babarti və Mübarək Şahdan öyrənmişdir. Təhsilini təkmilləşdirmək üçün h.776/1374-cü ildə İstanbula, oradan isə Şiraza getmiş, Şirazda Şah Şuca tərəfindən müdərris təyin olunmuşdur. Şirazda Teymurləngin məclilərində təşkil olunan mərsimlərdə Təftəzaani ilə müabisələri olardı. Teymurləngin əmri ilə Səmərqəndə getmiş, Teymurləng vəfat etdikdən sonra isə Şiraza quyıdan Curcani h.816/1413-cü ildə orada da vəfat etmişdir. Seyyid Əli əl-Əcəmi və

Fətullah əş-Şirvani kimi alimlərdən dərs alan mütəfəkkir bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır: "ət-Tərifat", "Şərh əs-Siraciyyə", "Haşiyyə Kəşşaf", "Haşiyyə Viqayə", "Haşiyyə Beydai", "Şərh ədəb əl-bəhs", "Şərh Kənzid-dəqaiq" və s. [Çələbi 1941, I, 41; Bağdadi 1951, I, 728; Özel 1990, 89-90]. Curcaninin yazdığı "Şərh ədəb əl-Bəhs" əsərinin onlarla nüsxələri dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrinə qorunub saxlanır. Həncinin bu əsərin XVII və XVIII əsrlərdə köçürülmüş hələlik on əlyazmasını AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aşkarlamışdıq [Каталог 1984, I, 90-91].

XV əsrdə yaşamış İsaməddin İbrahim bin Məhəmməd əl-Əsfərani Ərəbşah 944/1537-ci ildə Səmərqənddə vəfat etmişdir. O, İcinin "Ədəb əl-Bəhs" əsərinə şərh yazmış və onu "Şərh ədəb əl-Bəhs" adlandırmışdır. Bu şərhin XVI və XVIII əsrlərdə köçürülmüş iki nüsxəsini Əlyazmalar İnstitutunda aşkarlamışdıq [Çələbi 1941, I, 41; Каталог 1984, I, 81-82; Reza 1993, I, 67].

Fazil Abduləli ibn Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Bərcəndi (932/1526) hənəfi fiqh alimi olub, riyaziyyat və astronomiyaya aid əsərlər yazmışdır. XIV əsrdə yaşamış hənəfi fiqh alimi Sədr əş-Şəriə əs-Saninin "Niqayə fi müxtəsər əl-viqyə" əsərinə haşiyyə yazmış və onu "Haşiyyə ən-Niqayə" adlandırmışdır. "Şərh Zübdətil usul", "Şərh ədəb əl-bəhs", "Şərh təzkirətil Nasriyyə" və s. əsərləri də var [Özel 1990, 110; Bağdadi 1951, I, 586; Reza 1993, V, 266].

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı, şərhçiliklə də məşğul olmuşlar. Ədudəddin əl-İcinin yazdığı "Ədəb əl-Bəhs" əsərinə şərh yazan Azərbaycanlı alimlərdən biri də Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfidir (927/1521).

Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi fəzilət sahibi, gözəl əxlaqlı, lütfkar, təvazökar bir şəxs idi. Alim ailə-sində böyümüş, mənsub olduğu ailədə alimlər yetişmişdir. İlk təhsilini atasından aldıqdan sonra, Şiraza getmiş və bu şəhərin alimlərinin yanında müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərə yiyələnmişdir [Reza 1993, III, 676]. Şirazda təhsilini tamamladıqdan sonra Anadoluya getmiş və Bursa şəhərində Əhməd paşa mədrəsəsinin müdərrisi olmuşdur. Bir müddət sultan Yavuz I Səlimin (1512-1520) əmri ilə İstanbulda saray məmurlarının təlimi ilə məşğul olan Bərdəi, Ədirnəyə köçmüş və buradakı mədrəsələrdə dərs demişdir. Ərəb və fars dillərində təfsir, ərəb dili, fiqh üsulu kimi elm sahələrinə dair bir sıra əsərlər yazmışdır. Yazdığı bir qəsidə Yavuz Səlimin o dərəcədə xoşuna gəlmişdi ki, özü də şair olan sultan mükafat olaraq ona 300 qızıl əşrəfi, bir samur

kürk və hər üç ayda bir 80 aqça ülüfə bağışlamışdır. Qazi Beydavinin “Ənvar ət-Tənzil” və “Əsrar ət-Təvil” adlı Quran təfsirinə, Ədudəddin əl-İcinin “Adab əl-Bəhs”inin və [www.ehlitevhid.com/ kitab/Azeri-Alimleri.pdf Nasirov; Çələbi 1941, I, 41] Seyyid Şərif Cürcaninin “Təcrid”inin şərhlərinə haşiyələr yazmışdır. Əhməd Ədnirəvi onun gözəl xətti olduğunu, fəzilətli, xoş söhbətli, təmiz əqidəli və əxlaq sahibli insan olduğunu yazır. Mövlana Məhyəddin Bərdəi 927/1521-ci ildə Ədirnədə vəfat etmişdir. Onun övladlarından Bərdəizadə ləqəbi ilə məşhur olan Şəmsəddin Həmdi məşhur şair olub, farsca çox gözəl şeirlər qələmə almışdır. Muhyəddin Bərdəinin “Haşiyə ələ şərh-i İsağoci lil-Kati” adlı əsərinin nüsxələri İstanbulun Köprülü yazma əsərlər kitabxanası və Konya Yusifağa kitabxanasında, “Haşiyə ələ şərh-i Adabil-Bəhs lil-İci”, “Risalətil-Kəlamıyyə” və “Şərhul-Adabul Ədudiyyə” adlı əsərləri isə İstanbulun Köprülü yazma əsərlər kitabxanasında mühafizə olunur [www.ehlitevhid.com/kıtab/Azeri-Alimleri.pdf Nasirov; Bağdadi 1951, II, 229].

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı filosofu, ilahiyyatçısı və mütəfəkkiri olmuş Mövlana Məhiyəddin Məhəmməd Qarabaği, Qanuni Sultan Süleyman xan dövrünün məşhur alimlərindən olub, Qarabağda anadan olmuşdur [Məmmədov 1994, V, 3621]. İlk təhsilini Qarabağda aldıqdan sonra, təhsilini İranda davam etdirmişdir. Təhsilini İranda tamamladıqdan sonra Dərsəadətə (İstanbul) gedərək, Seyyid Əlizadəyə müavin, daha sonra isə İznikdə müdərriyyə təyin olunmuş və 942/1535-ci ildə elə orada da vəfat etmişdir. O bir çox əsərlər yazmışdır:

Calib əs-surur va salib جالب السرور وسالب الغرور في المحاضرات əl-ğurur fil-muhadarat” adlı kitabı, Cəlaləddin Dəvvaninin “İsbət əl-vacib” əsərinə “Şərh risalət isbət əl-vacib lil-Dəvvani” شرح رسالة إثبات البصيرة في المحاضرات, böyük təfsir alimi Beydavinin “Ənvarut-Tənzil və Əsrarut-Tənvil” adlı əsərinə “Təliqat ələ əl-Kəşaf və təfsir əl-Beydavi” adlı təliqatı تعلیقات على الكشف وتفسير البيضاوي, XII əsrdə Buxarada yaşamış fiqh alimi Məhəmməd Hənəfi əl-Marqinanini “əl-Hidayə” əsərinə “ət-Təlvih əl-Hidayə” التلويح الهداية, XIII əsr Hənəfi fiqh alimi Sədr əş-Şəriə əl-Əvvəlin “Viqayə ər-Rivayə fi-məsaili əl-Hidayə” əsərinə “Şərh əl-Viqayə li-Sədr əş-Şəriə” شرح الوقاية لصدر الشريعة adlı şərh-i və Ədudəddin Əbdürrəhman bin Əhməd əs-Siddiqi əl-İcinin “Ədəb əl-bəhs” əsərinə, “Şərh ədəb əl-bəhs” شرح آداب البحث [Reza 1993, III, 601; Bağdadi 1951, II, 236].

Məhəmməd Qarabaği İbn əl-Ərəbinin “Muhadarat əl-əbrar musamarat əl-əxyar fi ədəbiyyat vən-nəvadar vəl-əxbar”ından bəhrələnərək, جالب السرور وسالب الغرور في المحاضرات “Calib əs-surur

va salib əl-ğurur fil-muhadarat” adlı əsərini yazmışdır [Məmmədov 1994, 275]. “Calib əs-surur və salib əl-ğurur fil-muhadarat” əsəri 23 məqalədən ibarət olub, fəlsəfə və kəlama dair müxtəlif məsələlərdən bəhs edilir: Allah-Təalanın varlığı və birliyinin bilinməsi ilə dinə və axirətə aid əməllər; gözəl əxlaq və doğru yoldan uzaqlaşmalarla ixtilaf edənlərin qüsurları; elmlər və elm sahibləri; səltənət, vəzirlik, ədalət, bağışlama, ordu və silah; çalışmaq, zənginlik, fəqirlik və dünyada buna dair xüsusiyyətlər: eşq və sevgi; ziyarət, qardaşlıq və birlik-bərabərlik. Məhəmməd Qarabağının bu əsərinin onlarla əlyazma nüsxələri, dünyanın müxtəlif kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində qorunub saxlanır. Onların əksəriyyəti Türkiyədə yayılmışdır. Professor Zakir Məmmədov bu əsərin ən qədim nüsxəsinin 1571-ci ilə aid olduğunu yazır [Məmmədov 1994, 275]. XV əsrdə Şamaxı şəhərində anadan olmuş Məhəmməd Dilşad əş-Şirvani Məhəmməd Qarabağının bu əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir [Reza 1993, III, 601].

Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535) XIV əsrdə yaşamış Ədudəddin əl-İcinin (1281-1355) polemikanın aparılması üsullarına həsr etdiyi “Ədəbu-l-bəhs” əsərinə mükəmməl bir şərh yazmış və onu “Şərh ədəb əl-bəhs” adlandırmışdır. Qarabağının yazdığı “Şərh ədəb əl-bəhs” əsəri bəzi mənbələrdə “əl-Hənəfiyyə” adı ilə də məşhur olmuş və Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdır.

Bu əsərdən XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər mədrəsələrdə ritorikaya dair bir tədris vəsaiti kimi geniş surətdə istifadə olunmuşdur. Məhəmməd Qarabaği Təbrizinin (942/1535) “Şərh ədəb əl-bəhs” əsəri Azərbaycanda da geniş şəkildə yayılmışdır. Hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Məhəmməd Qarabaği Təbrizinin (942/1535) “Şərh ədəb əl-bəhs” əsərinin 100-dən artıq əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. Həmçinin bu əsərin dünyanın bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində nüsxələri mühafizə olunur. Şərq əlyazmaları kataloqlarında bu nüsxələr haqqında məlumatlar bəzən geniş, bəzən də qısa şəkildə verilmişdir. Araşdırmamız nəticəsində Türkiyənin “Adana İl Halk Kütüphanəsi və muzeyi»ndə əsərin XVI-XVII əsrlərdə köçürülmüş 9, İranın «Mərəşi kitabxanası»nda 4, Yəməninin “əl-Əhqaf” kitabxanasında 3, Özbəkstan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında XVII əsrdə köçürülmüş bir, Tiflisidə “Kekelidze” adına əlyazmalar İnstitutunda XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş 9, Sankt Peterburqda Şərqşünaslıq İnstitutunda XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 25, Almaniyanın Berlin kitabxanasında XVI-XVIII əsrlərdə köçürülmüş

2 nüsxələri mühafizə olunduğunu müəyyənləşdirmişik [Şirinova 2017, 30-32; Ahlwardt 1887-1899, 5296-5297]. Mərhum professor Zakir Məmmədov "Azərbaycn fəlsəfəsi tarixi" kitabında verdiyi məlumta görə Məhəmməd Qarabağının bu şərhinin əski çap nüsxəsi 1907-ci ildə Temirxan şurada çapdan çıxmışdır [Məmmədov 1994, 276].

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (Azərbaycan). "Şərh ədəb əl-Bəhs" əsərin XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 100-ə yaxın nüsxəsi xəzinəmizdə qorunub saxlanır [Каталог 1984, I, 58-82]. Hazırda bu nüsxələrin beş əlyazması üzərində tədqiqat apararaq tənqidi mətnini hazırlayıram.

2. Adana İl Halk Kitabxanası və muzeyi (Türkiyə). Burada qorunub saxlanan nüsxələr "Risalə əl-Hənəfiyyə" adlanır. XVI-XVII əsrlərdə köçürülmüş bu abidənin 9 nüsxəsi haqqında məlumat verilmişdir [Şirinova 2017, 30-32].

3. Köprülü kitabxanası (İstanbul). "Şərh alə ədəb əl-azdiyyə" və "Şərh ər-Risalə əl-azdiyyə fi ədəb" adlanır [Köprülü 1914, III, 252].

4. Mərəşi kitabxanası (İran). Əsərin 4 nüsxəsi verilib və "Şərh ədəb əl-bəhs" adlanır. Lakin köçürülmə tarixləri yazılmayıb [Şirinova 2017, 30-32].

6. "əl-Əhqaf" kitabxanası (Yəmən). "Şərh ədəb əl-bəhs" əsərinin XVII-XVIII əsrlərdə köçürülmüş 3 nüsxəsi verilib [Şirinova 2017, 30-32].

7. Özbəkstan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu (Daşkənd). Əsərin XVII əsrdə köçürülmüş bir nüsxəsi mühafizə olunur [Семёнова 1952-1967, III, 135-136].

8. Kekelidze adına əlyazmalar İnstitutu (Tbilisi). Əsərin adı "ər-Risalə əl-Hənəfiyyə" və ya "Şərh ər-Risalə əl-Azdiyyə" kimi verilib. XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş "ər-Risalə əl-Hənəfiyyə" abidəsinin 9 nüsxəsi mühafizə olunur [Каталог 1978, 245-248].

9. Sankt Peterburqda Şərqşünaslıq İnstitutu saxlanan nüsxə. "Şərh alə ədəb əl-Bəhs lil-İci Məhəmməd əl-Hənəfi" ("ər-Risalət əl-Hənəfiyyə") adlanır 25 nüsxəsi mühafizə olunur. Bu nüsxələr XVI-XIX əsrlərdə köçürülüb [Şirinova 2017, 30-32].

10. Almanıyanın Berlin kitabxanasında saxlanan nüsxə. XVI-XVIII əsrlərdə köçürülmüş bu abidələr "Şərh ər-Risalə əl-Azdiyyə" və ya "Ədəb əl-bəhs əl-azdiyyə" və ya "Həzə risalət şərh əl-Hənəfiyyə fi ədəb əl-munazara" adlanır [Ahlwardt 1887-1899, 5296-5297].

Məhəmməd Qarabağının bu şərhinə bir sıra Şərq alimləri haşiyələr yazmışlar. Həmin haşiyələrdən biri də Azərbaycan alimi

Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbili Mir Əbilfəth Məhəmməd bin Əmin Əl-Səidi Əl-Ərdəbili (875/1470) məxsusdur. XV əsrdə yaşamış Mir Əbul-Fəth Ərdəbili kəlam, ilahiyatçı və riyaziyyatçılardan idi. Türk riyaziyyatçı və astronom Səlahəddin Musa Qazizadə Ruminin tələbəsi olmuşdu. O, bir sıra əsərlərin müəllifidir: “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Adudiyyə fi Adabil-Bəhs”, “Həşiyə ələ Şərhil işkalat-Təsis fil-Həndəsə”, “Həşiyə ələ Kuçək”, “Risale fi Məqulatil-Əşr”, “Həşiyə ələ Şərhi Təbrizi”, “Həşiyə ələ Qısmul Məntiq” [Reza 1993, III, 142; Bağdadi 1951, II, 207].

Muhəmməd əs-Səidi Ərdəbili, Qazizadə Rumi Şəmsəddin Muhəmməd ibn Əsrəf əs-Səmərqəndinin həndəsəyə aid olan “Əşkalu Təsis fil-Həndəsə” adlı əsərinə şərh yazmış, Mir Əbul-Fəth Ərdəbili isə bu şərhə həşiyə yazmışdır. Məhyəddin Məhəmməd Qarabağinin “Şərh ədəb əl-Bəhs əl-İci” adlı şərhinə, Mir Əbul-Fəth Ərdəbili həşiyə yazmış və onu “Həşiyə ələ şərh ədəb əl-Bəhs əl-İci” adlandırmışdır. Bəzi mənbələrdə əsərin adı “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Ədudiyyə fi Adabil-Bəhs” kimi də verilir [Riue 1978, 806–607].

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Ədudiyyə fi Adabil-Bəhs” əsərinin XVI-XIX əsrlərdə köçürülmüş 30-a qədər nüsxəsini aşkarlamışıq [Katalor 1984, I, 82–89]. Bu əsərin iki əlyazma nüsxəsi mətnşünas alim Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadənin kolleksiyasında A-100, B-6713 şifri altında mühafizə olunur [Şərifli 2009, 139–140].

Həmçinin bu abidənin bir çox kitabxana, muzey və əlyazmalar xəzinələrində nüsxələri mövcuddur, xüsusən də Türkiyənin kitabxanalarında.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda “Həşiyə ələ Şərhir-Risalətil-Adudiyyə fi Adabil-Bəhs” əsərinin ən qədim nüsxəsi B-8674 şifrili əlyazmasıdır. Əlyazma məcmuənin 97b–121b vərəqlərini əhatə edir. Həmin əsər katib Hidayət bin Məhəmməd bin Can bin Əhməd tərəfindən 1056/1646-cı ildə köçürülmüşdür.

Nəticə

Orta əsrdə yaşamış Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafiinin həyatı haqqında məlumat vermişik. “Ədəb əl-bəhs” əsərinin dünya kitabxanalarında, AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, saxlanan nüsxələri və onlara şərh yazan əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740–816/1339–1413), Usaməddin Əbulxeyr Əhməd bin Mustafa bin Taşköprüzadə (901–968/1494–1560), əs-Suğuri Əbu əl-Hac Abdurrəhman, Mövlanə Şah Hüseyn, İbrahim Məhəmməd əl-Əsfərani, Mövlanə Əməd Cindi, əl-Fazil Əbdül əl-Əli İbn Məhəmməd əl-Bərcəndi, Məhəmməd

Baqir. Azərbaycanlı alimlərdən, Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (942/1535), Məhyəddin Məhəmməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Bərdəi ət-Təbrizi əl-Hənəfi (927/1521), Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbilinin (875/1470) həyatı, yaradıcılıqları, yazdıqları şərh və haşiyələrdən söhbət açmışıq.

Ədəbiyyat

Ateş A. 1992. *İci Adudüddin*. İA V/2. İstanbul.

Özel A. 1990. *Hanefi Fıkıh Alimleri*. Ankara.

عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين ١-٤، بيروت، الجزء الثالث، ٥٩ ص، الجزء الرابع ١٨٥.

Каталог арабских рукописей 1984. Академия Наук Азербайджанской ССР Республиканский рукописный фонд. Том 1. Баку: ЭЛМ.

Семенова А.А. 1952-1967. *Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР, под редакцией и при участии проф.А.А.Семенова*. I-XXX, Ташкент.

حاجی خلیفه و بکاتب چلبی، کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، جلد ٢-١، الجلد الاول،

٨٤+٨٣٩، الجلد الثاني، ٢٠٥٦

ص. استنبول ١٤٩١-١٤٩١.

Əski çap kitabları kataloqu. 2010. III cild, ərəbdilli kitablar. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Kamandar Şərifli. Nurlan Bakı

اسماعيل پاشا البغدادي، هداية العارفين، استانبول، ١٥٩١، الجلد الاول، ٤٨ ص، الجلد الثاني، ٦١١+٤٧٥، ١٥٩١

Каталог Арабских рукописей Института Рукописей имени К.С.Кекелидзе 197. Издательство Мецни-ереба, Тбилиси.

Ahlwardt, W 1887-1899. *Verzeichniss der Arabischen handschriften der Königlichen bibliothek zu Berlin, I-X, Berlin*. محظوظات مكتبة كو. پرلی استنبول ١٣٤١/١٠٥١٨٩١م

www.ehlitevhid.com/kitab/Azəri-Alimleri. Nəsirov

Sami, Ş. 1316. *Qamus əl-ələm*. V cild, İstanbul.

Şirinova, R. 2017. "Məhəmməd Qarabaği və onun "Şərh ədəbil-bəhs" əsərinin dünya əlyazmaları xəzinəsində nüsxələri". AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu "Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında" mövzusunda II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları.

Məmmədov, Z. 1994. *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. Bakı: İrşad.

Rieu, Ch. 1978. *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. Reprint" Osnabrück.

Şərifli, K. 2009. *Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə Kitabxanasının Kataloqu*. I c. B., Nurlan.

"Ādab al-bahs" work

Rubaba Bahadır Shirinova¹

Abstract

Ahmad al-Ijī al-Shirazi, who lived in the Middle Ages, was a scholar of theology, method and language. He was born in 680/1281 in Ijida near Shiraz. He was highly educated and wrote many works: "ar-Risala al-Adudiyya fi al-wadiyya", "al-Muwaqif fi elm al-kalam", "Risala fi elm al-akhlaq", "Taliqat litafsir al-Jurjani lil-Muwaqif fi elm al-kalam", "Ādab barakh al-Aduddiyya" and others. In his Hafiz Divan, Haffiz Shirazi called him one of the five most important personalities of the Persian region, "the king of kings of the land of knowledge." Ādab al-Bahs, which is devoted to the methods of polemics, was published in bibliographic sources as Al-Ādabul Adudiyya, Ar-Risala al-Adudiyya, Ar-Risala fi ādab al-Bahs, Risala al-Munazara wa al-Khilaf", "Ādabul talaq al-adudiyya" p. are given by names. Dozens of commentaries, margins and taliqs have been written on this work, which has been taught and memorized in madrassas for many years. (1494-1560), as-Suguri Abu al-Haj Abdurrahman, Mawlana Shah Hussein, Ibrahim Muhammad al-Asfarani, Mawlana Ahmad Jindi, al-Fazil Abdul al-Ali Ibn Muhammad al-Barjandi, Muhammad Baqir and others. an example can be given. Ādab al-Bahs attracted the attention of Azerbaijani scholars, including Muhammad Hanafi Garabaghi Tabrizi (942/1535), Mahyaddin Muhammad bin Muhammad bin Muhammad al-Bardai al-Tabrizi al-Hanafi (927/1521), Mir Abi- l-Fath Ardabili Mir Abilfath Muhammad bin Amin Al-Saidi Al-Ardabili (875/1470) wrote a border.

Until the beginning of the twentieth century, Ādab al-Bahs was taught not only in Azerbaijan, but also in a number of countries in the Middle East. Dozens of copies of this monument are preserved in many libraries, museums and manuscripts around the world. Also, about 20 manuscripts and one old printed copies of the work copied in the XVII-XVIII centuries are preserved in the treasury of the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli of ANAS. The oldest copy of Ādab al-Bahs is preserved in the treasury of the Institute of Manuscripts under the code B-733. This work covers page 156b of the manuscript collection and was copied by the secretary Nukhavi in 1265/1849.

¹ Shirinova, Rubaba Bahadır – PhD, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS.

E-posta: rubaba.sirinova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-9470-5860

For citation: Rubaba Shirinova. 2024, "Ādab al-bahs" work". *Golden scripts* 4: 79 – 90.

Key words: *Haffiz Shirazi, risala, Adab al-Bahs, Garabaghi*

References

- Atesh A. 1992. *İji Adududdin*. İA, V/2. Istanbul.
- Ozel A. 1990. *Hanefi Fiqh Scholars*. Ankara.
- Reza O. 1993. *Mujamul-muallifin*. I-IV, Beirut, Part III 950 p., Part IV 581 p.
- Catalog of Arabic manuscripts* 1984. Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR Republican Manuscript Fund. Volume 1. Baku, Elm.
- Semenova A.A. 1952-1967. *Collection of eastern manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, under the editorship and with the participation of Prof. A.A. Semenov*. I-XXX, Tashkent.
- Haji Kh. and Bakateb Chalabi. 1941-1943. *Kashf al-Zunun an Asma'i al-Kutub wa al-Funun*. vol. 1-2, volume 1, 48+938, volume 2, 2056 pp. Istanbul.
- Catalog of old printed books 2010. Volume III, books in Arabic. Compiled and written by Kamandar Sharifli. "Nurlan" Baku
- Baghdadi İ. 1951-1955. *Gift of the Knowledgeable*, Istanbul, volume one, 840 pages, volume two, 116+574.
- Catalog of Arabic manuscripts of the Institute of Manuscripts named after K.S. Kekelidza 1978. *Metsni-ereba Publishing House*. Tbilisi.
- Ahlwardt W. 1887-1899. *Verzeichniss der Arabischén handschriftén der Königlichén bibliothek zu Berlin*. I-X, Berlin.
- Manuscripts of the Coprili Library* 1981. Istanbul, 3, vol. 1401 AH/AD.
- www.ehlitevhid.com/kitab/Azeri-Alimleri. Nasirov.
- Sami Sh. 1316. *Qamus al-Alam*. Cilt V, Istanbul.
- Shirinova R. 2017. "Mohammed Karabakh and copies of his work "Sharh adabil-bahs" in the treasury of world manuscripts". Materials of the II International scientific-theoretical conference on "Azerbaijani manuscripts in the world library" of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS.
- Mammadov Z. 1994. *History of Azerbaijani philosophy*. Baku – Irshad.
- Rieu, Ch. 1978. *Catalog of the Arabic Manuscripts in the British Museum*. Reprint, Osnabrück.
- Sharifli K. 2009. *Abdulqani Efendi Nukhavi Catalog of Khalisagarizade Library*. I c. Baku, Nurlan.

Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin

Sardorbek Umarov¹

Abstrakt

Mazkur maqola o'zbek mumtoz va tasavvuf adabiyotining muhim mavzularidan biri sanalgan futuvvat ilmini yoritishga qaratilgan. Maqolada futuvvatning paydo bo'lishi, kishilik madaniyati tarixidagi o'rni, xususan, islomdan oldingi davrdagi holati, islomdan keyingi tadrijiy takomili va badiiy adabiyotga ta'siri hamda futuvvat g'oyasining badiiy transformatsiyalashuvi Alisher Navoiyning "Xamsa" dostoni qahramonlari misolida poetik tahlil etiladi. Maqolada fatiy bilan so'fiy, darveshlik bilan javonmardlik g'oyalari qiyosiy tadqiq etiladi.

Maqolada futuvvatning tariqatmi yoki oqimmi kabi masalalariga ilmiy izohlar beriladi. Nubuvvat va futuvvat, futuvvat va valoyatning bir-biriga ta'siri, pir va muridlikning futuvvat bilan bog'liq jihatlari, futuvvatning badiiy adabiyotga yaqinlashuvi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: *futuvvat, nubuvvat, oqim, tariqat, so'fiy, darvesh, javonmard, Moniy, zardushtiylik, Avesto, pir va murid.*

Kirish

Dunyo madaniyati va adabiy-estetik tafakkuridagi g'oyaviy-badiiy taraqqiyotning rivoji bevosita tasavvuf adabiyoti va uning o'zagi bo'lmish futuvvat ilmiga ham daxldordir. Asrlar davomida Islom madaniyati bag'rida rivojlangan futuvvat ilmi o'zining mohiyati va ahamiyati bilan tasavvuf ilmining bir bo'lagi sifatida rivojlandi.

Futuvvat so'zining o'zagi arabcha "fatiy" kalimasidan olingan bo'lib, umumiy ma'noda "yosh yigit" degan ma'noni anglatadi. Bu kalima haqida Husayn Voiz Koshifiy shunday deydi: "...fatiy" so'zining yosh yigitga nisbat berilishi haqiqatdir, bundan boshqasi esa majoz, ya'ni ko'chma ma'nodadir. Majoziy ma'noda insoniy fazilatlar nuqtayi nazaridan kamolot chegarasini zabt etgan odamga nisbatan qo'llaydilar. Va majoz deyilishiga sabab shuki,

¹ Umarov Sardorbek Akmalovich – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.

E-pochta: s.umar91@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-5696-5532

Iqtibos uchun: Umarov S.A. 2024. "Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin". *Oltin bitiglar* 4. 91 – 108.

modomiki solik nafs havasi tuzog'ida tabiiy ehtiyojlar bandida ekan, u go'yo go'dakka o'xshaydi, nafs martabasidan taraqqiy etib, dil maqomiga yetishsa, balog'at ostonasidagi yosh o'spirin qabilida bo'ladi. Yosh yigitda qon qaynoq, badan quvvati (jismoniy quvvat) yetarli bo'lganidek, javonmardlarda ham insoniy kamolot (bilan birga) ma'naviy quvvat yetuk darajada bo'ladi va ushbu martabadagi insonga "fatiy" deydilar" [Koshifiy 2011, 9].

Futuvvat tarixiga doir ilmiy asarlar

Tasavvuf va tavhid ilmining bir bo'lagi sanalgan futuvvat ilmi haqida juda ko'plab fikrlar bildirildi. Mazkur ilmga bag'ishlab maxsus futuvvatnoma turkumidagi asarlar yaratildi. Yirik olimlar va allomalar arab, fors tilida bir qancha kitoblar yozishdi. Jumladan, Sullamiyning "Tasavvuf va futuvvat", Qushayriyning "Risola", Sulaymon Uludag'ning "Futuvvat", "Odob ul-futuvvat" (Futuvvatlar odobi), "Orif ul-masrif" (Oriflar foydasi), "Mirsod ul-a'bod" (Bandalarning mushohada qiladigan joyi), "Haqiqat ul-haqiqat" (Haqiqat bog'chalari) risolalarida, Farididdin Attorning "Tazkirat ul-avliyo", Jomiyning "Risolayi sayr", Zariya Isfahoniyning "Zodul axira" (Oxirat ozuqalari), Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomayi sultoni", Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat", Imom Abu Abdurahmon Sulamiyning "Tasavvuf va uning haqiqati haqida muqaddima", Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Tasavvuf haqida tasavvur", Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdullohning "Axloqus solihiy (Yaxshilar axloqi) kabi kitoblarda futuvvatning mazmun-mohiyati va bu sifatga ega bo'lgan kishilarning ta'rifi tilga olinadi. Lekin ularni chuqur bilmasdan turib futuvvatning mazmun-mohiyati, tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi roli va badiiy adabiyotga ta'siri kabi masalalarni aniqlab bo'lmaydi.

Futuvvat ilmining lug'aviy, istilohiy ma'nolari xususida

Futuvvat ilmi haqida birinchilardan bo'lib ilk bor asar yozgan olim – bu Abu Abdurahmon Sulamiydir. Uning ta'riflashicha, futuvvat istiloh sifatida "Allohning amrlariga bo'ysunmoq, go'zal ibodat qilmoq, har qanday yomonliklarni tark etish, zohiriy va botiniy axloqning eng go'zaliga amal qilishdir" [Sullamiy 1977, 24]. degan fikrni bildiradi. "Farhangi zaboni tojik" lug'atida esa "futuvvat" so'zi (javonmard, saxo, karam) deb izohlanadi [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 450]. Husayn Voiz Koshifiy esa "futuvvat" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolariniquyidagicha keltiradi:

“Bilgilkim, “futuvvat” soʻzining lugʻaviy maʼnosi “yoshlik” demak, yosh yigitni “fatiy” derlar. Baʼzilar bu soʻzga izoh berib, futuvvatni javonmardlik (joʻmardlik) deganlar. Istiloh (termin) sifatida futuvvat deb omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur boʻlishni aytadilar, shu vajdankim, bunday odam hamisha axloqi bilan oʻz kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida mumtoz boʻladi. Xos taʼrif yuzasidan esa futuvvat insoniy fitrat nuri zuhrining nafsoniy belgilari zulmatiga qarshi qoʻyilishi, (shu zulmatni) yorib oʻtishidan iboratdir. [Koshifiy 2011, 7].

Eronlik olim Sayyid Jaʼfar Sajjodiyning “Farhangi istilohot va taʼbiroti irfoniy” asarida javonmard istilohiga shunday taʼrif beriladi: “Javonmard – soʻfiylar istilohida komil orif va oʻzidan kechgan insonga nisbatan aytiladi. Javonmardlarning yoʻli haqiqat mujohidlarining yoʻlidan ayrichadir. Ularning ishlari ham oʻzgacha rang-u boʻyga ega, ishlari ham boshqacha zavq-u shavqqa toʻla. Na ruxsat-u uzr ularning yoʻlini toʻsadi, na vahshat, qoʻrquv saltanati ularni qaytara oladi. Nuriy, Abu Hamza va Daqqoqni asir olishadi va qatlgaga buyurishadi. Jallod shamshirini koʻtarib kelganida oldinga Nuriy chiqadi va oldin meni boshimni ol, deydi. “Bu qanday botirlik”, deb soʻragan jallodga Nuriy, jonim birodarlarim uchun qurbon boʻlsin, deydi...” [Sajjodiy 1370, 294].

Unsurulmaoliy Kaykovus qalamiga mansub “Qobusnoma” asarining 44-bobi juvonmardlikka bagʻishlangan. Asarda futuvvat istilohi oʻrnida juvonmardlik soʻzi qoʻllangan boʻlib, juvonmardlik – “odamiylik”, “oliyjanoblik” maʼnolarini ifodalagan. “Qobusnoma”da insonning uch xil sifatga egaligi va ularning biri juvonmardlik ekanligi tilga olinadi: *“Bilgʻilki, odam uch xil sifatga egadir. Barcha shaxs, u xoh dono, xoh nodon boʻlsin, shu uch narsa bila xushnuddur. Bu uch narsaning biri aql, biri rostlik va biri juvonmardlikdir deydi* [Kaykovus 2015, 183].

Futuvvat soʻzini birinchi boʻlib, Jafar Sodiq, yana boshqa manbalarda Fudayl ibn Iyaz qoʻllagan deb koʻrsatiladi [Kusheyri 2021, 230]. Lekin uni birinchi boʻlib qabul qilgan inson Maʼruf Kerhi hisoblanadi [Reʼsat Ongoren 2003, 68]. Ushbu fatiy kalimasi Qurʼonda ham bir necha oʻrinlarda tilga olinadi: “Ular oʻz Robbilariga iymon keltirgan jasur qavm edilar” deya oyat va hadislarda ham keltiriladi [Uludağ 1996, 259]. Qurʼoni karimda futuvvat, fato, fatiy, axiylik tushunchalari juda koʻp oʻrinlarda qoʻllanadi. Adabiyotshunos J.Mahmudov futuvvat va axiylik tushunchalari Qurʼoni karimda 67 marta qoʻllangan desa, turkiyalik Raxshan Gurel oʻz tadqiqotida futuvvat kalimasini Qurʼoni karimda 21 oʻrinda (15 ta oyatda)

zikr etilishi, ularda “yosh yigit, shijoatli” mazmunidan tashqari xizmatkor, pokdomon kanizak, fatvo bermoq, fatvo istamoq, xabar so’ramoq, tush ta’bir etmoq kabi fe’l shakllarida qo’llanganini keltiradi va ularning qanchalik yuksak ma’noga egaligidan xabardor qiladi hamda futuvvatning tarixiy genizesi aynan Ilohiy kalom bilan bog’liqligini ko’rsatadi [Rahşan Gürel 1992, 3,8]. Olima Annamari Shimmel esa “feta” kalimasini Hazrat Aliga nisbatan qo’llangan deb baholaydi [Shimmel 1957, II-T: 197].

Futuvvat va nubuvvat masalasi

Futuvvat tarixiga nazar tashlansa, bashariyat tarixida nubuvvat xayliga qo’shilgan har bir payg’ambarlar avval nubuvvat bilan, keyin esa futuvvat axloqi bilan ziynatlandilar. Javonmardlar goh so’fiy ko’rinishida, goh avliyo ko’rinishida, goh shayx va pir ko’rinishida hayot kechirgan. Abdurahmon Jomiyning “Nafohat ul-uns”, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat shamoyin ul-futuvvat” nomli tazkirasida ko’plab shayxlarning eng go’zal axloqi futuvvat ekanligi ko’p o’rinlarda tilga olinadi. Javonmardlikning eng go’zal sifati biror ishni qilishda faqat jidd-u jahdning o’zi emas, balki boshqalarga oliyhimmatli bo’lishlilikdir. Bu haqida Ja’far b. Muhammad b. Nusayr Xuldiy Havvosning keltirishicha, javonmardlik o’z nafsini xor, musulmonlar hurmatini uluq bilmakdir. Va ham ul debdurkim, oliyhimmat bo’l! Zotan kishini jidd-u jahd emas, oliyhimmat kamolga yetishtiradi [Navoiy 2001, 118].

Futuvvat insonning ichki fitrati bilan bog’liq ruhiy-ma’naviy kuchdir. Insoniylikning birinchi belgisi iymon bo’lib, iymon insonni hayvondan ajratib turadi. Odamiylik, ya’ni javonmardlikning o’zak yadrosi ham aslida iymon sanaladi. Hazrat Navoiy ham odamiylikning birinchi belgisi iymon ekanligini “Hayrat ul-abror” dostoning 1-maqolatida alohida ta’kidlaydi:

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.

Ulki hadu rasm qo’yar mantiqiy,
Toki bu hayvoni bila notiqiy [Navoiy 1991, 100].

Futuvvat yoki javonmardlik adabiyotlarda ilmimi, tariqatmi yoki oqimmi degan masala ham mavjud. Tasavvufshunos Usmon Turarning keltirishicha, “Futuvvat tashkiloti tuzilish jihatidan tariqatlarga o’xshaydi. Maslakdagi bosqichlar, har bir kasbning mavjudligi, bu maslakka kirganlarning kundalik hayotlarini tartibga solgan futuvvatnomalarning borligi va boshqa jihatlar – bu oqimni muayyan

bir tariqatga o'xshatadi." [Usmon Turar 1999, 97]. Olim futuvvatni diniy-tasavvufiy ilm jihatiga emas, ko'proq ma'lum bir maqsad doirasida uyushgan ijtimoiy guruh manfaatlarini istifoda etadigan oqim sifatida olib qaraydi. Husayn Voiz Koshifiy futuvvatni tariqatning bir bo'lagi deya izohlaydi. Futuvvat tasavvufning amaliy ko'rinishi bo'lganligi uchun u faqat bir tariqatning maslak g'oyalarining umumiy yig'indisi emas, balki barcha tariqat-u oqimlarning maslak g'oyalarini ifoda etadi. Shu sababli ham barcha tariqatning vakillari futuvvat axloqi bilan o'zlarini xulqlantirishgan. Bir kuni Abduqodir Giyloni (qaddasa sirrahu) hazratlaridan so'ralgan: "Ey Abduqodir, shayxing kim?" Javob berayaptiki: "Oldinlari Shayx Hammod Dabbos edilar. Hozir esa ikki dengizdan suv ichmoqdaman. Birinchisi nubuvvat dengizi, ikkinchisi futuvvat dengizidir. Ya'ni Muhammad Mustafo (s.a.v) ning nubuvvat dengizidan va hazrat Ali (karramal-lohu vajhahu)ning futuvvat dengizidan suv ichmoqdaman" [Tasavvuf va naqshbandiylik 2019, 150].

Xulosa qilib aytganda, nubuvvat va valoyat ahlining axloqiy sifati va hol darajasini bildiruvchi futuvvat ilmini faqat tariqat yoki oqimning o'zi deb qabul qilish futuvvatning diniy-tasavvufiy mazmun-mohiyatidan biroz uzoqlashtiradi. Futuvvat ilmi diniy qarashlar doirasida sof axloqiy ilm, tasavvuf doirasida o'rganilsa tariqat, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida olib qaralganda, oqimdir degan xulosaga kelish mumkin.

Futuvvat ilmi insonga berilgan axloqiy sifat bo'lib, bu sifat avvalo, Allohning O'zidan payg'ambarlarga, keyin avliyolarga, pirlarga, podshohlarga va bani bashariyatga berilgan fazilatdir. Shuning uchun ham so'fiylar payg'ambarlardan meros qolgan futuvvat axloqqa ega bo'lishga har doim intilganlar.

Payg'ambarlarning hayot yo'li va ular bilan bog'liq nubuvvat va futuvvat masalasi arab, fors va turk olimlari tomonidan ham atroflicha o'rganilgan [Peygamber ve fütüvvet, 2017]. Ammo tasavvufning futuvvat bilan, so'fiylikning esa fatiylik bilan bog'liqligi jihatlari to'liq tadqiqot doirasida o'rganilmagan.

Islom, so'fiylik va futuvvat masalasiga doir mulohazalar

So'fiylik va fatiylik masalasining tarixiy ildizlari ko'proq payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) vafotlaridan keyin hokimiyat tepasiga kelgan xalifalik davri bilan bog'liqdir. Xalifa Abu Bakr Siddiq va Umar hukmronligi davrida payg'ambar sunnatiga qattiq amal qilindi. O'sha davr jamiyatida odamlar oddiy yashar. Boy va kambag'al ham teng haq-huquqqa ega edi. Hattoki, xalifa Abu

Bakr va Umar ham oddiy faqirona hayot kechirar edi. Ammo Usmon zamoniga kelib, jamiyat qatlamlari orasida o'zgarishlar paydo bo'ldi. Odamlar sinfiy boy va kambag'alga ajrala boshladi. Hukmdor Usmon shaxsiy yerlar, minglab qo'y va tuyalarga egalik qilardi. Usmon zamonida yaqin qarindoshlari ham asta-sekinlik bilan boylik orttirishga kirishdi. Bu esa jamiyatdagi ba'zi bir toifalarning xalifalikka nisbatan nafratini kuchaytirdi. Usmon vafotidan so'ng, xalifalik taxti Ali ibn Abu Tolib qo'lga o'tdi. Ma'lum bir muddat xalifalik tepasida turgan Aliga nisbatan qarshiliklar paydo bo'ldi. Ali hokimiyati tugatilishi bilan Xalifalik davri ham o'z poyoniga yetdi. Endi tarix sahnasida hijriy 661-yilda Ummaviylar sulolasidan Muoviya ibn Abu Sufyon hokimiyat tepasiga keldi. Muoviya taxtiga rahna solishi mumkin bo'lgan xalifalik avlodlarini birma-bir yo'q qilishga kirishdi. Ayniqsa Ali va uning avlodlari juda qattiq ta'qibga uchradi. Xalifa Muoviya hokimiyati diniy asoslardan chetga chiqib dunyoviylashib ketdi. U hokimiyatini saqlab qolish uchun tartib-qoidalar ishlab chiqishi lozim edi. Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) davrida dunyoviy qonun qoidalarga deyarli ehtiyoj yo'q edi. Chunki Qur'oni Karim va vahiyni o'zi butun arab jamiyatini boshqarishda dasturilamal edi. Mazkur muammoni anglagan ummaviylar sulolasi xalq ichidan chiqqan yoki boshqa yerlardagi hadislarini bilgan kishilarni (ular tobeinlar deb yuritilgan) o'z atrofiga yig'ishni boshladi. Natijada muhaddislik shakllandi. Lekin muhaddislar ichidan ham muhaddislarga va ummaviylarga qarshi kishilar paydo bo'ldi. Bular tarixda zuhdlar (zohid, ya'ni ibodat qiluvchi), obid, darveshlar deb ataldi. VII asr o'rtalarida zohidlik harakati sifatida qayd etilgan Muhammad bin Karrom boshchiligidagi «as'hobi zuhd va taabbud», ya'ni «zuhd va ibodat ahli harakati» ham, arabcha istilohda «futuvvat» deb nomlanganligi ham bejiz emas edi [Sirojiddinov 2011, 87].

VII–VIII asrlarda ummaviylar hokimiyatining tugashi va Abbosiylar xalifaligi boshlanishi paytlariga to'g'ri kelar edi. Zohidlar hamma narsani yaxshilik va yomonlik; halol va haromga ajrata boshladilar. Butun hayotlarini toat-ibodatga bag'ishladilar. Ilk zohidlarning uyushmasi Abu Hoshim tomonidan Ramla shahrida tashkil etilgan. Bu uyushmaga a'zo bo'lgan zohidlar o'rtasidagi falsafiy qarashlar ikki xil yo'nalishda rivojlandi. Biri Qur'on va hadisga amal qilib, xilvatga yuzlanib jannat orzusida Allohga zuhd qiluvchilar bo'lsa, ikkinchisi o'zlik menidan qutulib zavq va muhabbat bilan Alloh jamoliga yetish umidida faqir va darvishona yashovchi zohidlar edi. Ikkinchi guruh zohidlarining hayot yo'li so'fiylik bilan bog'lanib, so'fiylikning rivojlanishiga zamin hozirladi. Boyazid

Bistomiy, Uvays Qaraniy, Mansur Halloj, Ibrohim Adham, Robiya Adaviyalar, Zunnun Misriylar shular jumlasidandir.

Futuvvat tashkilotlarining shakllanish tarixi

Futuvvatning ma'lum bir guruh tabaqalardan tashkil topgan uyushmaga aylanish davri zohidlik davri bilan birgalikda kechdi. Umuman futuvvat g'oyasini ma'lum bir tashkilotning maslak g'oyasiga aylantirishning tarixiy asoslari haqida dunyo olimlari o'rtasida turli xil ixtiloflar mavjud. Turkiy xalqlar tarixini islomgacha va ilk islom davridagi holatini manbalar asosida tadqiq etilsa, bu davrda buddaviylik, zardushtiylik, moniylik kabi din va oqimlar turkiy xalqlarning madaniyati, ma'naviyati va falsafiy tafakkuriga kuchli ta'sir etganligini ko'rish mumkin. Turkiy xalqlarning islomgacha va ilk islom davri hayotida ham futuvvat va javonmardlik g'oyalari mavjud edi. Masalan, Zardushtiylikning muqaddas kitobi sanalgan "Avesto"ning bosh g'oyasi sanalgan "Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal" g'oyasi aynan javonmardlik tariqatining ayni mohiyati istifoda etadi. "Avesto"da javonmardlik haqida shunday fikrlar bor:

– Ey, Mazda!

Sening Olam Shahriyoringdan manzur bo'lguvchi ezgu qudrating qaysidir? Menga va mening yoronlarimga atalgan Sening ajr-mukofoting nedir?

– Ey, Ahura!

Ashah – Haqiqat va Ezgu Niyat nurlari ostida yumushlarimizning hal bo'lmog'i, ishlarimizning olg'a bosmog'i uchun javonmardlar huzurida ayon-u oshkor bo'lishingni nechog'li orzu qilaman!" [Avesto 2001, 26].

"Avesto" olam va odam, shaxs va jamiyatni komillikka chorlovchi buyuk odamiylik, insoniylik falsafasidir. Mazkur kitobda keltirilgan javonmardlik falsafasi asrlar osha juda ko'plab pandnoma va qahramonlik ruhidagi badiiy asarlarga ham o'z ta'sirini o'tkazib keldi. Masalan, eng qadimgi O'rxun-Enasoy bitik toshlari, Firdavsiyning "Shohnoma"si, Kaykovusning "Qobusnoma"si, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kabi padnoma turkumidagi barcha asarlarga o'z ta'sirini o'tkazdi.

"Avesto"dagi "Olam Shahriyori ruhlar dunyosida Ahuramazdaning amr-irodasini bajarsa, moddiy olamda ma'danlar ilohi, bechoralar va g'arib-u benavolarning panohidir. Uni mehribonlik va javonmardlik olami deb ham ataganlar" [Avesto 2001, 304]. Javonmardlikning tarixiy asoslarining ildizini "Avesto"dan topish mumkin. "Avesto"da keltirilishicha, "Kayumart" (Gayah maritan),

pahlaviyda “Gayumard” – ma’nosi o’lguvchi jon, yo’qlikka mahkum jon. Forsiyda u “Kayumars” shakliga o’zgargan. Kayumart Ahura Mazda yaratgan ilk bashardir. U yaratuvchi bunyod etgan astumand (moddiy) olamning oltinchisi. Uning yaratilish muddati yetmish kun, ya’ni oxirgi gahanbor (yaralishning so’nggi pallasi)da xotima topdi. Kayumart fikr qilguvchi ilk odam edi” kabi mazmundagi talqinlarga duch kelamiz [Avesto 2001, 327].

“Avesto”dagi javonmardlik olami Kaykovusning “Qobusnoma” asarida ham tilga olinadi: “Ey farzand, bilgilki donishlar aql va juvonmardlikdin alfoz bila jasadsiz bir necha surat yasabdurlar. Bu suratlar tan, jon, havos va maoniy suratidir. Debduurlarki, bu suratning tani – juvonmardlik, joni – rostlik, havosi – donishmandlik, maoniysi – safodir. Tan yetg’on guruh iyorlar va sipohiylandurki, haloyiq ularga juvonmardlar deb ot qo’yidilar; tan va jon yetg’on guruh zohirda ma’rifat sohibidurlarki, haloyiq ularga yolg’on ma’rifat deb ot qo’yidilar; tan, jon va havos yetg’on guruh hukamo, anbiyo va avliyodurlarki, xaloyiq ularga g’oyat donishmand deb ot qo’yidilar; tan, jon havos va maoniy yetg’on guruh farishtalardir va ularga juvonmardlik nasib bo’ldi”, deydi [Kaykovus 2015, 158].

“Qobusnoma”da iyorlar so’zi bir necha marotaba qo’llanadi. Lekin mazkur so’zning lug’aviy va istilohiy ma’nolari haqida yetarlicha ma’lumot berilmagan. “Iyor” so’zi arabcha so’zdan olingan bo’lib, “mezon”, “o’lchov”, “tartib”, “nizom” degan ma’nolarni ifodalaydi. Mazkur istiloh Bag’dod va Xuroson shaharlarida ijtimoiy-siyosiy harakatlar bilan bog’liq termin sifatida ishlatilgan. “Iyor” so’zi futuvvat va javonmardlikda futuvvat ahlining bir turi yoki ma’lum maqsad doirasida uyushgan guruhni ifodalab kelgan. Futuvvatnoma turkumiga oid juda ko’plab asarlarda mustabid tuzumga qarshi xalq ichidan chiqqan yosh yigitlar jamoasini ham ifodalab kelgan. Bu qatlam xalq himoyachilari, milliy ozodlik yo’lida boshini dorga tikishgacha (sarbadorlar) borgan milliy xalq qahramonlar sifatida mashhur bo’lgan. “Iyor” so’zi axloqiy istiloh sifatida javonmardlikning amaliy ko’rinishi bo’lib, himmat, saxovat, fidoyilik, to’g’rilik asosida yashaydigan inson ma’nosiga to’g’ri keladi. “Qobusnoma”da juvonmardlikning muhim uch xususiyati sanab o’tiladi: “juvonmardlik asli uch narsadur: biri ulkim, aytg’on so’zingni o’zing qilsang, ikkinchisi ulkim, rostlikka xilof qilmasang, uchinchisi ulki, hayr ishni ilgari tutsang. Odamdag’i qolg’on barcha sifatlar bu uch narsaning ostidadur” deya izohlaydi [Kaykovus 2015, 158–159].

Umuman, futuvvat ilmining bu kabi talqinlari Zardushtiy-

likning muqaddas kitobi sanalgan Avesto orqali keyingi davr namunalari ham ko'rinadi. Futuvvat va javonmardlikning ma'lum oqim sifatida shakllanish tarixini falsafashunos olim S.Karimov Moniy va Mazdak ta'limotiga borib taqalishini ta'kidlaydi [Karimov 2021, 217]. Bu kabi talqinlar esa futuvvat va javonmardlikning ma'lum bir uyushmaga birlashish davri forsdagi va arablarda shakllangan degan an'anaviy talqinlarni rad etadi. Aslida futuvvatning paydo bo'lishi, tarixiy taraqqiyotini Qur'oni karimdan va payg'ambarlar tarixidan izlash o'rinliroq.

X–XI asrlar "Ixvon as-safo" (Soflik og'alari) uyushmasi ham aynan futuvvat jamoalariga birlashgan guruhga o'xshab ketadi. "Ixvon as-safo", (X–XI) futuvvat, axiylik, javonmardlik kabi orifiy-zohidlik g'oya va harakatlar mavjud ediki, o'shalar asosida tasavvuf qaror topgan edi. G. E. fon Gryunebaum o'zining "Mumtoz Islom" asarida "...so'fiylar o'z g'oyalarini futionlardan (ya'ni futuvvatchilardan) qabul qilgan", deb yozadi [G. E. fon Gryunebaum 1986, 183]. IX–XI asrlardagi darveshlar jamoasi hunarmandlar jamoasi bilan uzviy aloqada bo'lganligini Y. E. Bertels ham alohida ta'kidlaydi [Bertels 1965, 21].

Ilk fatiylik uyushmalari islom paydo bo'lmasidan oldin Eron, Iroq va Arabiston yarim orolida mavjud edi. Mazkur guruh uyushmalarning g'oyaviy va falsafiy asoslari alturizm, birodarlik, xayrixohlik kabi axloqiy tizimni nazarda tutardi. Futuvvat islomdan oldingi davrlarda saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, iysor kabi qadriyatlar bilan uyg'un talqin etilgan. Islom dinidan keyin esa futuvvat tashkiliy birlashmalarga birlashishi tezlashdi. Muruvvat, saxovat, himmat, ehson; javonmardlik, jasorat, mardlik, birodarlik, mehmonnavozlik, oliyjanoblik kabi tushunchalar islom madaniyatida axloqiy kategoriya darajasiga ko'tarildi. Natijada, futuvvat g'oyalari islom madaniyatida axloqiy kodeks maqomiga aylandi. Uning axloqiy mazmun kasb etishi Qur'oni karimga, undan keyin esa payg'ambarimiz va u zotning sahobalari hayoti va sunnatga borib taqaladi. Demak, futuvvat ilmi islom olamida birinchi navbatda axloqiy qoidalar majmuasi sifatida shakllangan, deya xulosa qilish mumkin.

Futuvvat, darveshlik va faqr masalasi tadqiqiga doir izlanishlar

VII asr oxiri va VIII asr boshlarida tasavvuf tarixining ilk rivojlanish davri bo'lib, bu davrda so'fiy so'zi o'rnida zohid so'zi ishlatilar edi. Mazkur davrni Eronlik olim Birinjkar [Биринджкар

2014, 7-8], turk olimi U.Turar va K.Yilmaz “zuhd” (zohidlik) davri deb atashgan [Selçük 1994, 25].

Ingliz sharqshunosi R.Nikolson “soʻfiylik islomdan oldingi davrda ham mavjud boʻlgan degan” degan fikrni ilgari suradi [Nicholson 1978, 58–60]. VIII asr oxiri va IX asr boshiga kelib zohid soʻzi oʻrnida soʻfiy soʻzi faol qoʻllana boshlandi. Asta-sekin soʻfiylik rivojlanib ketdi. IX–X asrlarga kelib soʻfiylarning mistik jamoalari paydo boʻldi. X asrda Iroqdagi mistik maktabning ovozi har yerga yoyilgan boʻlsa-da, boshqa yerlardagi mistik maktab qoidalarida “soʻfiy” istilohi qoʻllanilmas edi. Soʻfiy Oʻrta Osiyo va Xuroson mistik maktablarda “hakim” deb nomlanar edi. Masalan, Hakim Termiziy asarlarida soʻfiy atamasi ishlatilmagan. Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdulloh al-Hakim al-Naysaburiy al Bayyiy (v 409/1014) tomonidan yozilgan “Tarixi Nishopur” asarida IX-X asrlarda Nishopurda yashagan olimlar, mashhur kishilarning tarjimai holi berilgan. Bu kitobda 50 ga yaqin mistik maʼlumotlar bor. Ularning birortasida ham soʻfiy yoki malomatiy deb atalmagan. Ular koʻproq zuhhod, ubbod deb atalgan [Сирождидинов 2011, 88]. Ular oʻz tartib qoidalariga ega edilar. Soʻfiylik tashkilotlari oʻz halqalarini ishlab chiqishdi. Bu halqalar ichida pir va muridlik masalasi alohida ahamiyat kasb etardi.

Tariqatning shakllanishi va soʻfiylikning mazmun-mohiyatini bilish uchun murid pirga qoʻl berib undan ilm oʻrganishi kerak edi. Pirlar oʻz muridlariga turli xil ogʻir sinovlar berib nafsini tarbiyalar edi. Muridlar pining xonaqohlarida ilm olishar va boʻsh vaqtlarida kasb-hunar bilan mashgʻul boʻlishardi. Odatda xonaqohlar odamlar gavjum shaharlarda bunyod etilar edi. Basra, Kufa, Nishopur va Bagʻdoddagi soʻfiylik jamoalari hunarmand kosiblar jamoalari bilan doim aloqada boʻlgan. Atoqli shayxlarning tarjimai hollari bilan tanishish ularning aksariyati kasb-korning u yoki bu turi bilan mashgʻul boʻlganligini koʻrsatadi. Shunga asosanib aytish mumkinki, darveshlar jamoalari va kosiblarning yashirin tashkilotlari (futuvvat) oʻrtasida qandaydir aloqalar ham boʻlgan [Бертельс 2005, 74].

Futuvvat guruhleri va darvesh jamoalarining bir-biriga yaqinligi va aloqadorligi haqida Alisher Navoiy oʻzining “Farhod va Shirin” dostonining 18-bobida toʻxtaladi. Unda jannat va doʻzaxni yaratgan Allohning jabborlik (rahmdillik) bilan birga qahhorlik (qahrli) sifatleri keltiriladi. Va agar kimgaki shohlik oynasi berilsa, u fanofilloh maqomiga tushib, Alloh jamoliga muyassar boʻladi. Allohning zotiga yetgan qul banda Haq sifatlariga ham ega boʻlmogʻi kerak. Allohning jamoliga yetishish (vuslat) har qanday ulugʻlik

maqomidan ham ustundir. Biror dushman uning joniga qasd qilsa-yu, bu esa dushmaniga jonini qurbon qilsa yoki hodisalar kamonidan yuzlab o'q otilsa-yu, bu o'qlarni dushmaniga emas, o'ziga ravo ko'rsa bu ish darveshlikka xos sifatlardandir deydi:

Qay-u dushmanki, qasdi joni qilg'ay,
Tilarkim, jon aning qurboni qilg'ay.

Havodis shastidin gar kelsa yuz o'q,
Ravo ko'rgay o'ziga, o'zgaga yo'q.

Bu darveshlikda xush sifatdur,
Vale shohlig'da noxush xosiyatdur.

Navoiyning darveshlik haqidagi umumfalsafiy qarashlari zahirida futuvvat g'oyasiga xos bo'lgan o'z manfaatidan boshqalar manfaatini ustun qo'yish (alturizm) g'oyasi yotadi. Bu g'oyalarning ildizi esa Qur'oni karimga va payg'ambarimiz sunnatiga borib bog'lanadi. Rasululloh sollalohu alayhi va sallam aytdilarki: "Kim do'zax olovidan uzoq va jannatini bo'lishni istasa, ajalini Allohga va qiyomat kuniga ishongan – imon keltirgan holda qarshilasın. O'ziga ravo ko'rganni o'zgalarga ham ravo ko'rsin, ya'ni odamlarning o'ziga nisbatan qanday muomala qilishlarini xohlasa, u ham odamlarga shunday muomala qilsin" [Ахмад Ибн Муҳаммад Абдуллоҳ 2020, 172]. Payg'ambarimiz hadislarida keltirilishicha, "O'zi yaxshi ko'rgan narsani birodariga ravo ko'rmoqlik iymondandir. O'zingiz yaxshi ko'rgan narsani birodaringizga ravo ko'rmaguningizcha hech biringiz chinakam mo'min bo'la olmaysiz" [Buxoriy 1991, 7].

Tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov bu haqida shunday deydi: "Futuvvat bilan tasavvuf g'oyalari aksar bir-biriga muvofiq keladi. Futuvvat ham, tasavvuf ham inson axloqini poklash, mehr-u shafqat, himmat va mardlik ko'rsatishni targ'ib etadi. Va bu jihatdan ilohiyot ishqida dunyodan yuz o'g'irgan, jismini ma'naviy kamolot yo'liga qurbon etgan darvesh bilan birodarlik, fidoyilik udumiga sodiq javonmardning maqsadlari mos edi" [Комилов 2009, 110]. Demak, o'zi sevgan narsasini do'stiga ravo ko'rish musulmonlikning muhim jihatlardandir. Darvesh bilan javonmard futuvvatning ana shunday muhim axloqiy talablariga sidqidildan amal qilgan. Faqrlik ixtiyor etgan solih bilan futuvvat yo'liga kirgan javonmard umumiy maqsadlari bir-biriga aloqador bo'lsa-da, ma'lum bir masalalarda farq qiladi. Faqirlik – Allohga olib boradigan eng qisqa yo'lidir. Faqirlik yo'liga kirgan solih fanoga yetish uchun o'z nafsi bilan kurashadi. "Menlik"ni mahv etib ilohiy o'zlikni anglay-

di. Bunday faqirga esa bu dunyo muammolari qiziq emas. Futuvvat yo'lga kirgan javonmard esa ham jismonan, ham ruhan o'z nafsiga qarshi jihad qiladi. U ham "menlik"ni yengib, ilohiy o'zlikni anglaydi. Ammo fatiyning faqrdan farqi esa u olam va odam muammosini o'zining azaliy muammosi deb biladi. U ilohiy mohiyatni anglab xalqni to'g'ri yo'lga qaytarish, jamiyatdagi nohaqliklarga qarshi kurashish uchun ilohiy dargohdan ortga qaytadi.

Bu esa axloq masalasida ularning g'oya va qarashlari mushtarak ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Juda ko'plab tasavvufshunos olimlar futuvvat ilmini faqat axloqiy jihatlariga e'tibor berib tasavvuf bilan bog'liq taraflarini tahlil qilish bilan cheklanadilar. Futuvvat va tasavvuf har doim bir-biriga uzviy bog'liqdir. Futuvvat tasavvufsiz nazriy mohiyat kasb etmaganidek, tasavvuf ham futuvvatsiz amaliy mohiyat kasb eta olmaydi. Tasavvuf ko'proq xos kishilarga mos ilm bo'lsa, futuvvat xalq ommasiga mo'ljallangan ilmdir. Lekin yuqoridagi fikrlar orqali futuvvat faqat tasavvufning xalqona amaliy ko'rinishi ekan, degan biryozlama fikrga bormaslik lozim.

Tasavvufdagi tarkidunyochilik qilish g'oyasi futuvvatda qoralanadi. Futuvvatda halol mehnat qilib, rohat va farog'atda yashash g'oyasi ilgari suriladi. Keyin vahdat ul-vujud muammosida ham ularning qarashlari bir xil emas. Futuvvatchilar Alloh va insonning bir biriga qo'shib ketish g'oyasini oqlamaydilar. Ularning nazdida Xudoni faqat irfoniy idrok qilish va uning zotiy sifatlarini mushohada qilish mumkin xolos. V.Vazirovning keltirishicha, futuvvatga kirgan murid 3 bosqichni bosib o'tadi. Birinchi bosqichda murid pir yordamida Allohni idrok qilishni o'rganadi. Ikkinchi bosqichda esa Alloh tomonidan yuborilgan barcha diniy kitoblarni mushohada qilishni o'rganadi. Uchinchi bosqichda esa Alloh ma'rifatini mukoshafa qilish qobiliyatiga ega bo'ladi [Вазиров 1991]. Olimning yuqoridagi tahlili ko'proq vahdat ul-shuhud ta'limotiga yaqin keladi. Olimning bu talqini yana mufasssalroq tahlil qilish mumkin:

1. Toliblik (talab) – mazkur birinchi bosqichda murid futuvvatga kirish uchun pirga qo'l beradi. O'z nafsini poklashga kirishadi. Bu bosqichda sabr, hilm, to'g'rilik muhim sanaladi.

2. Muridlik (suluk) – bu bosqichda murid ma'naviy poklangandan so'ng, futuvvat ahdini qabul qiladi. Majlislarda ishtirok etadi. Kasb-hunar o'rganadi. Jismoniy-ruhiy jihatdan tarbiyalanib boradi.

3. Fato (javonmard) – bu bosqichda murid eng yuqori darajaga yetadi. Unda komil insonga xos sifatlar shakllanadi. Zohiri xalq bilan botini esa Alloh bilan qurb hosil qiladi.

Bu bosqichlar tasavvuf tariqatlaridagi sayr-u suluk bosqichlariga juda yaqin ammo bir-biridan farq qiladi. Futuvvatda bu jarayon ko'proq ijtimoiy, kasbiy-ma'naviy jihatlari bilan namoyon bo'ladi. Mazkur talqinning badiiy adabiyotga transformatsiyalashuvini Alisher Navoiyning "Xamsa" asari orqali yanada aniq tasavvur qilish mumkin.

Futuvvat va badiiy ijod: tahlil va talqin

Alisher Navoiy dostonlarida futuvvat va javonmardlik g'oyasi juda chuqur badiiy tagzaminiga ega. Navoiy futuvvat g'oyasini faqat axloqiy kategoriya sifatida emas, balki komil insonni tarbiyalovchi yo'l sifatida tasvirlaydi. Yuqorida tilga olingan uch bosqich: talab, murid, fato – Alisher Navoiy "Xamsa" dostonidagi syujetlar, obrazlar va badiiy timsollar orqali tasvirlanadi. Masalan, talab bosqichini Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida keltirilgan hikoyatlar orqali sharhlaydi. Tolib yuksak darajaga yetish uchun iymon, islom, adolat, karam, ilm, poklikka intilishi lozim. Hikoyatlar aslida tolib egallashi lozim bo'lgan bosqichlar bo'lib, unda tolib o'z nafsini tarbiyalab borishi lozim.

Dostonning har bir maqolati va unga ilova qilingan hikoyatlar orqali muayyan axloqiy g'oyalar ilgari suriladi. "Hayrat ul-abror" Alisher Navoiy tomonidan futuvvat g'oyasining nazariy va poetik manifesti darajasida yozilgan asardir.

Keyingi ikkinchi – muridlik bosqichini "Xamsa"ning ishqiy qissalari sanalgan "Farhod va Shirin" va "Layli va Majnun"ning bir-biriga bo'lgan majoziy va ilohiy ishq orqali tahlil qilish mumkin. Doston qahramonlari ma'shuqa timsoli orqali Haqni izlaydi. Masalan, Farhod o'z muhabbati yo'lida o'z nafsini bilan kurashadi. Dostondagi dev, robot odam, ulkan tog' ham aslida Farhodning nafs timsoli edi. Farhod iymoni, pokligi va mehnati bilan ularni yengadi. Farhod bu ishlarni Shiringa yoqish uchun emas, balki ishq uchun qiladi. Ishaq uning butun vujudini poklaydi. Navoiy Farhod timsoli orqali futuvvatni ishq bilan uyg'un tasvirlaydi. Farhod ishqni talab qilmaydi, balki ishqqa munosib bo'lishga harakat qiladi. Bu esa futuvvatning eng chuqur qatlamidir.

Farhoddagi futuvvatga xos adabning ildizi aynan ishq bilan bog'liq edi. Farhod majoziy ishq orqali Haqqa yetishmoqchi bo'lgan murid timsoli sifatida gavdalanadi. Koshifiy tabiri bilan aytganda, futuvvat bir daraxt bo'lsa, unga kuch va tiriklik baxsh etib turuvchi kuch bu pok muhabbatdir [Koshifiy 2019, 300].

Farhod va Xusrav bilan bog'liq munozarada o'zini ulug'

Chin xoqonining o'g'li ekanligidan g'ururlanmaydi. Bu muridning futuvvatga xos yuksak tavozesidir.

Farhodning ulkan tog'ni teshib nahr ochishi – futuvvatga xos xidmatning yorqin ifodasidir. Farhodning muhabbati amaliy futuvvatdir. Farhod doston so'ngida ishq uchun jonini fido etadi. Bu fano holati futuvvatdagi o'zini boshqalar uchun fido qilish g'oyasi bilan hamohang holdir. Bu holat muridning o'zini Haq uchun yo'q qilishdir. Farhod ishq orqali komillikka erishadi. Bu Allohga muridlik ya'ni qullikning eng yuksak ko'rinishidir.

“Layli va Majnun” dostonida esa futuvvat ruhiy jarayonlar, hollar, maqomlar bilan tasvirlanadi. Majnun uchun maqsad bitta. U ham bo'lsa, majoziy ishq orqali ilohiy ishq vasliga yetishish. Majnun uchun futuvvat Allohga yaqinlashtiruvchi bir vosita. Majnun doston-da to'laligicha fanoga yuz tutgan oshiq sifatida tasvirlanadi. Majnun uchun bu dunyo tashvishlari zarracha ahamiyatsiz. U – ilohiy ishqdan sarmast oshiq. Vujudi bu olamda mavjud bo'lsa-da, ruhiyati, hol martabasi bu dunyoga xos emas. Har safar Laylini ko'rganda, o'zini yo'qotadi. Bir holdan ikkinchi holga o'zgaradi. Majnun haqiqiy fatiy oshiq. Uni Navfalning qiziga uylantirishdi. Ammo ikki yorning visol kechasi uzoqqa bormadi. Qiz boshqa insonga muhabbat bog'lagan edi. Majnun barcha aybni o'z bo'yniga oladi va yigitlik shani, g'ururi va or-nomusini o'ylamasdan qizga yuksak muruvvat ko'rsatib, qizni el oldidagi malomatdan saqlaydi. Chunki Majnun haqiqiy javonmard valiy timsolidagi orif zotdir. Uning ichki dunyosi bu dunyoning savdolari bilan savdolashmaydi. Qalbi fanoga yuz tutgan oshiq uchun bu dunyo sinovlarining zarracha qadri yo'q. Majnun uchun eng katta sinov – bu Layli ishq orqali Haq vasliga yetishishdir. Majnunning maqsadi ishq olovida toblanib, ilohiy mohiyat asroridan bahramandlik hissini tuyishdir.

Futuvvatning uchinchi bosqichi – bu feto bosqichidir. Alisher Navoiy “Xamsa”ning yakunlovi “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandarni fatiy hukmdor, odil podshoh, dono aql egasi, valiy zot sifatida tasvirlaydi. Navoiy Iskandarni faqat fath etuvchi hukmdorligiga emas, balki ichki dunyosini yengib nafs ustidan g'alaba qozongan komil avliyo zot jihatlariga urg'u beradi. Iskandar dunyo kezadi. Zulmdan aziyat chekayotgan odamlarni himoya qiladi. Qayerga bormasin ilm olishga intiladi. Futuvvatning feto bosqichi Iskandarda zo-hiriy va botiniy qorishiq holda tasvirlangan.

Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni orqali futuvvat nafaqat induvidal, balki ijtimoiy-siyosiy mezon vazifasini ham bajarishi kerakligiga urg'u beradi. Dostonlarda futuvvat har xil rakurslarda

ifodalangan. Ya'ni futuvvat bitta qolip emas. Har bir qahramonning ruhiy-ma'naviy olamini ochayotganda har xil darajada tasvirlanadi. Badiiy adabiyotda futuvvat g'oyasi shunchaki g'oya emas, balki o'zgarishga uchragan ma'no ko'lamini o'zgarishga uchragan poetik tafakkur, dramatik kuch, obrazning yadro tuzilmasidir.

Xulosa

Futuvvat g'oyasi islomiy-ma'rifiy tafakkur manbalarida chuqur ildiz otgan bo'lib, nubuvvat nuridan zohir bo'lgan axloqiy kamolot yo'li sifatida shakllangan. Mazkur tushuncha saxovat, fidoyilik, halollik kabi yuksak insoniy fazilatlarni o'zida mujassam etadi. Futuvvat g'oyasi tasavvuf tariqatlariga, darvesh jamoalariga, faqrlarga, javonmardlarga, malomatiylikning shakllanishi va rivojlani-shiga ta'sir ko'rsatgan. Futuvvat nafaqat so'fiylik maktabi asoslarini, balki barcha tariqatlar orasida axloqiy mezon vazifasini bajargan.

Futuvvat va javonmardlik diniy qarashlar doirasida sof axloqiy ilm, tasavvuf doirasida o'rganilsa, tariqat, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida olib qaralsa oqimdir, degan xulosaga kelindi.

Navoiy futuvvat g'oyasini nafaqat tasavvufiy, irfoniy, balki badiiy estetik hodisa sifatida ham tasvirlaydi. "Xamsa" dostoni qahramonlari Farhod, Majnun, Iskandar orqali Navoiy futuvvat g'oyasini obraz va timsol darajasigacha olib chiqdi. Futuvvatni axloqiy qadriyat sarhadlaridan olib chiqib badiiy tafakkur kengliklari tadbiq etdi. G'oyani obrazga, obrazni timsolga, timsolni esa xarakter tip darajasiga olib chiqdi. Hali hech kim badiiy tafakkur maydonida Navoiychalik futuvvat g'oyasini poetik san'atkorlik darajasiga olib chiqib yuksak avj pardani tasvirlab bera olgan emas. Navoiy futuvvatning falsafiy, axloqiy g'oyalarini dostonlarning tag zamiriga singdirib yubordi. Natijada futuvvat g'oyasi "Xamsa" dostonida axloqiy kodeks emas, balki badiiy voqelikning ichida yashaydigan, yuksak dramatismga qurilgan murakkab falsafiy obrazga aylandi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 2001. МАТ. Йигирма томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар С. Ғаниева, М.Мирзаҳмедова. Тошкент: Фан.
- Авесто. 2001. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. Тошкент: Шарқ.
- Bedirhan. Editör: *Melike Türkan BağlıKerim Eğitim ve Sağlık Vakfı ve TÜRKAD İstanbul Şubesi* 3 Aralık, İstanbul.
- Buxoriy. 1991. *Sahihi Buxoriy*. 1-jild. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasini. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.
- Бертельс, Е.Э. 1965. *Суфизм и суфийская литература*. Москва.

- Бертельс, Е.Э. 2005. *Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси*. Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
- Биринджар, Р. 2014. *Знакомство с исламскими науками: калам, фалсафа, ирфан*. Пер. с перс. С.Хаджаниязова. предисл. коммент. и общ. ред. И.Таировой. Москва: Садр.
- Eraydın, S. 1994. *Tesevvuf ve tarikatlar*. Marmara üniversitesi İlahiyat fakültesi vakfı yayınları. Istanbul.
- Фарҳанги забони тоҷикӣ. 1969. (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Дар зери таҳрири М.Шукуров ва д. Ҷилди I. Москва: Советская энциклопедия.
- Gürel, Rahşan. 1992. *Razavının Fütüvvet-namesi (Fütüvvet-nama-i kebir veya Miftahud-dakayık fi beyan l futuvveti vel haqayık)*. Doktora Çalışması. Istanbul.
- Грюнебаум, Г. 1986. *Классический ислам. (600-1258)*. Москва: Очерки истории.
- Hız. Peygamber ve fütüvvet. 2017. Yayın Yönetmeni ve Baş editör: Muham-mad.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Кошифий, Ҳ. 2019. *Футувватномаи султони Ғоҳи Ҷавонмардлик тариқати. Таржимон: Н.Комилов*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.
- Кайковус. 2015. *Қобуснома*. Форсчадан Муҳаммад Ризо Оғаҳий таржимаси. Нашрга тайёрловчилар С. Долимов, У. Долимов. Тошкент: O'qituvchi.
- Kuşeyrî. 2021. *er-Risâle*, Qohira.
- Каримов, С. 2021. *Тасаввуф фалсафаси*. Ўқув қўлланма. Самарқанд: СамДУ нашри.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Мовароуннахр — Ўзбекистон.
- Nicholson, R. 1978. *İslam süfileri (The mystics of islam)*. Ankara: Kültür bakanlığı.
- Ongoren, Reşat. 2003. *Ma'rûf-i Kerhî*. TDVİA, XXVIII, İstanbul.
- Schimmel, A. 1957. *Taberî Tarihi'*nden. Bkz. *Târîhu't-Taberî*, Kâhire.
- Сулламий. 1977. *Тасаввуфда футувват*. тарж. Оташ С. Анқара.
- Sajjodiy, S. 1370 h. *Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy*. Tehron: Tohuriy.
- Тасаввуф ва нақшбандийлик: манбалар ва ҳикматлар*. 2019. Таржимон ва сўзбоши муаллифи: С.Сайфуллоҳ. Масъул муҳаррир: У. Алимов; Ўзбекистон мусулмонлар идораси. Тошкент: "O'zbekiston" НМИУ.
- Uludağ, Süleyman. 1996. *Fütüvvet. XIII, TDVİA, İstanbul*.
- Усмон, Т. 1999. *Тасаввуф тарихи*. Тошкент: Истиклол.
- Вазиров, В. 1991. *Очеркҳои фалсафаи иҷтимоии Калом ва футувват*, Д.
- Шайх Аҳмад Ибн Муҳаммад Абдуллоҳ. 2020. *Ахлоқус солиҳийн (яхшилар ахлоқи)*. Шайх Аҳмад Ибн Муҳаммад Абдуллоҳ. Тошкент: Azon kitoblari.

Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation

Sardorbek Umarov¹

Abstract

This article offers a comprehensive examination of futuwwa – a key ethical and spiritual concept in classical Uzbek and Sufi literature. It investigates the historical origins of futuwwa, tracing its presence in pre-Islamic cultural paradigms and its systematic evolution within Islamic intellectual and spiritual traditions. Special attention is given to the literary articulation of futuwwa ideals through the poetic imagination of Alisher Navoi, particularly within the character systems of his *Khamsa*. The study employs a comparative approach to analyze conceptual intersections and divergences between *fata* and Sufi, as well as between dervishhood and *javānmardī*. Moreover, the article addresses scholarly debates regarding the classification of futuwwa – as a spiritual path (*ṭarīqa*) or a sociocultural movement – while also elucidating its integrative relationship with *nubuwwa* (prophethood) and *walāya* (sainthood). The complex dynamics of the *pir-murīd* relationship are examined within the broader framework of futuwwa, ultimately demonstrating how futuwwa serves as a bridge between mystical ethics and literary representation.

Key words: *futuwwa, nubuwwa, walāya, ṭarīqa, Sufism, dervishhood, javānmardī, Mani, Zoroastrianism, Avesta, pir-murīd, classical literature.*

References

- Alisher Navoiy. 2001. MAT. Yigirma tomlik. 17 t. *Nasoyim ul-muhabbat*. Nashrga tayyorlovchilar S.G'anieva, M.Mirzaahmedova. Toshkent: Fan.
- Avesto*. 2001. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjiması. Toshkent: Sharq.
- Bedırhan. Editör: Melike Türkan BağlıKerım Eğitim ve Sağlık Vakfı ve TÜRKAD İstanbul Şubesi 3 Aralık, İstanbul.
- Buxoriy. 1991. *Sahihi Buxoriy*. 1-jild. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjiması. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.
- Bertels, Ye.E. 1965. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. Moskva.
- Bertels, Y.E. 2005. *So'fiz'm va tasavvuf adabiyoti*. Rus tilidan I.Mirzaev

¹ Sardorbek A. Umarov – Doctor of Philosophy (PhD) student at the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and literature.

E-pochta: s.umar.91@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-5696-5532

For citation: Umarov, S.A. 2024. "Futuwwa and Literary Creativity: Analysis and Interpretation". *Golden scripts* 4: 91 – 108.

- tarjimasi. Toshkent: «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti.
- Birindjkar, R. 2014. *Znakomstvo s islamskimi naukami: kalam, falsafa, irfan*. Per. s pers. S.Xadjaniyazova. predisl. komment. i obsh. red. I.Tairovoy. Moskva: Sadra.
- Eraydın, S. 1994. *Tesevvuf ve tarikatlar*. Marmara üniversitesi İlahiyat fakültesi vakfı yayınları. İstanbul.
- Farhangi zaboni to'yikū*. 1969. (az asri X to ibtidoi asri XX). Iborat az du ʻild. Dar zeri tahriri M.Shukurov va d. ʻildi I. Moskva: Sovetskaya ensiklopediya.
- Gürel, Rahşan.1992. *Razavının Fütüvvet-namesı (Fütüvvet-nama-i kebir veya Miftahud-dakayık fı beyan l futuvveti vel haqayık)*. Doktora Çalışması. İstanbul.
- Gryunebaum, G. 1986. *Klassicheskiy islam*. (600-1258). Moskva: Ocherki istorii.
- H. Peygamber ve fütüvvet. 2017. Yayın Yönetmeni ve Baş editör: Muhammad.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Koshifiy, H. 2019. *Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati*. Tarjimon: N. Komilov. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- Kaykovus. 2015. *Qobusnoma*. Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi. Nashrga tayyorlovchilar S. Dolimov, U. Dolimov. Toshkent: O'qituvchi.
- Kuşeyrî. 2021. *er-Risâle*, Qohira.
- Karimov, S. 2021. *Tasavvuf falsafasi*. O'quv qo'llanma. Samarqand: SamDU nashri.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr — O'zbekiston.
- Nicholson, R. 1978. İslam süfileri (The mystics of islam). Ankara: Kültür bakanlığı.
- Ongoren, Reşat. 2003. *Ma'rûf-i Kerhî*. TDVİA, XXVIII, İstanbul.
- Schimmel, A. 1957. *Taberî Tarihi*'nden. Bkz. *Târîhu't-Taberî*, Kâhire.
- Sullamiy. 1977. *Tasavvufda futuvvat*. tarj. Otash S. Anqara.
- Sajjodiy, S. 1370 h. *Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy*. Tehron: Tohuriy.
- Tasavvuf va naqshbandiylik: manbalar va hikmatlar*. 2019. Tarjimon va so'zboshi muallifi: S.Sayfulloh. Mas'ul muharrir: U. Alimov; O'zbekiston musulmonlar idorasi. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU.
- Uludağ, Süleyman. 1996. *Fütüvvet*. XIII, TDVİA, İstanbul.
- Usmon, T. 1999. *Tasavvuf tarixi*. Toshkent: Istiqlol.
- Vazirov, V. 1991. *Ocherkhoi falsafai ichtimoi Kalom va futuvvat*, D.
- Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdulloh. 2020. *Axloqus solihiy (yaxshilar axloqi)*. Shayx Ahmad Ibn Muhammad Abdulloh. Toshkent: Azon kitoblari.

LINGVISTIKA

Denov tojiklari nutqida qipchoq va qarluq shevalariga xos xususiyatlar

Anvarbek Turdialiye¹

Abstrakt

XX asrning 50-yillarida fan sifatida shakllangan, o'zbek shevalarini o'rganishning yangi yo'nalishi (bosqichi) hisoblangan areal lingvistika bugungi kun tilshunosligida alohida tadqiq obyekti bo'lib kelmoqda. Bundan tashqari o'zbek shevalarini o'rganish jarayonida kontoktologik aspektida o'rganilayotgan ishlar alohida ta'kidlanishi kerak, negaki til va shevalar ijtimoiy hodisa bo'lib doim rivojlanishda bo'ladi yoki iste'molchisi yo'qolgan til muomaladan chiqib ketadi. Ushbu maqola O'zbek tili Denov shevalarining tojik tili bilan aloqalariga bag'ishlanadi. Maqolada qarluq va qipchoq guruh shevalari hamda tojik tilidagi o'zaro ta'sir haqida fikr yuritilgan. Bizni tadqiqotimizdan oldin ham tojik tili va o'zbek shevalarining bir-biriga ta'siri alohida Namangan, Farg'ona, Buxoro, Samarqand, janubiy Tojikiston o'zbek shevalari misolida o'rganilgan, ammo areal xususiyati e'tibordan chetda qolgan. Bizning kichik tadqiqotimiz hududdagi sheva xususiyatlarini areal tadqiqiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: *urug', qishloq, Oybarak, Sohibkor, farg'onachi, kaltatoy, ā lashish, tojik tili, kontakt, o'zbek-tojik tili ta'siri, "ikki tillilik".*

Kirish

O'zbek va tojik tilli aholi asrlar davomida bir geografik sharoitda hayot kechirib, o'zaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar. Tarixan mazkur areallarda tojiklar yashab kelmoqdaki, bu esa, Denov kichik dialektal zonasidagi o'zbek va tojik tilli aholi asrlar davomida bir geografik sharoitda hayot kechirib, o'zaro iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lib kelganligini, bu ikki xalqning urf-odati, kundalik turmush tarzi ularning tilida ham yaqqol sezilib turishini ifoda etadi.

Denov tumani aholi yashash joylari (qishloqlar) bo'yicha tekshirilganda aholi tarkibi quyidagicha ekanligi aniqlandi: qipchoq

¹ *Turdialiye Anvarbek Xusinovich* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: anvarbekturdialiye@list.ru

ORCID ID : 0000-0001-6866-3714

Iqtibos uchun: Turdialiye, A.X. 2024. "Denov tojiklari nutqida qipchoq va qarluq shevalariga xos xususiyatlar". *Oltin bitiglar* 4: 109 – 122.

lahjasi vakillarning qo'ng'iro't, juz (yuz), nayman, do'rmon, jovlivoy, qiyot, kenagas, ko'r, pirso'ydi//pirshayx, chelaki, jovgo'shti, no'g'oy, olchin, mojar, jaloyir, laqay, oyinli, karsagan urug'lari yashaydi. Asosan bu urug'lar Denovning Yangihayot (juz, qo'ng'iro't, sinachi), Nurli manzil (juz, qozoq, qirg'iz, tatar, sinachi, barlos), Ibn Sino (juz, tatar, kaltatoy, barlos), O'rikzor (juz, qo'ng'iro't, tatar, sherabodi, boshqird, xo'jalar, toqchilar, sangardagi, turkman, qozoq, sinachi), Buyuk kelajak (qo'ng'iro't, juz, qozoq, voxshivori, sangardagi, sinachi, turkman), Lolazor (qo'ng'iro't, sherobodi, juz, afg'on, toqchi, voxshivori, darbandi, dehqonobodi, g'uzori), Guliston (qo'ng'iro't, tatar, qirg'iz, toqchi, turkman, xo'ja, sinachi), Mehr-oqibat (qo'ng'iro't, juz, turkman, tatar, dehqonobodi, g'uzori, chinori, sinachi, rus, toqchi), Istiqbol (qo'ng'iro't, juz, qorategin, turkman, sinachi,) Jamatak (qo'ng'iro't, juz, turkman, kitobi, dehqonobodi), Tasma'soy (qo'ng'iro't, juz, to'langi, tatar, dehqonobodi, buxorolik, farg'onachi, sangardagi, machay, toqchi), Qovunlisoy (qo'ng'iro't, juz, oyinli, bolg'ali, ochamayli, farg'onachi, buxorolik, qarshilik, eronlik, qozoq, arab), Dunyotepa (qo'ng'iro't, dehqonobodi, ochamayli, kitoblik, kalbacha, sangardagi, boysunlik, oyinli, tojikistonlik, chinori, arab, turk, farg'onachi), Qo'zichoqli, Xo'jaxalqi (qo'ng'iro't, juz), Istiqlol yulduzi (juz, qo'ng'iro't, turk, tojik, barlos, muzobozori, chinori), Elobod, O'rta qishloq, O'zgarish, Obodon, Yangi obod, Namuna, Qiziljar, Ozod, Oqqo'rg'on, Yoshlik (qo'ng'iro't, juz, kalbacha, ko'r, chelaki, pirsayz, sinachi, kaltatoy, eshonlar) mahalla fuqarolar yig'inlariga qarashli qishloqlarda yashaydi.

O'rganilayotgan hudud aholisi bilan suhbat jarayonida ko'pgina aholi vakillari urug' nomlarini, o'zlarining kelib chiqish tarixini bilmasliklari, ayrimlari esa urug' nomini unutib yashagan shahri nomi bilan o'zlarini nomlaganliklari aniqlandi. Mazkur areallardagi aholi qipchoq lahjasi shevalarida muomalada bo'ladilar. O'rganilayotgan hudud qipchoq lahjasini ba'zi shevalarida -ā lashish sezilarli darajada yuqori: *ej k̄ānālgā qārab žūrsāñiz Āhmād ākā desāñiz ājtadi, qājt-qājt degān qājtmayan, sālamatma, nārjaqa, ayājñilar, qāmāx'ānalarī bār.*

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Denov tumanida O'zbek va tojik tilli aholi har bir qishloqda aralash yashab kelmoqda shu sabab ham hudud aholisining aksariyati ikki tilda qiynalmasdan muloqotga kirisha oladi. O'zbek va tojik xalqlari Surxondaryo viloyatining eng qadimgi aholi vakillari ekanligi tarixdan ma'lum. Bu xalqlarning tarixi So'g'd, Baqtriya, Farg'ona, Shosh tarixi bilan bevosita bog'langan [Юсупов 1957, 67]. G.A.Pugachenko va

E.V.Rtveladzelarning “Северная Бактрия Тохаристон” asarida ham miloddan avvalgi VI-III ming yilliklarda “Hisor madaniyati” davri bo’lganligi va bu yerlik aholi chorvachilik va dehqonchilik bilan shug’ullanganligi haqida ma’lumot berilgan [Пугаченкова 1966, 13]. Ptolemey asarlari, Xitoy yodnomalari va V.V.Grigorevning Hind eposi “Maxabxorat” asarida ham hozirgi tojik xalqining eng qadimgi urug’lari Sharqiy Turkistonda Pomir va Tyanshan tog’larining etaklarida, Chu daryosi va Balxash ko’li bo’ylariga tarqaganligi haqida ma’lumotlar berilgan [Ўзбекистон халқлари тарихи. 1992, 46-48]. O’zbek va tojik xalqining o’zaro aloqada yashashi o’rganilayotgan hudud aholisining tili va madaniyatiga o’z ta’sirini ko’rsatgan. Denov tumanida o’zbek urug’larining turk-kaltatoy, kaltatoy, barlos, turk-barlos, musobozori (muso), uyg’ur, chigil, xalaj, yag’mo urug’-qabila birlashmalari va XV asrdan boshlab qo’ng’irot, yuz, do’rmon, laqay, nayman urug’ vakillari ko’chib o’troq yashashni boshlagan bo’lsa tojik tilli aholi ulardan oldinroq bu hududda yashaganlar.

Tojik etnonimi haqida ham bir qancha qarashlar mavjud. “Tojik” etnonimi o’rtaforschada “tazig” so’zining kelib chiqishi bilan bog’liq. Eron dunyosining sharqida so’g’dcha “tozik” so’zi jihod bayrog’i ostida u yerga bostirib kirgan xalifalik qo’shinlarini nazarda tutgan. O’rta Osiyoni bosib olgan qoraxoniylar turklari o’troq bo’lgan Eron aholisini belgilashda “tejik” so’zini keng qo’llashgan. Eron dunyosining narigi chekkasida “tejik” arman tilida barcha musulmonlarga berilgan nom edi. I.I.Zarubin bergan ma’lumotlarga qaraganda turk qabilalari o’troqlashgan musulmonlar ularning madaniyatini o’zlashtirgan va bo’ysungan aholini tilidan qat’i nazar “tāžik” nomi bilan yuritgan [Зарубин 1925, 6-8]. V.V.Bartoldning fikricha, esa bu qadimgi “tay” qabilasi nomiga borib taqaladi.

O’zbek va tojik tillari orasidagi so’zlarning aralash qo’llanish Mahmud Koshg’ariy davrida ham mavjudligi haqida A.K.Borovkov quyidagi ma’lumotni keltiradi: “Sharqiy Turkistonda Chu va Talas, Balasog’un, Taraz, Sayram shaharlarida aholi o’zbekcha va tojkcha (so’g’dcha) so’zlashgan” [Боровков 1952, 165-200.]. Mumtoz adabiyot namoyondalari Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Gulxaniy, Maxmur asarlarida ham ikki tillik xususiyatini ko’rishimiz mumkin. Bundan tashqari, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Durbek, S.Ayniy, H.Hakimzoda, G’G’ulom, K.Yashin, Uyg’un va boshqa ko’pgina shoirlar ijodida ham bu kuzatiladi [Юсупов 1957, 77].

O’zbek, tojik tillarini o’rgangan M.S.Andreyev tojik tilini ikki katta guruhga bo’ladi:

1. Samarqand-Buxoro-Farg’ona guruh: izofali aniqllov-

chining 2 xil qo'llanishi *-mādārī bača, bačaja mādaraš*; kishilik olmoshi 3-shaxs birlik formasi *u, vay* so'zlaridan foydalanish.

2. Janubiy guruh: izofali aniqllovchining bir formasining qo'llanishi *-mādārī bača*; 3-shaxs kishilik olmoshi uchun *-u* ning qo'llanishi.

Denov tojiklari nutqida tasnifdagi 2 guruhning ham til xususiyatlari mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Bizningcha aholi nutqida bunday til xususiyatlarini aralash qo'llanishi Denov tumaniga keyingi davrda ko'chirib kelingan (Farg'ona, Samarqand) va o'zlari ko'chib kelib joylashgan (Tojikiston, Afg'oniston) tojik tili aholi migratsiyasiga bog'liq.

Ikki til vakillarining uzoq asrlik o'zaro yonma-yon yashashlari o'zbek va tojik tillari kontaktini yuzaga chiqargan. Kontakt natijasida o'zbek tilidagi fonetik, grammatik, leksik birliklar tojik tiliga o'tgan, shuningdek, tojik tilidagi fonetik, grammatik, leksik birliklar o'zbek tili-shevalariga "ko'chgan".

Kichik dialektal zonadagi qipchoq, qarluq shevalariga tojik tilining ta'siri, ayniqsa, leksikada yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, tojikcha sabzi qipchoq shevalarida sabiz/sabzi, qarluq shevalarida sabzi ko'rinishida qo'llaniladi.

O'zbek adabiy tilida	Qarluq shevalarida	Qipchoq shevalarida	Tojik tilida
Arava	ärāvā	arava/araba	araba
bangi	bāñi	bañi	bangi
yostiқ	bāliš	bališ /bāliš	bolish
Darranda	därrändä	därrändä	darranda
Darcha	därčä	därčä	darcha
dastak	dästāk	dästāk	dastak
daxmaza	däxmāzä	Daxmaza	daxmaza
Dori	dāri	dä:ri / däri	doru
	kāpä	kāpä	kapa
Gajak	gāžāk	gāžāk	gajak
	Gāštāk	Gāštāk	gashtak
Gard	gärt	gärt	gart
	Gird(i)	Gird(i)	gird
	gümānā	gümānā	Gumona
		aptava/ attava	
	dāvčä	dāvčä	dovuchcha
	zardāli	zardali	Zardolu

Denov tumanining Dahana, Sina, Ko'kabuloq, Kuyovsu, Pojur, Sohobkor (Kuyovsu, Sina ko'chalar) qishloqlarida tojik tilli aholi guruh bo'lib yashaydi, Mehnatobod, Denov shahar, Yurchi qishloqlarida tojik tilli aholi yashaydi. O'zbek adabiy tilida qo'llanadigan ayrim o'zlashgan so'zlar har ikki tilda ham uchraydi: *buyaltir, direktr, rājis, kitāb, xalq, hāftā, gōšt, rāhbār, dasta* kabidir.

O'rganilayotgan hudud shevasida tojik tilidan o'zlashgan quyidagi so'zlarni ham ko'rishimiz mumkin:

O'zbek adabiy tilida	Shevada	Tojik tilida
so'ri	Supa	čārpāja
qovoq//oshkadi	Kadi	kādī//āškadu
olov	Alāv	ālāv
yengcha	Rapīda	rafida
to'n	čapān // čāpān	čāpān
yostiқ	jāstīq // jastīq, dastīq, bālīš	tākijā
cho'ntak	Kista	kista
sop	Dasta	dasta
urug'	urīy // tuxīm	tuxum//urīy
mushuk	pišāk // mušuk	pišāk
novvos	hōkis // živānā	buqa
muqova	žild // ust	žilt

Bu so'zlar aksariyat o'zbek shevalarining lug'at boyligida mavjud. O'zbek shevalarini o'rganishda ikki tillilik termini ishlatilgan bo'lib bu aynan o'zbek va tojik tilli aholi yashaydigan hududlar shevasi haqida ma'lumot beradi. Masalan: V.Nalivkin va V.Nalivkinalar ham Farg'ona viloyat o'zbek va tojik tillarining munosabatini o'rgangan [Юсупов 1957, 78], M.Mirzayev "O'zbek tilining Buxoro guruppa shevalari" [Мирзаев, 1969], S.Rahimov Surxondaryo o'zbek shevalari (fonetika, leksika) [Раҳимов 1985, 390], T.Turg'unov "O'zbek tilining g'arbiy Farg'ona shevalari" (fonetik va morfologik xususiyatlari) [Турғунов 1968, 243], E.Sheraliyev "Shimoliy-sharqiy Tojikiston o'zbek shevalari leksikasi" [Шералиев 1974, 320], D.Ishondadayev "Namangan atrof tojik va o'zbek shevalarida so'z yasashning ayrim xususiyatlari" [Ишондадаев 1967, 185], X.Gulyamov Узбекско-таджикские языковые связи (лексико-тимологическое исследование) [Гулямов 1983, 169], D.Abdullayeva "O'zbek tili Oshoba

shevasining fonetik xususiyatlari” [Абдуллаева 1999, 148], H.Uzoqov “O‘zbek tilining Janubiy Farg‘ona shevalari (fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari) [Узоқов 1966, 230], A.Mamatqulov “Sherobod ž-lovchi shevalar” [Маматқулов 1965, 36-43] kabi ilmiy tadqiqotlar shular jumlasidandir. S.Rahimov o‘zbek va tojik tili aloqalari haqida to‘xtalib, “Surxondaryo o‘zbek shevalari yuzasidan olib borilgan lingvistik kuzatishlardan shu narsa aniqlandiki, Boysun, Sariosiyo, Denov, Sherobod tumanlari territoriyasida ham xuddi Buxoro, Samarqand, Quyi Qashqadaryodagi shevalar singari “ikki tillilik” mavjud” [Раҳимов 1985, 89], – deydi. Keltirgan ma’lumotlardan ma’lum bo‘ladiki, Surxondaryo viloyatining boshqa tumanlaridagi ikki tillilik haqida axborot berilmaydi. Bizningcha, tadqiqotchi boshqa hududlardagi tojik tilli aholi haqida ma’lumotga ega bo‘lmagan. Ikki tilli aholi Uzun, Oltinsoy (1981-yil tashkil etilgan), Jarqo‘rg‘on, Bandixon, Muzrabot, Termiz shahar, Qumqo‘rg‘on, Sho‘rchi tumanlarida ham mavjud bo‘lib, bu hududlarda ham tojiklar o‘zbek qipchoq va qarluq lahjasi vakillari bilan qo‘shnichilikda yashaydi.

Qo‘shnichilik ta’sirida hudud aholisi nutqida tojik tilining ta’siri va aksincha, tojik tilli aholining nutqida qarluq-qipchoq shevasiga xos so‘zlarning o‘zlashganligini ko‘rishimiz mumkin: gardon ~ **gardan**, bangi ~ **bāñi**, kam ~ **kam**, cho‘p ~ **čop** // kaltak, dast ~ **das**, peshtoq ~ **peštāy**, ustixon ~ **suyak**||**ustixan(qip-choqlarda)**, nozvig // nozviy ~ **rayxon**, zardop ~ **zārdap**||**zardāp**, yax ~ **jax**, muz.

Ushbu o‘zbek adabiy tiliga o‘zlashgan so‘zlar Denov qarluq-qipchoq guruh shevalarida ham fonetik o‘zgarishlar bilan faol qo‘llanadi. Bundan tashqari shevalarda *-mand*, *-parast*, *-bop*, *-boz*, *-bon*, *-go‘y*, *-do‘z*, *-paz*, *-xo‘r*, *-parvar*, *-furush*, *-xona* singari affikslashgan tojikcha so‘zlar va *-be*, *-ba*, *-bar*, *-no*, *-xush*, *-ser* kabi qo‘shimchalar yordamida o‘zbekcha, arabcha so‘zlardan yangicha so‘zlar yasalganligini ko‘rishimiz mumkin: **bahramand**, **amalparast**, **menbop**, **nasihatgo‘y**, **mehribon**, **choypurush**, **etikdo‘z**, **ishqivoz**, **odamparvar**, **bechiqim**, **xushxabar**, **serhosil** kabi.

Tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlarning aksariyati aniq bir predmet yoki obyektни ifodalab kelgan va o‘zbek shevalarida muhim o‘rin egallagan, shuningdek, yangi so‘zlarning yasalişigа ham asos bo‘lgan. Masalan: *dutor+chi*, *xursand+chilik*, *past+la+sh+ib*, *daraxt+siz*, *charm+gar+lik*, *zar-do‘z+lik*, *chilan+gar+lik*, *pilla+kash+lik*, **nimxo‘r**, **molxona**, **halvo+paz+lik** | **halvopurush**, **nishola+paz** | **nisholafurush** singari. Tojiklar bilan bir hududda uzoq davrlar aralash yashash natijasida o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevada qo‘llanadigan dialektal so‘zlar ham mavjud. O‘rganilayotgan

hududning Qoraxon, O'rta qishloq, O'zgarish, Obodon, O'shor, Sohibkor, Oybarak, Hazarboq' qishloq shevalarida kundalik turmush tarzi, kasb-kori, ish-faoliyati bilan bog'liq so'zlar faol qo'llanadi:

Kaltak ~ tajāq

Sāxtik ~ āmāch

Tabar ~ bālta

Surxča ~ qizilča, qizāmiq, čėčak

mirāb, murāb ~ su:či, suvči

satil ~ baqir, paqir

takja ~ jastiq, jāstiq, dastīq

žoja ~ ariq, ariy.

xišāva~ čāpiq

damād ~ kijāv, kujāv.

O'zbek tilidagi bir qator tojik tilidan kirgan so'zlar ikki tilda ham o'z ma'nosida qo'llanishini kuzatishimiz mumkin:

bālāxāna ~ yuqori uy, tepa uy, baland uy, ustki uy, uying ikkinchi qavati; čārva (čahār-chor -to'rt, pā -oyoq, to'rt oyoqlilar) ~ chorva; – *aravakash, mo'ysafid, mardikor, laganbardor, tekinxo'r* kabi ko'plab so'zlar tojik tilida ham o'zbek tilida ham bir xilda qo'llanadi.

Ikki tilda ham ko'p sohalarda umumiy birlik mavjudligi sabab ularning leksikasida ham mushtaraklik mavjud:

boshpana ~ (bosh-o'zbekcha, pana-tojikcha)

xarsangtosh ~ (xarsang-tojikcha, tosh-o'zbekcha)

shirinso'z ~ (shirin-tojikcha, so'z-o'zbekcha)

yalangbosh ~ (yalang-tojikcha, bosh-o'zbekcha)

O'zbek va tojik tilidagi ayrim so'zlar qo'shilib yangi ma'no hosil qilganini ko'rishimiz mumkin. Masalan: **xarsangtosh** so'zi – tojikcha “*xar-eshak, sang-tosh*” ma'nosida bo'lib, eshakday katta ma'nosida **xarsang** – katta tosh qo'llangan. Tojik tilidagi “**xar**” so'ziga tojikcha **sang** va o'zbek tilidagi **tosh** so'zlari qo'shilib **katta tosh** ma'nosini bergan. Bundan tashqari tojikcha siyoh so'zi aslida *qora* ma'nosida bo'lib, hozirgi kunda otga ko'chgan.

O'zbekcha *ko'k siyoh*- asl ma'nosi *ko'k qora*, ko'chgan ma'nosi “ko'k rang”. Bu so'zni *dilimni siyoh qilding*, ya'ni ko'nglimni og'ritding, xafa qilding ma'nosida qo'llanishi ham mavjud. Bundan tashqari Denov qipchoq guruhi shevalarida tojik tilidan o'zlashgan shunday so'zlar uchraydiki, ularning asl tojikcha so'z ekanligini, uning kelib chiqishini bilishmaydi. ž-lovchi sheva vakillari qarluq guruh shevasida muloqot qiluvchi aholini “tojiklar”¹ deb atashadi,

¹ Denov tuman O'shor, Sohibkor, Oybarak qishloqlarida yashovchi aholi ž-lovchi sheva vakillarini “o'zbaklar” deyishadi. Bunday atash Qashqadaryo, Buxoro

bunga sabab qarluq lahjasida soʻzlashuvchi aholi qadimdan tojiklar bilan oʻzaro qoʻshnichilikda yashashidir. Qipchoq lahjasi vakillari nutqida ham tojik tili elementlari koʻp uchraydi. Masalan: sochiqni olib kel ~ *dasta pāk (dastīpak)ni apke*, oshning suyagiga ehtiyot boʻl ~ *ašti ustixaniga extijat bol*, yulgʻun koʻp boʻlganmi ~ *žīñil(žūñil) mōl bōgāmā*, yulgʻun ilondek chirmashgan ~ *e ukayare žūñil mār bolīb ketgane*: *aa*, ha koʻp boʻldi ~ *hā mōl bōlli*, oʻzi rosa urush boʻldi ~ *ōzi rasā žaṇ bōldi*.

Tojik tilining oʻzbek tili (shevalari)ga taʼsiri boʻlganidek, oʻz navbatida oʻzbek tilining ham tojik tiliga taʼsiri katta. Masalan, oʻzbek va tojik tillarida undoshlarning artikulatsion bazasining bir xil boʻlishi uzoq vaqt bir-biriga taʼsiri natijasidir. Tojik tiliga oʻzbek tilidan oʻzlashgan **q** tovushi bunga misol boʻladi. Bu tovush sof turkiy tovush boʻlib, tojik tili mansub boʻlgan hind-yevropa tillarida yoʻq. Tojik tilidagi sirgʻaluvchi *ž* ning hozirgi oʻzbek shevalaridagi qorishiq-portlovchi *ž* kabi talaffuz qilinishi ham bu oʻzbek tili(shevalar)ning taʼsiri boʻlishi mumkin [Раҳмонбердиев 1989, 43-44]. Bundan tashqari tojik tilidagi soʻzlarga urgʻu tushishi ham oʻzbek tilining taʼsiri natijasi boʻlib, hind-yevropa tillaridagi urgʻuning tabiatidan farq qiladi.

Tojik tilida oʻzbek tilining taʼsirida morfologik shakllar **-či**, **-ča** affikslari juda faol qoʻllanadi: *yolgʻonchi* ~ *duroy+či*, *andava* ~ *andava+či*, *dutorchi* ~ *dutār+či*, *oʻgʻilcha* ~ *pisarča*, *qozoncha* ~ *deg+ča*, *choʻmichcha* ~ *ābgardān+ča*. Oʻzbek tilidagi **-loq(lāq)** affiksi **-lāh** shaklida qoʻllanadi: *toshloq* ~ *saṇ-loh*, *poʻstloq* ~ *post+loh(x)*.

Oʻzbek tilining tojik tiliga taʼsiri feʼl soʻz turkumida ham yaqqol koʻzga tashlanadi. Bunda oʻzbek tilida baʼzi soʻzlar koʻmakchi feʼl maʼnosida qoʻllanishi tojik tiliga ham oʻz taʼsirini koʻrsatgan:

Turmoq – istādan	Man dida istoda d(b)udam – Men koʻrib turgan edim
Oʻtirmoq – nišastan, šištan	Bečāra diroz kurtašrā xudaš dardeh karda šišta bud – Bechora kecha koʻylagini oʻzi yamab oʻtirgan edi
A y l a n m o q , yurmoq – gaštan	Šavharam dar armiya sihat va salāmat kār karda gaštaast – Erim armiyada sogʻ-salomat ishlab yuribdi
Bormoq, ketmoq – raftan	Nurali alav barin dargirifta raft – Nurali olov singari lovillab ketti

Kelmoq – āmādan, āmadan	Sāl hāi sāl ādam hāi kambayalrā kār farmuda haq kāšanra xorda āmadi – Yillar davomida kambag'allarga ish buyurib haqlarini yeb kelding
Qo'ymoq – māndan	Vajrā binem az vačhi tu ham bava gap zada memānem – Uni ko'raylik seni nomingdan ham gapirib qo'yamiz
Olmoq – giriftan, giftan	Isted ki man inrā ba daftari xātiram nāvišta giram – To'xtang men buni esdalik daftarimga yozib qo'yay
O'tmoq – guzaštan	Vāj rāhbārāni mrā tanqid kardaguzašt – U bizning rahbarlarimizni tanqid qilib o'tdi
T a s h l a m o q , otmoq – partāft an	Namedānist ki. či kār karda hamān dāyerā ki Zamira ba rui o guzašta ast šusta partājad – Qanday qilib Zamira uning yuziga tushirgan dog'ni yuvib tashlashni bilmas edi
Y u b o r m o q -firistādan	Nadihed, barham dāda fristoned ān xatrā – Bermang, yo'q qilib yuboring o'sha xatni

Yuqoridagi so'zlarning ko'makchi vazifasida kelishi tojik adabiy tilida ham uchraydi [Раҳмонбердиев 1989, 52]. Tojik tilida o'zbek tilidagi ba'zi yuklamalar ham qo'llanadi. Bular: *so'roq yuklamasi -mi*: -Inhā savyātii ganda-mi?

-*či yuklamasi*: -mā ba qadri xālamā jak čiz xaridem bined-či, xaridamā durust ast jā ne;

- *tasdiq yuklamasi* – *ha*: Havā bisjār xunuk-mi? –Ha havā xunuk, šamāli izyirin...;

- ko'rsatkish olmoshlari: **ana, mana**;

- *undov yuklamasi -ma*: (Ma, inrā tu gir) ham shunday o'zlashgan qo'shimchalardan biri ekanligi ma'lum bo'ldi.

Denov tojiklari nutqida 2 xil sheva mavjud bo'lib, so'z qo'llashda ham ikki xillik kuzatiladi. Masalan:

respān firston – ipni yubor	respān filtān – ipni yubor
Čilika havā te - chilikni ot	Čiliga qalāba te - chilikni ot
yirrāma nakun – g'irromlik qilma	Qalloba nakun – g'irromlik qilma
Mādgāva bandimi – sigirni bog'ladingmi	Mādgāva bastimi – sigirni bog'ladingmi
Gāva āmadu barzagāv na āmad	Barza gān na āmad
Āv xorid	Ov nošid
Giret avqat xored(t)	Giret avqat nošid

Čalāba nošid	Čalāba xored
Xami kalān āmadem	Beklisāj āmadem

O'shor qishloq shevasida tojikcha o'zlashmalarining kundalik turmush jarayonida ishlatilishini kuzatishimiz mumkin:

–Maktabning pastidan keling – *Maktabni pājidan hov pājčadan keliņ;*

- Adog'dan o'lchang – *Pājčadan olčañ.*

O'zaro aloqaga kirishgan tillarda so'z o'zlashtirish ikki tomonlama bo'ladi. Tojik tilida o'zbekcha leksik o'zlashmalar juda ko'p bo'lib, turli sohalarni o'z ichiga olgan. Bular: *av, avchi, ayron, ayg'ir, aka, alov, alo(ola), alotumshuq, burchak, butalaq, buqa, bala, yonbosh, bo'rdoqi, bo'g'cha, yo'rg'a, yog'iy, kurk, keksa, ko'chat, ozuqa, oybolta, oluq(sov'g'a), oqsoqol, og'ayni, sarqut, sanchoq, soy, talqon, telpak, tikka, tortuq, tag'o, to'rachi, tumshuq, to'qli, to'sh, chakka, chatoq, chaqrim, chumcha(cho'mich), cho'l, cho'ri, cho'qqi* va boshqa ko'plab so'zlar o'zlashganini ko'rishimiz mumkin. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilining tojik tiliga sezilarli darajada ta'siri bor bo'lib, bu ta'sir tilning barcha o'rinlarida ko'rinadi. Sababi, o'zbek va tojik xalqlarining ming yildan ortiq o'zaro aloqada bo'lib kelganligi hamda til kontakti ham juda kuchli bo'lganligidir [Раҳмонбердиев 1989, 55]. O'zbek tili va tojik tilidagi o'zlashgan so'zlarning yana bir xarakterli xususiyati har ikki tilda sinonim, antonim, takroriy so'zlar va frazeologik iboralarning son va sifat jihatdan rivojlanishiga sabab bo'lyapti. Sinonimlarning hosil bo'lishi haqida K.Yusupov quyidagicha ma'lumot beradi.

a) umumxalq tilida asosan bir tasavvurni ifodalovchi turli so'zlar ichida ma'no jihatdan bir xillik, o'xshashlik, yaqinlik tug'ilishi natijasida: yaxshi – *yoqimli*, do'st – *yor*, qadrdon – *o'rtoq*.

b) ma'lum ma'noga ega bo'lgan so'zlar ustiga ayrim mahalliy dialektlardan shu so'zlarga ma'no jihatdan yaqin bo'lgan so'zlarning qo'shilishidan: katta – *ulkan*, aka – *og'a*, tovush – *sas*.

c) turli tillardan so'z o'zlashishi natijasida: manglay – *peshona*, kift – *yelka*, metod – *usul*.

O'zbek va tojik tilidagi so'zlar parallel qo'llanishi natijasida shevada ularning sinonimlari yuzaga kelganini kuzatishimiz mumkin.

manglay – peshona	o'rtoq – jo'ra, oshno (a)
ko'k – osmon	yayov – piyoda
ko'kat – sabza	oylik – maosh(mohuna)
quyosh – oftob	o'rnak – namuna

buloq – chashma	murt – mo‘ylab(muylab)
yaproq – barg	kuch – quvvat
chuchuk – shirin	buyruq – farmon
oltin – tillo	uy – xona
chayla – chodir	g‘azab – qahr
hiyla – nayrang	sog‘ – salomat
o‘t – olov	sanoqsiz – behisob
marta – safar	jimlik – sukunat
bo‘sh – sust	tovush – ovoz
ataylab – jo‘rtta(ga)	o‘y – xayol
cho‘g‘ – otash	yolqin – alanga

Ikki tilning o‘zaro aloqasi natijasida ayrim so‘zlar shu darajada birikishga ega bo‘lganki natijada bu sinonimlar juft so‘zlarni hosil qilgan: *to‘y-tomosha, qahr-g‘azab, sog‘-salomat, o‘y-xayol*. Bu so‘zlar har ikki tilda ham qo‘llanishi bilan xarakterlidir.

O‘zbek va tojik tilidagi aralashuv ko‘proq o‘zbek tilida antonimlarning hosil bo‘lishiga zamin yaratgan, bular: *ortiq – kam, o‘ng – chap, uzun – kalta, sog‘ – bemor*; o‘zbek shevalari bilan bir qatorda o‘zbek tilida ham tojik tilidagi ayrim antonimlarni to‘lig‘icha o‘zlashtirganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu antonimlar o‘zbek tilidagi antonimlar bilan parallel qo‘llanadi: *achchiq-chuchuk // shirin-bemaza*.

O‘zbek shevalarida qo‘llanadigan takroriy so‘zlar o‘zbek va tojik tillarining o‘zaro ta‘siri natijasida hosil bo‘lgan, ular tarkibiga ko‘ra:

- grammatik belgisiz takroriy so‘zlar: *kam-kam, baland-baland, oz-oz, yuksak-yuksak*,
- grammatik belgisi bo‘lgan takroriy so‘zlar: *kamdan-kam, shirindan-shirin, shahardan-shaharga, so‘zma-so‘z, ketma-ket, sog‘-nosog‘*,
- fonetik o‘zgarish sodir bo‘lgan takroriy so‘zlar: *sal-pal, oz-moz kabi*.

Xulosa

Xulosa qiladigan bo‘lsak Denov shevasi o‘ziga xos arealni hosil qilgan va unda qaluq va qipchoq shevalari hamda tojiklar shevalari aloqa-aralashuv quroli sifatida asrlardan beri faoliyatda bo‘lib kelganligi o‘z tasdig‘ini topdi hamda o‘zaro qo‘shnichilikda, kontakda bo‘lgan til (sheva)lar ta‘siri doim ham bir xilda kechmasligi

ma'lum bo'ladi, albatta, bunda ustunlik iqtisodiy rivojlangan aholi tili(shevasi)ga bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar

- Ashirboyev, S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Ashirboyev, S. 2023. *Areal lingvistika*. Toshkent: Bookmany Print.
- Юсупов, Қ. 1957. “Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси”. *Учение записки IV. Филологическая серия*. Фарғона. ФерГПИ.
- Раҳмонбердиев, К. 1989. *Ўзбек тили контактлари*. Тошкент: Фан.
- Ўзбек халқ шевалари морфологияси. 1984. Тошкент: Фан.
- Маматқулов, А. 1965. “Шеробод районидаги “дж” ловчи шеванинг ундошлар системаси”. *Илмий асарлар*. Қарши. Тошкент: ҚДПИ, 17 китоб.
- Мирзаев, М.М. 1969. *Ўзбек тилининг Бухоро гурппа шевалари*. Ташкент: Фан.
- Раҳимов, С. 1985. *Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетика, Лексика)*. Тошкент: Фан.
- Турғунов, Т. 1968. *Ўзбек тилининг ғарбий Фарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари)*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Шералиев, Э. 1974. *Шимолӣ-шарқӣ Тоҷикистон ўзбек шевалари лексикаси*. Филол. фан. номзоди... дис. Тошкент.
- Ишондадаев, Д. 1967. *Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшанинг айрим усусиятлари (Тожик ва ўзбек тилларининг ўзаро таъсири масаласига доир)*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Гулямов, Х. 1983. *Узбекско-таджикские языковые связи (лексико-этимологическое исследование)*. Тошкент: Фан.
- Абдуллаева, Д. 1999. *Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Узоқов, Ҳ. 1966. *Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари)*. Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Пугаченкова, Г. А. 1966. *Халчаян. (к проблеме художественной культуры Северной Бактрии)*. Тошкент.
- Зарубин, И.И. 1925. *Список народностей Туркестанского края*. Ленинград.
- Turdialiyev, A.X. 2023. *The impacts of the tajik language on Denov's uzbek dialects*. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. (ISSN: 2660-6828). Volume. 11.
- <https://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/issue/view/46>
- Боровков А.К. 1952. *Таджикско-узбекское двуязычие*. Ученые записки инс-та востоковедения.
- Шониёзов, К. 1962. “Қарлуқ қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар”. *Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари*, 4 китоб. Тошкент: Фан.
- Шониёзов, К. 1999. *Қарлуқ давлати ва қарлуқлар*. Тошкент: Шарқ.

Kipchak and Karluk Dialectal Features in the Speech of the Denov Tajiks

Anvarbek Turidaliyev¹

Abstract

Area linguistics, which was created as a science in the 50s of the 20th centuries and is considered as a new direction (stage) of the study of Uzbek dialects, is a special object of research in today's linguistics. Moreover, in the process of studying Uzbek dialects, the works studied from the contact logical aspect should be emphasized, because languages and dialects are a social phenomenon and are constantly developing, or a language that has lost its users disappears from circulation. This article is devoted to the relations of the Denov dialects of the Uzbek language with the Tajik language. The article discusses the interaction between the Qarluq and Kipchak dialects and the Tajik language. Prior to our research, the influence of Tajik and Uzbek dialects on each other was studied separately in the case of the Uzbek dialects of Namangan, Fergana, Bukhara, Samarkand and southern Tajikistan, but the areal feature was neglected. Our small study is devoted to the areal study of dialect characteristics in the region.

Key words: *clan, village, Oybarak, Sohobkor, farg'onachi, kaltatoy, ā letter, Tajik language, contact, influence of Uzbek-Tajik language, "bilingualism".*

References

- Ashirboyev, S. 2021. *Uzbek dialectology*. Tashkent: Nodirabegim.
Ashirboyev, S. 2023. *Areal linguistics*. Tashkent: Bookmany Print.
Yusupov, Q. 1957. *Interaction of Uzbek and Tajik languages*. Uchenie zapiski IV. Philological series. Ferghana: FerGPI.
Rahmonberdiev, K. 1989. *Uzbek language contacts*. Tashkent: Science.
Morphology, of Uzbek folk dialects. 1984. Tashkent: Science.
Mamatkulov, A. 1965. *Consonant system of the "dj" dialect of Sherabad district*. Scientific works. Karshi. Tashkent: QDPI, 17 books.
Mirzaev, M.M. 1969. *Dialects of the Bukhara group of the Uzbek language*. Tashkent: Science.
Rahimov, S. 1985. *Surkhandarya dialects of the Uzbek language (Phonetics,*

¹ *Anvarbek Turidaliyev* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mai: anvarbekturidaliyev@list.ru

ORCID ID : 0000-0001-6866-3714

For citation: Turidaliyev, A.X. 2024. "Kipchak and Karluk Dialectal Features in the Speech of the Denov Tajiks". *Golden scripts* 4: 109 – 122.

Lexicon). Tashkent: Science.

- Turgunov, T. 1968. *Western Fergana dialects of the Uzbek language (phonetic and morphological features)*. Filol. science. name ...dis. Tashkent.
- Sheraliev, E. 1974. *Lexicon of the Uzbek dialects of northeastern Tajikistan*. Filol. science. candidate... dis. Tashkent.
- Ishondadaev, D. 1967. *Some customs of word formation in Tajik and Uzbek dialects around Namangan (on the issue of interaction between Tajik and Uzbek languages)*. Filol. science. name ...dis. Tashkent.
- Gulyamov, Kh. 1983. *Uzbek-Tajik linguistic connection (lexical-etymological research)*. Tashkent: Science.
- Abdullaeva, D. 1999. *Phonetic features of the Ashoba dialect of the Uzbek language*. Philology. science. name ...dis. Tashkent.
- Uzokov, H. 1966. *Southern Fergana dialects of the Uzbek language (phonetic, morphological and lexical features)*. Philol. subject name ...dis. Tashkent.
- Pugachenkova, G.A. 1966. *Khalchayan. (k probleme khudozhestvennoy kulturi Severnoy Baktirii)*. Tashkent.
- Zarubin, I.I. 1925. *Spisok narodnostey Turkestanskogo kraya*. Leningrad.
- Turdialiyev, A. Kh. 2023. *The impacts of the Tajik language on Denov's Uzbek dialects*. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. (ISSN: 2660-6828). Volume: 11. <https://cajlp.centrastudies.org/index.php/CAJLPC/issue/view/46>
- Borovkov, A. K. 1952. *Tadjiksko-Uzbekskoe dvuyazychie*. Uchenye zapiski insti vostokovedeniya.
- Shaniozov, K. 1962. *Some comments about the Qarluq tribe and its language* // Issues in literature and linguistics, 4 books. Tashkent: Science.
- Shaniozov, K. 1999. *The Karluq State and the Karaluqs*. Tashkent: East.

Feraği Sözlüğünün Yanlışları Üzerine II

Farhad Rahimi¹

Öz

‘Alī Şīr Nevāyī’nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. Yüzyılda İran sahasında Safevi şahı Şafī bin Şafī’nin adına yazılmış Ferāğī mahlaslı Muḥammed bin Ziyā’u’l-dīn Hüseynī’nin Miftāḥu’l-Luğat adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 720 olan bu eser, Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye’de ve 2024 yılında İran’da yayımlanmıştır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyī’nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şıgar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. 1642’de yazılan bu eserin biricik nüshası İran-Tahrān Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan veya Türkistan’da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu’nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Feraği Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu türlü yanlışları belirlemek olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Nevāyī, Çağatay Türkçesi, Sözlük Bilimi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Safeviler, Miftāḥu’l-Luğat, Feraği, 17. Yüzyıl.*

1. İran’da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevāyī’nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya

¹ Dr. Farhad Rahimi – Ali Şīr Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Filoloji Doktoru.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

Alıntı için: Farhad Rahimi. 2024. “Feraği Sözlüğünün Yanlışları Üzerine”. *Oltin bitiglar* 4: 123 – 160.

başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan, Horasan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoğlu'na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki

çalarlarını ve anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yöneme başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevâyî'nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır (Caferoğlu 1984, 220-224).

Nevâyî'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevâyî'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Nezir-‘Alî'nin sözlüğü, *Miftāhu'l-Luğat*, *Bedāyi'ü'l-Luğat* ve ‘Abdu'l-Cemîl Naşîrî'nin *Kitāb-ı Türkî'si* gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Nezir-‘Alî'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Safî Sām Mîrzâ'nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser,

Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşka*’dan sonra Çaġatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Mecelis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gölpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725’tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çaġatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoġu Nevāyī’nin eserlerinden, özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şıġar* ve *Fevāyidü’l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485’tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye’de ve 2024 yılında İran’da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lüġât-i Türki-yi Çaġatayi Be Farsi-yi Nezrali*. Tebriz: Ahter.

Bedāyi’ü’l-Luġat, Safevilerin son hükümdarı Şāh Sultān Ḥüseyin (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruġuyla ‘Alī Şīr Nevāyī’nin eserlerinden yararlanmak üzere Ġmānī mahlaslı Ṭālī’ Herevī tarafından yazılmıştır. Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglah* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018: 30).

‘Abdu’l-Cemīl Naşīrī’nin *Kitāb-ı Türki’si* II. Şāh Şafī yani Şāh Süleymān’ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muḥammed Rızā e’n-Naşīrī e’t-Ṭūsī’nin oġlu ‘Abdu’l-Cemīl bin Muḥammed Rızā e’n-Naşīrī e’t-Ṭūsī tarafından yazılan, Doġu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Caġatayī, Rumī, Kızılbaşī,

Rusî~İdil-Ural Türkçesi) ve Moğolcanın (Kılmaķı) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nûr Muḥammed Bêg Kaçar Nevâî Han'ın *Nişâb'ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir [Rahimi, 2018, 31].

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şâh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzâ Mehdî Han tarafından yazılan *Senglah* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglah*, Mîrzâ Muḥammed Mehdî Han bin Muḥammed Naşîr-i Esterâbâdî tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mîrzâ Mehdî Han *Dürre-yi Nâdirî*, *Târîḥ-i Cihân-güşâ-yı Nâdirî* (*Târîḥ-i Nâdirî*) ve diplomatik yazıları içeren *Münşe'ât* (*Risâle-yi Bedî'î*) gibi eserlerin de yazarıdır. Mîrzâ Mehdî Han'ın Nadr-‘Alî, Ferâğî, İmanî Tâli’ Herevî, Mîrzâ ‘Abdu’l-Celîl Naşîrî gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebâni’ü’l-Luğa adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevâî'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevâî'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Maḥbûbu’l-Kulûb’unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser *Târîḥ-i Vaşşâf*, *Ḥabîbü’s-Siyer*, *Zafer-nâme-yi Şerefü’d-dîn ‘Alî Yezdî*, *Oğuz-nâme* (*Şecere-yi Terākime*) gibi eserlerden; *Abuşka*, *Bedâyi’ü’l-Luğat*, *Naşîrî*, *Ferâğî*, *Nezr-‘Alî*, *Burhân-ı Kâfi*, *Mü’eyyedü’l-Fuzalâ* ve *Ferheng-i Cihângîrî* gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018: 32-33).

İran’da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Hulâşa-yı ‘Abbâsî*, *Eṭ-Ṭamğa-yı Nâşirî* ve *Feth-‘Alî Kaçar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Hulâşa-yı ‘Abbâsî*, Feth-‘Alî Şâh'ın (hük. 1797-1834) oğlu ‘Abbâs Mîrzâ’ya (öl. 1833), *Eṭ-Ṭamğa-yı Nâşirî* ve *Feth-‘Alî*

Ḳacar sözlüğü ise Nevāyī eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāşiruddīn Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir (Rahimi, 2018: 62-63).

Feth-‘Alī Ḳacar sözlüğü, Feth-‘Alī bin Kelb-‘Alī bin Mürşid Kulı bin Feth-‘Alī Ḳacar-ı Ḳazvīnī Sapanlu tarafından Nāşiruddīn Şāh adına üç yılda yazılıp 1861'de İran'da tamamlanan *Luġat-ı Etrākiyye* adlı Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşka*, *Bedāyi‘ü'l-Luġat*, *Naşīrī*, *Senglāh*, *Hulāşa-yı ‘Abbāsī*, *Ferheng-i Vaşşāf*, *Burhān-ı Ḳāṭi* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çaġatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

2. Ferāġi'nin Sözlüğü

Miftāhu'l-Luġat, 1642'de İran'da Ferāġi mahlaslı Muḥammed bin Ziyā'u'd-dīn Hüseyin tarafından Safevi şahı Şafī bin Şafī'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çaġatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyī'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü's-Şıġar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çaġatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevāyī'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: *Fevāyidü'l-Kiber*, *Nevādirü's-Şebāb*, *Bedāyi‘ü'l-Vasat*, *Ḥayretü'l-Ebrār*, *Leylī* ve *Mecnūn*, *Sedd-i Sikenderī*, *Mecālisü'n-Nefāyis* (Mīrzā Ḥācī Soġdī) ve *Nesāyimü'l-Maḥabbe* (Edīb Aḥmed). Luṭfī (*Dīvan*), Mevlānā Sākī (*Gül ü Nevruz*), Ḥaydar Tēlbe (*Maḥzen-i Esrār*), Bābūr Mīrzā (*Dīvān*) gibi diğer Çaġatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok

Nâşîru'd-dîn Rabğuzî'nin *Kışaşu'l-Enbiyâ*'sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzûlî (*Dîvan, Beng ü Bâde*), Nesîmî, Şeyhî (*Husrev ü Şîrîn*) ve Sultân Hüseyn Mîrzâ gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Ferağî*, Tebriz: Ahter.

3. Ferağî Sözlüğünün Yanlışları

Nevâyî'nin eserlerinin anlaşılması için yazılan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Ferağî Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır.

• Maddeler veya anlamlandırmalarda olan yanlışlar:

→ **Belgü** (بَلْغُو) “nişane, belirti”. Örnekte geçen bu kelime, Belgü olmalıdır.

Doğrusu: **Bêlgü** (بِيلْغُو) // AŞ-Yazma: بيلكو (/g/ ile) “alamet, nişan; bilinecek nesne” (63a) // SG-Yazma: بيلكو (/g/ ile) “damga, nişan, alamet; mecaz anlamda: ok nişanı; mahlas, takma ad” (554) // DLT-Yazma: بَلْغُو “emare, alamet” (215) // Hak.Tr1: Pîlgî “belgi, im, işaret” (366) // Kzk.Tr1: Belgi “işaret, im, damga, alamet” (86) // Krgz.Tr: Belgi “alamet, nişane, damga, işaret, yol işareti” (106) // Mlk.Tr: Belgi “işaret, nişan, sınır; sembol” (118) // Tatar.Tr: Bilgê “iz, işaret, sembol, damga” (42) // Özb.Tr1: Belgi “işaret, nişan” (9) // YUyg.Tr: Belge “belge, işaret” (35) // Trkm.Tr1: Belgi “damga, marka; işaret, im, nişan; not, derece” (58) // Moğ-Les: Belge/ Beleg “belge, işaret, alamet, belirti, iz, sembol;

kehanet, önceden kestirme, fal” (157).

[Ġarāyibü ’ş-Şıġar’dan:]

Cānda öz dāġın körüp ‘āşıklıġımnı anġladı

Ol kiŖi dēk kim tanıġay öz kulin bēlgü körüp²

(جانده اوز داġین کوروب عاشق لیغیم نی آنکلادی
اول کیشى دیک کیم تانیغای اوز قولین بیلکو کوروب)

→ **Besrek** (بسرک) “deve”. Örnekte gećen bu kelime, Bèsrek olmalıdır.

Doġrusu: **Bèsrek** (بیسرک)// SG-Yazma: بَسْرک-بیسرک “melez deve” (442/540)// Derleme: Beserek/ Besrek/ Biserek/ Besirek “beserek, iki hörgüçlü deve ile boz devenin melezi olan tülü devenin erkeġi”// Moġ-Les: Besereg/ Besreg “melez, kırma, karışık; melez hayvan veya bitki” (161).

[Maġzen-i Esrār’dan:]

Ol kēçe el-kışşa nē kim hāş ü ‘ām

Yēdiler ol bèsrek ētini tamām³

(اول کیجه القصه نی کیم خاص و عام
ییدیلار اول بیسرک ایتینی تمام)

→ **Peltek** (پلتک) “peltek”. Örnekte gećen bu kelime, Pèltek olmalıdır.

Doġrusu: **Pèltek** (پیلتک)// AŞ-Yazma: پیلتاک (63a)// SG-Yazma: پِلْتک-پِلْتک (461/554)// Trkm.Tr1: Peltek (523).

[Nevādirü ’ş-Şebāb’dan:]

Nevāyī ol yüz ü leb şevķidin nā-geh nevā ćekse

Dem urmas bülbul ü tūṭī ki budur kećce ol pèltek⁴

(نوايی اول یوز و لب شوقیدین ناکه نوا چیکسه)

² dēk| FE-Yazma, GS-Yazma (122): tēk (تیک)// bēlgü| FE-Yazma, GS-Yazma: belgü (بلکو). Bk. AŞ-Yazma (63a), SG-Yazma (554), GS (71, 62/5), GS-Özb (G.58/5), Külliyyat-Yazma2 (37), Külliyyat-Yazma-TB (25), Divan-Yazma (71).

³ bèsrek ētini| FE-Yazma: besrek etini (بسرک ایتینی). Bk. SG-Yazma (540-541), ME (96, 420), ME-Yazma (5b/4), ME-Yazma2 (31), ME-Yazma3 (94), ME-Yazma4 (25), ME-Yazma5 (35), ME-Yazma6 (21), ME-Yazma7 (45), ME-Yazma8 (1).

⁴ ki budur| FE-Yazma: kim oldur (کیم اول دور) pèltek| FE-Yazma, NŞ-Yazma (278): peltek (پلتک). Bk. AŞ-Yazma (63a/159a), SG-Yazma (554), NŞ (323, 323/11), NŞ-Özb (G.323/11), Külliyyat-Yazma2 (218), Külliyyat-Yazma-TB (202), Divan-Yazma (309).

دم اور مس بلبل و طوطی که بودور کچه اول پیلنتک)

→ **Bebek** (بَبَک) “bebek, bebe, süt emer çocuk; göz bebeği”.

Örnekte geçen bu kelime, Bèbek olmalıdır.

Doğrusu: **Bèbek** (بَبَک) // AŞ-Yazma (59b), SG-Yazma (526): “göz bebeği” // Alt.Tr: Baabıy “bebek” (33) // Kzk.Tr1: Böbek/ Böpe “bebek” (93/94) // Krgz.Tr: Böbökö “bebek” (136) // Tatar.Tr: Bebke “göz bebeği; kaz veya ördek yavrusu” (37) // YUyg.Tr: Bövek “bebek” (51) // Trkm.Tr1: Bâbek “bebek”; Bâbenek “göz bebeği” (55).

[Ġarāyibü’s-Şıġar’dan:]

Ėmes bu ĥāl ki köz ‘ārızınġġa tēgġende

Ġalıp turur yapışıp ‘ayn-ı şevġdin bēbegim⁵

(ایمس بو خال که کوز عارضنکغه تیکانده)

(قالیب تورور یاپیشیب عین شوقدین بیباکیم)

→ **Berek** (بَرَک) “kadınların başlarına taktıkları titrek ve gümüş varaktan iğne”. Örnekte geçen bu kelime, Tèrek olmalıdır.

Doğrusu: **Tèrek** (تَرَک): “kavak ağacı” // AŞ-Yazma: Terek (تَرَک) (/k/ ile) “kavak” (74a); تیرَک (/g/ ile) “engelleme; savma” (82b-83a) // SG-Yazma: تیراک “kavak; mecaz olarak: ev direği”. FE’de verilen maddenin yanlış olduğu da belirtilmiştir (733-734) // DLT-Yazma: تَرَک “kavak” (207); تَرَک “direk” (225) // CC2: Tèrek “ağaç” (838); Tirek “direk” (844) // Hak.Tr1: Tirek “kavak” (504) // Tuv.Tr1 (106), Alt.Tr (175), Kzk.Tr1 (535), Krgz.Tr (727): Terek “kavak” // Mlk.Tr: Terek “ağaç” (392) // Özb.Tr1: Teräk “kavak” (87) // YUyg.Tr: Dèrek/ Tèrek “kavak ağacı” (101/409); Derex/ Derext “ağaç” (97); Tirek “direk” (414) // Trkm.Tr1: Derek “kavak ağacı” (150).

[Ġarāyibü’s-Şıġar’dan:]

Anınġ nihāl-ı ħadı titreben terek yanġlıġ

Mèn èvrülüp başıġa tartıban şabā dēk āh⁶

(آنیک نهال قدی تیتربان تیرک ینکلینگ)

⁵ bēbegim| FE-Yazma, GS-Yazma (313): bebegim (بیباکیم). Bk. AŞ-Yazma (59b), SG-Yazma (526), GS (314, 414/4), GS-Özb (G.400/4), Külliyyat-Yazma2 (98), Külliyyat-Yazma-TB (84), Divan-Yazma (369).

⁶ terek| FE-Yazma, GS-Yazma (376): berek (برَک) // dēk| FE-Yazma, GS-Yazma: tēk (تَک). Bk. SG-Yazma (733), GS (418, 567/2), GS-Özb (G.549/2), Külliyyat-Yazma2 (124), Külliyyat-Yazma-TB (109), Divan-Yazma (503).

مین ایورولوب باشیغه تارتیبان صبا دیک آه

→ **Begevül** (بِکَاوُل) (/g/ ile) “eşik ağası, hâcib, sarayın başkanı, sarayın protokol dairesi başkanı”.

Doğrusu: **Bekevül** (بِکَاوُل) “çeşneci, sofracı başı, aşçıbaşı”// AŞ-Yazma (/k/ ile) (58b), SG-Yazma (458): بِکَاوُل “çeşneci, sofracı başı, aşçıbaşı”// SG-Yazma (458), Külliyyat-Yazma1 (Sİ) (899), Külliyyat-Yazma-TB (881), Hamse-Taşbasma (455): بِکَاوُل کیلیب یایدی دستارخوان// CT (2326), Doerfer (755): Bökevül (بوکاول)// DLT-Yazma: بُکماک “doymak, bıkmak”; بُکماک “suya set çekerek toplamak; askeri toplamak”; بُکماک “yere eğilip sinmek” (273)// Tuv.Tr2: Pök- / Pöger/ “doymak” (239)// Kzk.Tr1: Bök- “çok yemek, şişmek” (94); Böge- “set çekmek, bent yapmak; engel olmak” (93); Buq- “saklanmak, gizlenmek” (97)// Krgz.Tr: Bökö- “doymak, bıkmak” (137); Bögö- “suya set çekmek; yolu kapatmak; engel olmak”; Bögööl/ Bögöt “bend, set, mânia, engel” (136); Buk- “pusu kurmak, gizlenmek” (141)// Mlk.Tr: Begevul “koruyucu, bekçi, karakol” (117); Buk- “saklanmak, gizlenmek” (129)// Özb.Tr4: Bäkâvul “çeşneci; aşçı” (I/74)// YUyg.Tr: Bökül “otlakçı, asalak”; Bögen “obur, pisboğaz” (50)// Trkm.Tr1: Böve- “suyu kapamak, tıkmak, engel olmak” (84); Buk- “gizlemek; gizlenmek” (85)// Moğ-Les: Böke-/ Böhö-/ Büggü-/ Büge- “beklemek, pusuda beklemek, pusu kurmak; saklanmak” (203/233).

Hayretü'l-Ebrâr'dan:

Hidmet ara bar edi bir kul anğa

Päye-yi hidmetde bekevül anğa⁷

(خدمت ارا بار ایدی بیر قول آنکا)

(پایه خدمت ده بکاول آنکا)

→ **Buğday** (بُوغْدَاي) “Başak burcu”. Şiirde art arda gelen Buğday Başı, Ülgü adları; Buğday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: **Buğday Başı** (بُوغْدَاي باشی). Bu yanlış Senglaḥ sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (498), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// Trkm.Tr1: Bugday başı “buğday başağı” (85).

Mevlânâ Nâşır'dan:

⁷ Bk. AŞ-Yazma (58b), HE (476, LXIII/2), HE-Özb (LXIII), Külliyyat-Yazma1 (493), Külliyyat-Yazma-TB (482), Hamse-Taşbasma (81).

On êki ükek yeti akrân kılık
 Öng ilki Xozı Uy Erendiz **ƘuƘık**
 Kür Arslan ma Buğday Başı, Ülgü ol
 Çıyan Ya hem OğlaƘ Könek hem BalıƘ⁸
 Yana yeti yulduz bularda yürür
Sekendiz Öngay ol Kürüd hem YaşıƘ
 Sewit Arzu YalçıƘ yağı tēk bolur
 ToƘuşdın osanma kēziben barıƘ⁹

(اون ایکی اوکک بیټی اقران قیلیق
 اونک ایلکی قوزی اوی ارندیز قوجیق
 کور ارسلان ما بوغدای باشی اولکو اول
 چیان یا هم اوغلاق کونک هم بالیق
 ینا بیټی یولدوز بولارده یورور
 سکندیز اونکای اول کورد هم یشیق
 سفیت ارزو یلچیق یاغی تیک بولور
 توقوش دین اوسانما کیزیبان باریق)

→ **Başı Ülgü** (باشی اولکو) “Terazi burcu”. Şiirde art arda gelen Buğday Başı, Ülgü adları; Buğday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır. Yani Buğday Başı maddesinden karışmıştır.

Doğrusu: **Ülgü** (اولکو). Bu yanlış Senglaş sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (448), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// SG-Yazma: Ülgü “ölçü; Terazi burcu. İlk gününde gece ile gündüz saatleri eşit olduğu için bu ad verilmiştir” (298)// DLT-Yazma: ألكو “ölçü” (77)// Hak.Tr1 (548), Alt.Tr (197), Krgz.Tr (794), Mlk.Tr (422): Ülgü “örnek, model”// Kzk.Tr1: Ülgi “örnek” (597)// YUyg.Tr: Ülge “örnek, model” (445)// Trkm.Tr1: Ülnği “kumaş biçmek için kullanılan örnek” (654)// Moğ-Les: Üliger/ Ülger “örnek, model; eş” (1551).

Örnek için Bk. **Buğday Başı**.

→ **Buşun-** (بوشون) “üzülmek, kederlenmek”. Örnekte geçen bu kelime, Buşurgan- olmalıdır.

⁸ yeti| FE-Yazma: yeti (یټی)// kılık| FE-Yazma: kılığ (قیلیغ). Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v).

⁹ Sewit| FE-Yazma: Saƣıt (سفیت)// YalçıƘ| FE-Yazma: YılçıƘ (ییلچیق). Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v).

Doğrusu: **Buşurġan-** (بوشورغان). Bk. AŞ-Yazma (68a), SG-Yazma (494)// MU-Yazma: بوشورغانماق (T775b/24). Bk. Külliyyat-Yazma2 (569)// Tuv.Tr1: Bujurgan- “sinirlenmek” (16)// Kmk.Tr: Puşurgan- “darılmak” (42).

Gül [ü] Nevrûz-ı Mevlânâ Sâķī’den:

Buşurġanıp çıkardı ħancer-i tîz

Tiledi kılsa bî-raĥmâne ĥûn-rîz¹⁰

(بوشورغانیب چیقاردی خنجر تیز)

(تیلادی قیلسه بیرحمانه خونریز)

→ **Tenġri** (تنکری) “Tanrı’nın adı”. Örnekte geçen bu kelime, Tenġri olmalıdır.

Doğrusu: **Tenġri** (تینکری)// AŞ-Yazma (84a), SG-Yazma (771): تینکری// DLT-Yazma: تنکری “Tanrı” (608); تنکریکا “Tanrı’ya” (609)// CC2: Tenġri/ Tenġeri/ Tenġer/ Tenġir/ Tenġiri (834)// Tuv.Tr1: Deer (135)// Alt.Tr: Tenġeri (174)// Kzk.Tr1: Tānġir (527)// Krgz.Tr: Tenġiri (725)// Mlk.Tr: Teyri (394)// Özb.Tr2: Tānġri (448)// YUyg.Tr: Tenġri (401)// Trkm.Tr1: Tañġrı (616)// Moğ-Les: Tengri/ Tenger/ Tenggeri/ Tegri (1239).

[Fevāyidü’l-Kiber’den:]

Ey ki bir mülk içre çekting cevır ü dādī tapmadıng

Tenġri mülkidür barur bolsañġ ħayanı mēn kēbi¹¹

(ای که بیر ملک ایچره چیکتنگ جور و دادی تابمادینگ)

(تینکری ملکی دور بارور بولسانک قیانی مین کیبی)

→ **Tavaġı** (تواچی) “ekinci, çiftçi”.

Doğrusu: “çıġırtkan, çaġırtmaç, tellal”// AŞ-Yazma: تواچی “ulak” (80b)// SG-Yazma: تواچی “tellal, çıġırtkan, çaġırtmaç” (620) [Moğ-Les: Dagu(n)/ Dū(n)/ Dagū “ses, gürültü, car” (348)]// SG-Yazma (620), FŞ (196, XX/77), FŞ-Özb (XX), Külliyyat-Yazma1 (528), Hamse-Taşbasma (187): تواچی هر طرف بیتکوردی اول جار // Doerfer: Tovaġı (133) (Moğ-Les:

¹⁰ Tiledi| FE-Yazma: Tilerdi (تیلاردی). Bk. SG-Yazma (495), GN1 (78, 912), GN2 (332, 917), GN-Yazma1 (30), GN-Yazma2 (95).

¹¹ Tenġri| FE-Yazma: Tenġri (تنکری)// barur bolsañġ ħayanı mēn kēbi| FE-Yazma: ħayan barsañġ revānī men kimi (قیان بارسانک روانی من کیمی). Bk. SG-Yazma (1093), FK (599, 652/7), FK-Özb (G.622/7), Külliyyat-Yazma2 (524), Divan-Yazma (570).

Toga(n)/ Too “sayı” (1254); Togaçi/ Toguçi “matematikçi, müneccim” (1255)).

→ **Telbe** (تَلْبَه) “deli”. Örnekte geçen bu kelime, Têlbe olmalıdır.

Doğrusu: **Têlbe** (تِيلْبَه) // AŞ-Yazma (86b), SG-Yazma (763): تِيلْبَه // DLT-Yazma: تَلْفَا تَلُو (214/548) // CC2: Têli (570) // Krgz.Tr: Delbe/ Teli (303/723) // Mlk.Tr: Teli (389) // Özb.Tr1: Telbä (87) // YUyg.Tr: Telve/ Delli (399/96) // Trkm.Tr1: Telbe/ Däli (623/140).

[Ġarāyibü ’s-Şığar’dan:]

Veh nè yaŋlıġ saġ olay mên têlbe bu hâletde kim

Ol perî hem bar durur dîvâne-veş hem cür’a-keş¹²

وه نى يىنكلىغ ساغ اولاي مين تيلبه بو حالتده كيم
اول پرى هم بار دورور ديوانه وش هم جره كىش

→ **Telverse** (تَلْوَسَه) “çırpınma, heyecan, telaş”. Örnekte geçen bu kelime, Telfese olmalıdır.

Doğrusu: **Telfese** (تَلْفَسَه) // SG-Yazma: تَلْفَسَه (601) // BR2: Tās/ Tāsā/ Tāse/ Telverse/ Telvāse “tasa, ızdırap, telaş, çırpınma, heyecan, huzursuzluk” (751/761) // Kzk.Tr1: Dalbasa “boş çaba” (118) // Krgz.Tr: Dalbasa/ Talpasa “boşuna uğraşmak, hayallere kapılıp telaşlanma” (294/702) // Özb.Tr1: Tālvāsā “korku” (82) // YUyg.Tr: Telve/ Telvise “can çekişme” (399) // Azb.Tr1: Teles- “acele etmek” (726).

[Ġarāyibü ’s-Şığar’dan:]

Tenini ğunça kēbi tonga çırmaban kât kât

Ve lîk telfesedin gül dēk açılıp geh-gāh¹³

تنى نى غنچه كيبي تونغه چيرمابان قت قت
و ليك تلفاسه دين كل ديك اچيلىب كه كاه

→ Taġa (تَاغَا) “mızrak”. Örnekte geçen bu kelime, Davulġa olmalıdır.

Doğrusu: **Tavulġa/ Davulġa/ Duvulġa** (تَاۋولغا-داۋولغا-دۋولغا)

¹² saġ| FE-Yazma: şād (شاد) // tēlbe| FE-Yazma, GS-Yazma (239): telbe (تَلْبَه) // durur| FE-Yazma, GS-Yazma: turur (تورور). Bk. GS (213, 267/5), GS-Özb (G.256/5), Külliyyat-Yazma2 (73), Külliyyat-Yazma-TB (59), Divan-Yazma (248).

¹³ kēbi| FE-Yazma, GS-Yazma (376): kimi (كىمى) // telfese| FE-Yazma, GS-Yazma: telverse (تَلْوَسَه) // dēk| FE-Yazma, GS-Yazma: tēk (تِيك) // geh-gāh| FE-Yazma, GS-Yazma: nā-gāh (ناكاه). Bk. SG-Yazma (601), GS (418, 567/3), GS-Özb (G.549/3), Külliyyat-Yazma2 (124), Külliyyat-Yazma-TB (109), Divan-Yazma (503).

“miġfer, tolga, demirden savaş bařlıġı”. Bk. Aş-Yazma (75b/117a: Taġa “toka”; Dalġa “tolga”)// Aş-Yazma: Tavulġa/ Tavulġan/ Davulġa/ Davulġan “tolga” (80b/117a); دُولُوْغَه “tolga” (120b)// SG-Yazma: Tavulġa/ Tavluġa/ Davulġa/ Davluġa “tolga” (622/863). Aş ve FE’de verilen maddenin yanlış olduġu da belirtilmiştir (622)// Külliyyat-Yazma1 (Sİ) (849), Külliyyat-Yazma-TB (832): داوولغا; Hamse-Taşbasma: دويلغا (410)// Hak.Tr1: Tulaġa “miġfer, tolga” (527)// Kzk.Tr1: Duvluġa “miġfer, tolga” (130)// Krgz.Tr: Tuulġa “miġfer, tolga” (765)// Özb.Tr2: Dubulġa “miġfer, tolga, başlık, kask” (128)// YUyg.Tr: Duyulġa “miġfer, tolga, başlık” (107)// Moġ-Les: Dugulga/ Dũlga “miġfer, tolga, başlık” (431).

Sedd-i Sikenderî’den:

Davulġada Ćinî yalav dil-peźîr

[Yana cevřen üstige Ćinî ġarîr]¹⁴

Kèyip cevřen üstige Ćinî ġarîr

[Kèlip su üze sebze dek dil-peźîr]¹⁵

(داوولغادا چىنى يالاو دلبىز)

(كىيىب جوشن اوستىكا چىنى حىر)

→ **Tetik** (تتیک) “aceleci, telaşlı, şuh, hareketli, kıvrak, muzdarip, cırpınan”. Örnekte geġen bu kelime, Tetik olmalıdır.

Doġrusu: **Tetik** (تتیک)// Aş-Yazma: Teyik (تتيك) “hastanın zaaftan aklı gidip saġmalaması” (81a); تتیک “ġevik, becerikli” (81b)// SG-Yazma: تتیک-تتیک “hastalıġı yüzünden saġmalayıp şakalar yapan hasta” (564/721)// DLT-Yazma: تتیک “zeki, uyanık, zeyrek” (458)// CC2: Tetik “zeki, akıllı; bilge” (839)// Krgz.Tr: Tetik “hamarat, ġevik” (729)// Özb.Tr1: Tetik “tetik, ġüġlü” (88)// YUyg.Tr: Tetik “dinġ, ġevik” (410).

[Fevāyidü’l-Kiber’den:]

‘Ayn-ı za’f içre közünġe řūhluk āyîn erür

¹⁴ Davulġada Ćinî yalav dil| FE-Yazma: Taġa dalġada ġın yalavuz (تاغا دالغادا چىن يالاوز). Bk. Ař-Yazma (117a/183b), SG-Yazma (622/1162), Sİ (185, 2053), Sİ-Özb (XXVII), Külliyyat-Yazma1 (849), Külliyyat-Yazma-TB (832), Hamse-Tařbasma (410).

¹⁵ üstige| FE-Yazma: üstide (اوستيده). Bk. SG-Yazma (622), Sİ (191, 2139), Sİ-Özb (XXVII), Külliyyat-Yazma1 (851), Külliyyat-Yazma-TB (834), Hamse-Taşbasma (411).

Eyle kim bīmārlar içre bolur ba‘zı têtik¹⁶

(عين ضعف ایچره کوزونکا شوخلوق آیین ایرور
ایله کیم بیمارلار ایچره بولور بعضی تیتیک)

→ **Tostağan** (توستغان) “kâse; su veya içki kabı”. Örnekte geçen bu kelime, Tostağan olmalıdır.

Doğrusu: **Tostağan** (توستوغان) // AŞ-Yazma: “gemi gibi uzun kadeh” (67b) // SG-Yazma: “emzikli testi, ibrik” (663) // SG-Yazma (664), NŞ (218, 218/6), Külliyyat-Yazma2 (200), Külliyyat-Yazma-TB (183), Divan-Yazma (213): توستوغان // Hak.Tr1: Tostaa/ Tosto “akağaç kabuğundan yapılmış kap” (519/520) // Tuv.Tr1: Tos-taŋma “büyük kazan, fıçı” (108) // Kzk.Tr1: Tostağan “tahta kâse” (546) // Tatar.Tr: Tustağan “kepçe, maşrapa; büyük ağaç bardak; kâse” (296).

[Nevâdirü’ş-Şebâb’dan:]

Helâl ana süti dëkdür ger Özbekim tutsa

Tapuķ kılıp yükünüp tostuğan içinde kıımız¹⁷

(حلال انا سوتی دیکدور کر اوزبکیم توتسه
تابوق قیلیب یوکونوب توستوغان ایچنده قمیز)

→ **Tansuķ** (تَنسُوق) “nadir, az bulunur, şaşırtıcı”. Örnekte geçen bu kelime, Tanğsuķ olmalıdır.

Doğrusu: **Tanğsuķ** (تَنگسُوق) // AŞ-Yazma: Tansuķ/ğ “şaşılacak” (79a) // SG-Yazma: Tansuķ/ Tansuğ/ Tanğsuķ/ Tanğsuğ “şaşılacak, şaşırtıcı, az bulunur” (615/616) // DLT-Yazma: Tanğsuķ “şaşırtıcı, nefis” (611) // CC2: Tanğsık “harika, nadir” (829) // Kzk.Tr1: Tanğsıq “merak, heves; ihtiyaç” (519) // Krgz.Tr: Tanğsık “şaşırmaya değer, nadir; şiddetle arzu eden; şiddetle arzu edilen” (707) // Mlk.Tr: Tansık “özlem” (377) // Tatar.Tr: Tansıķ “ilginç, değişik; beğenilmiş; yeni, kullanılmamış” (263) // Özb.Tr2: Tānsiq “nadir, seyrek, alışılmamış” (448) // YUyg.Tr: Tanğsıķ “nadir, seyrek, az bulunur” (389) // Moğ-Les:

¹⁶ közüŋge| FE-Yazma: köziŋgga (کوزینگه) // têtik| FE-Yazma: tetik (تیتیک). Bk. AŞ-Yazma (81a), SG-Yazma (564), FK (321, 341/5), FK-Özb (G.328/5), Külliyyat-Yazma2 (473), Divan-Yazma (314).

¹⁷ dëk| FE-Yazma: tēk (تیک) // Özbekim| FE-Yazma: öz bēgim (اوز بیگیم) // tostuğan| FE-Yazma: tostağan (توستغان). Bk. AŞ-Yazma (67b), SG-Yazma (664), NŞ (218, 218/6), NŞ-Özb (G.218/6), Külliyyat-Yazma2 (200), Külliyyat-Yazma-TB (183), Divan-Yazma (213).

Tangsug/ Tansag “tatlı, nefis, lezzetli; hoş, keyifli; harika, güzel, müthiş; zevk, haz” (1201).

Gül [ü] Nevruz-ı Mevlânâ Sâķī’den:

Nê yalguz Çîn ü Mâçîn taŋsukıdın

Ki barça dünyânıŋ taŋsuklarıdın¹⁸

نى يالغوز چين و ماچين تنكسوقيدين

كه بارچه دنيايىك تنكسوق لاريدين

→ **Teyin** (تئين) “sincap”. Örnekte geçen bu kelime, Teyin olmalıdır.

Doğrusu: **Tëyin** (تئين)// SG-Yazma: تئين “sincap” (776)// KE-Yazma2: تينك (68v)// DLT-Yazma: تينك “samur” (606)// CC2: Tëyin “sincap” (572)// Yak.Tr: Tiinġ “sincap” (241)// Hak.Tr1: Tiin “sincap” (499)// Tuv.Tr1: Diinġ “sincap” (32)// Alt.Tr: Tiyinġ “sincap” (178)// Kzk.Tr1 (537), YUyg.Tr (415): Tiyin “sincap”// Krgz.Tr (735), Mlk.Tr (397): Tiyin “sincap”// Özb.Tr2: Tiyin “fındık faresi” (458)// Derleme: Deġin “sincap”.

[*Ġarāyibü ’ş-Şıġar’da Kıtā’āt’tan:*]

[Këyip samūr ile kiş kılma asru ra’nālîk

İpek libās ile tutma ġurūr cāmı tola]

Tëyinning öz tüki oġ boldı cānıġa āfet

Ferīsening peridin keldi öz başıġa belā¹⁹

تئين نيك اوز توکى اوق بولدى جانىغه آفت

فريسه نيك پريدن کيلدى اوز باشيغه بلا

→ **Töben** (توبان) “yüzü aşağı”. Örnekte geçen bu kelime, Töben olmalıdır.

Doğrusu: **Töben** (توبان)// AŞ-Yazma: توبن “aşaġı” (89b)// SG-Yazma: توبان “ters, yüzü aşağı” (628)// CC1: Töben “aşaġı” (194)// Alt.Tr (184), Krgz.Tr (755): Tömön “aşaġı”// Kzk.Tr1: Tömen “aşaġı,

¹⁸ Nê| FE-Yazma: Ne (نه)// taŋsuk| FE-Yazma: tansuk (تنسوق). Bk. GN1 (51, 597), GN2 (287, 600), GN-Yazma1 (20), GN-Yazma2 (51).

¹⁹ Tëyin| FE-Yazma: Teyin (تئين)// keldi| FE-Yazma, GS-Yazma (444): keldi (کلدى). Bk. SG-Yazma (776/1022), GS (531, 721), GS-Özb (Kıtalar.38), Külliyyat-Yazma2 (153), Külliyyat-Yazma-TB (137).

alt” (548)// Mlk.Tr: Töben “aşağı” (405)// Tatar.Tr: Tüben “aşağı; alçak” (298)// YUyg.Tr: Töven “aşağı, alçak, düşük” (424).

[*Nevâdirü’ş-Şebâb’dan:*]

Yüzi töben tüşüben merkebiñ izige melek

Yër üzre kırıñı kılğan kēbi gedā-yı talaş²⁰

(یوزی توبان توشوبان مرکبنک ایزیکا ملک)

بیر اوزره قرصنی قیلغان کییی کدای تلاش)

→ **Çirçirek** (چِرچِرک) “kirpi: چرغ”.

Doğrusu: “جَرَجَرک: cırlayık, cırcır, ağustos böceği, orak böceği”//

AŞ-Yazma: جَرَجَرک (/k/ ile) (103b)// SG-Yazma: چِرچِرک (836)//

Külliyat-Yazma1 (HE) (441), Külliyat-Yazma-TB (430): جِرچِرک;

Hamse-Taşbasma: جِرچِرک (33)// Dehhuda: Cîrcîrek.

[*Hayretü’l-Ebrâr’dan:*]

Yāve köp ayturda biri çirçirek

Çarḥ köp urmaḥda biri firfirek²¹

(یاوه کوب آیتورده بیرى چِرچِرک)

چِرچِرک کوب اورماقدہ بیرى فِرچِرک)

→ **Çabğun** (چَابْغُون) “saldırma, akın, yağma; şiddetli rüzgâr ve karla karışık yağın yağmur”. Örnekte geçen bu kelime, Çapğun olmalıdır.

Doğrusu: **Çapğun** (چَابْغُون)// AŞ-Yazma: Çapğun “akın, ılgar; öncü birlik, çarkacı; yel, yağmur ve kar” (102a)// SG-Yazma: Çapğun “karla karışık şiddetli rüzgâr, kar fırtınası, tipi; saldırma, akın; (Rum Tr.) hızlı at; el çırpma, alkış” (780)// Hak.Tr1: Saphın “süvari müfrezesi” (411)// Tuv.Tr1: Şapkın “hızlı, coşkun, taşkın” (98)// Kzk.Tr1: Şapqın “saldırma, hücum” (629)// Krgz.Tr: Çapkınçılık “katliam; akın” (252)// Mlk.Tr: Çabkın “eşkin ile dörtnal arası at koşusu” (165)// Tatar.Tr: Çapkın “hızlı ulak” (62)// YUyg.Tr: Çapğun “akın, baskın; tipi” (71)//

²⁰ töben| FE-Yazma: töpen (توپان) kēbi| FE-Yazma: kimi (کیمی). Bk. SG-Yazma (628), NŞ (242, 242/5), NŞ-Özb (G.242/5), Külliyat-Yazma2 (204), Külliyat-Yazma-TB (187), Divan-Yazma (235).

²¹ FE-Yazma: dizeler yer değiştirmiştir. Bk. Firfirek// Yāve| FE-Yazma: Herze (هرزه). Bk. AŞ-Yazma (103b), SG-Yazma (836/1022), HE (181, XXVIII/45), HE-Özb (XXVIII), Külliyat-Yazma1 (441), Külliyat-Yazma-TB (430), Hamse-Taşbasma (33).

Trkm.Tr1: Çapgın “yağmacılık; keskin (soğuk, ayaz, rüzgâr)” (111)//
Tr.Tr: Çıvgın/ Şıvgın “rüzgâr ve karla karışık yağan yağmur”.

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Bil vefā resmin ġanīmet ey gül andın burna kim

Dey sipāhı yetkey āh ü köz yaşıım çapķunı dēk²²

(بیل وفا رسمین غنیمت ای گل آندین بورنه کیم

دی سپاهی بیتکای آه و کوز یااشیم چاپقونی دیک)

→ **Çubrut-** (چوبروت) “ince ağacın değmesiyle insanın uzuvları acımak; alevin değmesiyle biraz yanıp kararmak”.

Doğrusu: “birbirinin ardınca dizmek, art arda uzatmak”// AŞ-Yazma: “binişmek, birbiri ardınca gitmek” (110b)// SG-Yazma: “ardınca dizmek, art arda uzatmak”. FE’de verilen anlamın yanlış olduğu da belirtilmiştir (809)// Hak.Tr1: Subal- “birbirinin ardından gitmek, uzanmak” (453)// Tuv.Tr2: Şuuş- “dizi olmak, sıra olmak, dizilmek; sıra hâlinde hareket etmek” (267)// Alt.Tr: Çuba- “birbiri ardınca gitmek” (78)// Kzk.Tr1: Şuba- “katar katar gitmek, ardı sıra gitmek”; Şubır- “art arda gelmek, katar olmak; akmak” (647)// Krgz.Tr: Çuba- “katar hâlinde gitmek, birbiri ardınca gitmek” (284); Çubur- “uzamak; akmak; tane tane dökülmek; dizi hâlinde yürümek” (285)// Moğ-Les: Çuburi-/ Çuvri-/ Çubura- “sıralanmak, dizilmek, birbiri ardı sıra hareket etmek; damlamak, damla damla akmak” (324).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Mèn küyer-mèn hicr ara her dem otum tīz êtkeli

Ey tena “um ehli vaşl efsānesin çubrutmanġız²³

(مین کویارمین هجر ارا هر دم اوتوم تیز اینکالی/ای تنعم اهلی وصل افسانه سین

چوبروتمانکیز)

→ **Çıġay** (چيغای) “yoksul, züġürt, iflas etmiş, batkın, perişan, müflis”. Örnekte geçen bu kelime, Çıġan olmalıdır.

²² yetkey| FE-Yazma: yetkey (یتکای)// çapķunı dēk| FE-Yazma: çabġunı tēk (چابغونی) (تیک). Bk. SG-Yazma (780), FK (326, 346/6), FK-Özb (G.333/6), Külliyyat-Yazma2 (474), Divan-Yazma (318).

²³ otum tīz| FE-Yazma: ölüm siz (اولوم سیز). Bk. SG-Yazma (809), FK (206, 213/6), FK-Özb (G.204/6), Divan-Yazma (201).

Doğrusu: **Çığan** (چِیگان)// SG-Yazma: Cığan (چِیگان) “müflis” (839)// DLT-Yazma: چِغای-چِگان “fakir” (26)// Kzk.Tr1: Şığay “fakir, yoksul” (650)// Mlk.Tr: Çıgan “çingene” (173)// Derleme: Cığan “züğürt, parasız”; Çıgay “fakir”.

[*Fevāyidü'l-Kiber'den:*]

Tındurur bay ü çığannı hâkim-i rûşen-zamîr

Yarutur âbâd ile vîrâneni mihr-i münîr²⁴

(تیندورور بای و چِیگان نی حاکم روشن ضمیر)

(یاروتور آباد ایله ویرانه نی مهر منیر)

→ **Çıgredi** (چِیکریدی) “soğuktan titremek, soğuktan ürpermek, sıtma titremesine tutulmak”. Örnekte geçen bu kelime, Çigretiben olmalıdır.

Doğrusu: **Çıgredi** (چِیکردی)// AŞ-Yazma: چِیکراییب (/g/ ile) “gece göze uyku girmemek” (108a)// SG-Yazma-K: چِیکراماک “gece gözüne uyku girmemek” (309). Bk. Külliyyat-Yazma1 (HE) (428: چِیکرتیبان), Külliyyat-Yazma-TB (416: چِیکراییبان), Hamse-Taşbasma (19: چِیکراتیبان)// MU-Yazma: چِیکریماک (T775b/18). Bk. Külliyyat-Yazma2 (568)// DLT-Yazma: چِیکراماک “diş gıcırdamak” (567)// Tatar.Tr: Çekrey- “şaşıрма veya korkma sebebiyle gözleri büyüyüp açılmak; gözü bir yere takılıp kalmak, dalmak; parlamak” (64)// Trkm.Tr1: Çigre- “serinlemek, soğumak” (122)// Moğ-Les: Cigir- “seğirmek, titremek, korku veya tiksintiden ürpermek; soğuktan titremek” (1625); Cikegüre- “serinlemek; üşümek, donmak, titremek, seğirmek” (1628).

[*Hayretü'l-Ebrâr'dan:*]

Eyle ki ol yübs çü te'sîr êtip

Çigretiben közleri uyku kêtip²⁵

(ایله که اول بیس چو تاثیر ایئتیب)

(چِیکرتیبان کوزلاری اویقو کیتیب)

→ **Çubulğan** (چُوبُلْغَان) “ipe düğüm düşmek; dolaşmak”.

²⁴ çığannı| FE-Yazma: cığaynı (چِیغای نی)// Yarutur âbâd ile| FE-Yazma: Eyle kim âbâd êter (ایله کیم آباد ایتار). Bk. SG-Yazma (839), FK (721, 749), FK-Özb (10), Külliyyat-Yazma2 (546).

²⁵ yübs| FE-Yazma: بیس// Çigretiben közleri| FE-Yazma: Çigritiben közlerin (چِیکرتیبان کوزلارین). Bk. AŞ-Yazma (108a), SG-Yazma (843-844), HE (106, XIX/6), HE-Özb (XIX), Külliyyat-Yazma1 (428), Külliyyat-Yazma-TB (416), Hamse-Taşbasma (19).

Doğrusu: “gevşemek, çözülmek; dolaşmak, karışmak”// AŞ-Yazma: چوپولماق “eskilikten didilmek, ucu paralanmak, ip çözülüp dolaşmak” (111b)// SG-Yazma چوپولماق “çürümek”. FE’de verilen anlamın yanlış olduğu da belirtilmiştir (806)// Hak.Tr1: Suba- “çözmek, açmak; sermek, yaymak” (453)// Özb.Tr2: Çuvä- “çözmek, gevşetmek, açmak” (550)// Özb.Tr3: Çuwä-/ Çuwi- “ditmek; bozmak” (199)// YUyg.Tr: Çuvalmak/ Çuvulmak/ Çuġalmak “çözülmek, dağılmak, açılmak, karışmak” (88/87)// Moğ-Les: Subu-/ Suva-/ Suba-/ Subi- “çözmek, gevşetmek” (1136).

[Ġarāyibü’ş-Şıġar’dan:]

Silk êtek zer-rişte birle gül toġulġan cinsdin

Kim êmes târı çubulġan vaşlalıġ maşab dēk²⁶

(سیلک ایتک زر رسته بیرله گل توقولغان جنس دین)
(کیم ایمس تاری چوبولغان وصله لیغ ماشاب دیک)

[Bedāyi’ü’l-Vasat’tan:]

Boldı muġ deyride hırkamnıġ çubulġan ipleri

Her biri küfr ehliġa bir Berhemen zünnārıça²⁷

(بولدی مغ دیریده خرکم نیک چوبولغان اییلاری)
(هر بیرى کفر اهلیغه بیر برهمن زناریچه)

→ **Çaġtay** (چغتای) “Çingiz Ĥan’ın [ikinci] oġlunun adı ve ona mensup olan ulusun adı”. Örnekte geçen bu kelime, Çıġatay olmalıdır.

Doğrusu: **Çaġatay/ Çıġatay** (چغتای-چیغتای)// SG-Yazma: Caġatay (789)// FK-Özb (G.93/7), Külliyyat-Yazma2 (433), Divan-Yazma (106): Çıġatay. Bk. Ĥalac/ Ĥalaç (örneġi)// Külliyyat-Yazma2 (FK) (520), Divan-Yazma (544): Çıkatay// ŞT-Yazma: چغتای (T76a/14)// MGT: Ça’adai (257)// Kzk.Tr1: Şaġatay (620)// YUyg.Tr: Çıġatay (78).

[Fevāyidü’l-Kiber’dan:]

Nevāyī eyle ulus ġanıġa êrür ‘āşık

Ki Türk ġulları Çoçı’dur anıġ ü Çıġatay²⁸

²⁶ vaşlalıġ| FE-Yazma, GS-Yazma (274): vaşlalik (وصله لیک)// dēk| FE-Yazma, GS-Yazma: tēk (تیک). Bk. GS (261, 336/6), GS-Özb (G.325/6), Külliyyat-Yazma2 (85), Külliyyat-Yazma-TB (71), Divan-Yazma (311).

²⁷ Berhemen| FE-Yazma: pīrehen (پیرهمن). Bk. SG-Yazma (806), BV (396, 546/6), BV-Özb (G.543/6), Külliyyat-Yazma2 (383), Külliyyat-Yazma-TB (366), Divan-Yazma (498).

(نوايي ايله الوس خانېغه ايرور عاشق
که ترک قول لاری جوجی دور آنیک و چيغتای)

→ **Dal** (دال) “dalları az olan uzun ağaç”. Örnekte geçen bu kelime, Tal olmalıdır.

Doğrusu: **Tal** (تال) // SG-Yazma: Dal “ağaç; söğüt ağacı” (862) // AŞ-Yazma (76a), SG-Yazma (599), Tatar.Tr (261): Tal “dal, budak; söğüt ağacı” // DLT-Yazma: تال “yaş dal” (513) // Hak.Tr1 (472), Tuv.Tr1 (105), Alt.Tr (166), Mlk.Tr (372), YUyg.Tr (386), Trkm.Tr1 (614): Tal “söğüt” // Kzk.Tr1: Tal “yaş dalları olan, ince yapraklı ağaç” (514) // Krgz.Tr: Tal “söğüt; çubuk, ince çubuk” (700) // Özb.Tr1: Tâl “söğüt” (91).

Nâşır’dan:

Tal yıgaçlar minberide tūṭī kuş meclis tutar

Ḳumrī bülbul muḳrī olup ün çeker tün kündüzi²⁹

(تال ییغاچ لار منبریده طوطی قوش مجلس توتار
قمری بلبل مقری اولوب اون چیکار تون کوندوزی)

→ **Sakçı** (ساقچی) “ibadet eden; peygamber”. Örnekte geçen bu kelime, Sawçı olmalıdır.

Doğrusu: **Sawçı** (ساقچی) // SG-Yazma: Sağçı/ Sakçı “koruyucu, bekçi” (894/896) // KE-Yazma1: Sawçı (ساقچی) (205/273) // KE-Yazma2: ساقچی (53v) // DLT-Yazma: ساق “söz; atasözü”; ساقچی “peygamber, elçi; dünürücü” (634) // Kzk.Tr1: Javşı “elçi, ara bulucu; dünürücü” (169) // Krgz.Tr: Cooçu/ Cuuçu “dünür; kılavuz (evlenme işinde aracılık eden)” (222/235) // Tatar.Tr: Yavçı “kız istemeye giden kimse, dünür” (335) // Özb.Tr1: Sâvçı “dünürücü” (77) // Trkm.Tr1: Savçı “dünürücü” (564) // Moğ-Les: Caguçı/ Cūç/ Ciguçı “ara bulucu; kılavuz, haberci” (1582/1623).

Nâşır’dan:

İbrāhīm oğlu ēdi İshāk Tēngri sawçısı

²⁸ Çoçi’dur anıñ ü Çıkatay | FE-Yazma: Çoçi durur anıñ Çaktay (جوجی دورور آنیک (چيغتای). Bk. SG-Yazma (789), FK (574, 624/7), FK-Özb (G.594/7), Külliyyat-Yazma2 (520: Çıkatay), Divan-Yazma (544: Çıkatay).

²⁹ Tal yıgaç | FE-Yazma: Dal yaqaç (دال ياقاچ). Bk. KE (124), KE-Yazma1 (98), KE-Yazma2 (68v).

Ming yalavaç toġdı andın barçanınġ ol başçısı³⁰

(ابراهيم اوغلى ايدى اسحق تينكرى ساقچى سى)
(مينك يلاوج توغدى اندين بارچه نيك اول باشچى سى)

→ **Sayru** (سایرو) “hastalık”.

Doġrusu: “hasta, sayrı”. Bk. SG-Yazma (919), Derleme.

[*Fevāyidü’l-Kiber’dan:*]

Ger Nevāyî sāyir erdi hicrdin ġam taġıda

Tëbrene almas çü hicr ègnige koydı ġam taġın³¹

(كر نوايى سايير ايردى هجردين غم تاغيده)
(تېبرانا آلماس چو هجر ايكنيكا قويدى غم تاغين)

→ **Saġış** (ساقیش) “sayı, hesap”. Örnekte geçen bu kelime, Saġış olmalıdır.

Doġrusu: **Saġış** (ساغیش)// SG-Yazma: Saġış “sayı, hesap” (895)// DLT-Yazma: Saġış (ساقیش) “adet, sayı; sayma, sayış” (554)// Derleme: Saġış “sayı”.

Gül [ü] Nevruz-ı Mevlânâ Sâķî’dan:

Saġga boydaş beş altı bende-zāde

Tapuķçılar saġışındın ziyāde³²

(سنگا بويداش بېش آلتى بنده زاده)
(تېوقچى لار ساغيشندين زياده)

→ **Sıġrak** (سېغراق) “kadeh”.

Doġrusu: **Saġrak** (سغراق)// SG-Yazma: Saġrak/ Sıġrak “ibikli testi; kadeh” (895/983)// KE-Yazma1: سغراق (97)// KE-Yazma2: سغراق (68v)// DLT-Yazma: Saġır/ Saġrak “kadeh” (205/237)// CC2: Savrak “kafatası” (807)// YUyg.Tr: Saġra “saġrı” (337)// Derleme: Saġrak/ Suġrak “kadeh”.

Nāřır’dan:

³⁰ Tëġri| FE-Yazma: Tëġri (تتكرى)// sawçı| FE-Yazma: saķçı (ساقچى). Bk. SG-Yazma (896), KE (96), KE-Yazma1 (77), KE-Yazma2 (53v).

³¹ sāyir| FE-Yazma: sayru (سایرو)// Tëbrene| FE-Yazma: Tebrene (تېرانا)// koydı| FE-Yazma: koymış (قويمیش). Bk. SG-Yazma (919), FK (482, 522/9), FK-Özb (G.497/9), Külliyyat-Yazma2 (503), Divan-Yazma (456).

³² boydaş| FE-Yazma: yoldaş (يولداش)// saġışındın| FE-Yazma: saķışındın (ساقیشندين). Bk. SG-Yazma (895), GN1 (85, 998), GN2 (345, 1004), GN-Yazma1 (33), GN-Yazma2 (104).

Lāle sağrağın içerde sayrar esrüp sanduvaç

Turna ün tartıp öterde sêkrişür **baqlan** kozi³³

(لاله سغراقین ایچارده سایرار اسرؤب سندواج
تورنا اون تارتیب اوتارده سیکریشور بقلان قوزی)

→ **Sandavaç** (سندواج) “bülbul”.

Doğrusu: **Sanduvaç** (سندواج) // NS-Yazma: (89b) // DLT-Yazma: (523) // Kzk.Tr1: Sanduğaş (466) // Tatar.Tr: Sanduğaç (229) // Derleme: Sanduvaç/ Sanduğaç.

Örnek için Bk. **Sağrağ**.

→ **Selkençek** (سلکنجک) “salıncak; [iple boyna asılan muska]”.
Örnekte geçen bu kelime, Silkinçek olmalıdır.

Doğrusu: **Silkinçek** (سیلکینجک) // AŞ-Yazma: سَالَنجَک-سَالْکَنجَک
(/k/’ler ile) “iple boyna asılan muska” (124b) // SG-Yazma: سیلکینجک
“iple boyna asılan muska. Silkinmek eyleminden türetilmiştir”. FE’de
verilen anlamın yanlış olduğu da belirtilmiştir (992); Salgıncak
“salıncak” (901) // Külliyyat-Yazma2 (NŞ) (219), Külliyyat-Yazma-TB
(202), Divan-Yazma (312): سیلکینجک // Alt.Tr: Silkinçek “nazarlıklı”
(155) // Krgz.Tr: Selkin-/ Silkin- “silkinmek” (644/655); Selkinçek
“salıncak” (644) // Mlk.Tr: Sengilçek/ Sengkilçek “salıncak” (338) //
Özb.Tr2: Sâlinçäk “kış kulaklığı” (433) // YUyg.Tr: Segençük “salıncak”
(344) // Trkm.Tr1: Sallançak “salıncak” (558).

[*Nevādirü’ş-Şebāb’dan:*]

Nê hūş ümīdi kim ‘uryān nigūn kād birle ursam tek

Perīlerğa cünün tūmārıdur boynumda silkinçek³⁴

(نی هوش امیدى کیم عریان نکون قد بیرله اورسام تک)

(پرى لارغه جنون طومارىدور بوینومده سیلکینجک)

→ **Sal** (سال) “sudan geçmek için kamış veya ağaç dalları birbirine
bağlanarak yapılan köprü”.

Doğrusu: “kamış veya ağaç dalları birbirine bağlanarak yapılan

³³ sêkrişür baqlan| FE-Yazma: sekrişür balkan (سیکریشور بقلان). Bk. KE (124), KE-Yazma1 (97), KE-Yazma2 (68v).

³⁴ ‘uryān| FE-Yazma: her yan (هر یان) // silkinçek| FE-Yazma: selkencek (سلکنجک). Bk. AŞ-Yazma (124b), SG-Yazma (992), NŞ (326, 327/1), NŞ-Özb (G.327/1), Külliyyat-Yazma2 (219), Külliyyat-Yazma-TB (202), Divan-Yazma (312).

su taşıtı, sal”// AŞ-Yazma (124b), SG-Yazma (900), DLT-Yazma (513), Hak.Tr1 (405), Tuv.Tr1 (90), Alt.Tr (148), Kzk.Tr1 (462), Krgz.Tr (630), Tatar.Tr (227), YUyg.Tr (338), Trkm.Tr1 (555), Moğ-Les (1031): Sal “sal”// Özb.Tr2: Sâl “sal” (433).

[Ġarāyibü ’ş-Şıġar’dan:]

Çomġalı kıymas kırukı ney dık süngeler eşk ara

Turfe kör kim baır-ı bī-pāyān ara salım budur³⁵

(چومغالی قویمس قوروق نی دیک سونکک لار اشک ارا

طرفه کور کیم بحر بی پایان ارا سالیم بودور)

→ **Sakıt** (سقیّت) “yedi gezegenden biri olan Merih yıldızı”.

Örnekte geçen bu kelime, Sewit olmalıdır.

Doğrusu: **Sewit** (سقیّت) “Venüs, Zühre yıldızı”// SG-Yazma: Sakıt (سقیّت) “Merih yıldızı” (896) (FE kaynaklı madde)// KE-Yazma1: سقیّت “Zühre” (32/95)// KE-Yazma2: سقیّت “Zühre” (21v/66v)// DLT-Yazma: بقر سقیم “Merih” (461)// KB-Herat (16): “Venüs, Zühre yıldızı”; KB-Fergana (22): سقیّت (KB: 135).

Örnek için Bk. **Buğday Başı**.

→ **Sergek** (سرگک) “uykusu hafif”. Örnekte geçen bu kelime, Sêrgek olmalıdır.

Doğrusu: **Sêrgek** (سیرگک)// AŞ-Yazma: Sergeg (سرکاک) (/g/’ler ile) “tez uyanılan hafif uyku” (122b); سیرکاک (ilk kef /g/ ile, ikinci kef /k/ ile) “uykudan belinleyip uyanma; göz çapaklanmak, gözü donmak” (128a)// SG-Yazma: سیرکاک (/g/ üstün ile) “uykusuz; uykusuzluk” (974)// DLT-Yazma: سرگک “sarhoşluktan yalpalama” (410)// CC2: Sêrgek “uyanık, dikkatli, uykusu hafif” (810)// Hak.Tr1: Sirgek “dikkatli; uyanık, gözü açık” (436-437)// Tuv.Tr1: Sergek “uyanık, ayık; dinç, sağlam” (92)// Alt.Tr: Sergek “dinç; dikkatli; uyanık, gözü açık” (152)// Kzk.Tr1: Sergek “uykusu hafif, uyanık; dinç, çevik, canlı” (480)// Krgz.Tr: Sergek “canlı, uyanık; ihtiyatlı, dikkatli” (647)// Özb.Tr2: Sergäk “dikkatli, titiz, tedbirli, ihtiyatlı, uyanık, tetik” (423)// YUyg.Tr: Sergek “uyanık, gözü açık” (347)// Moğ-Les: Sere-/ Seri-

³⁵ dek| FE-Yazma, GS-Yazma (182): tēk (تیک). Bk. SG-Yazma (900), GS (141, 162/5), GS-Özb (G.158/5), Külliyyat-Yazma2 (55), Külliyyat-Yazma-TB (42), Divan-Yazma (165).

Serge-/ Sergü- “sezmek, uyanmak, ayılmak, kendine gelmek; canlanmak, dinçlenmek”; Sergeg “sezici, uyanık, dikkatli” (1069/1071).

[*Nevādirü’ş-Şebāb’dan:*]

Mèn öldüm nāledin nāz uyķusıdın yār açmas köz

Nè sūd andın ki hicrān şāmı bolğay közlerim sèrgek³⁶

(مین اولدوم ناله دین ناز اویقوسی دین یار آجمس کوز)

(نی سود آندین که هجران شامی بولغای کوزلاریم سیرکک)

→ **Şakırğan** (صَقْرَغَان) “Arapçada ‘Akke denilen bir kuşun adı, [saksığan]”.

Doğrusu: **Şakızğan** (صَقْرَزْغَان)// AŞ-Yazma: Sakızğan (ساقیزغان)
“saksığan” (123b)// SG-Yazma (93), LM (112, 830), LM-Özb (XII),
Külliyat-Yazma1 (637), Külliyyat-Yazma-TB (625), Hamse-Taşbasma
(100): Sakızğan// DLT-Yazma: Sağızğan/ Sağzığan “saksığan”
(258/220)// Hak.Tr1: Saashan “saksığan” (398)// Tuv.Tr1: Saaskan
“saksığan” (90)// Alt.Tr: Sañgıskan “saksığan” (149)// Kzk.Tr1:
Savısğan “saksığan” (473)// Krgz.Tr: Sağızğan “saksığan” (629)//
Tatar.Tr: Sayısğan “saksığan” (231)// Özb.Tr2: Zäğizğān “saksığan”
(517)// YUyg.Tr: Sëgizxan “saksığan” (349)// Moğ-Les: Şagacagay/
Şāzgay/ Sigacagay “saksığan” (1158)// BR2: ‘Akke (عگه) “saksığan”
(16).

→ **Şakırtğa** (صَاقِرْتْغَه) “sakırğa, kene”.

Doğrusu: **Şakırtğa** (صَاقِرْتْغَه)// SG-Yazma: Sağırtğa (ساغیرتغه)
(895) (FE kaynaklı madde)// DLT-Yazma: Sakırķu/ Saķarķu (245)// TZ-
Yazma: Şaķurğā/ Kışılıtkı (56)// Hak.Tr1: Sağarthı/ Sağartış (402/464)//
Tuv.Tr1: Sargı (91)// Şor.Tr: Sartka (90)// Trkm.Tr1: Sakırtga (554).

³⁶ sèrgek| FE-Yazma, NŞ-Yazma (278): sergek (سرکک). Bk. AŞ-Yazma (122b/128a), SG-Yazma (974), NŞ (322, 323/5), NŞ-Özb (G.323/5), Külliyyat-Yazma2 (218), Külliyyat-Yazma-TB (202), Divan-Yazma (309).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Ferāġi mahlaslı Muhammed bin Ziyā'u'd-dīn Hüseyinī tarafından 1642'de İran'da Safevi şahı Şafī bin Şafī adına yazılan *Miftāḥu'l-Luġat* adlı Türkçe-Farsça sözlük incelenmiştir. Bu sözlüğün biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesi 5-19055 numarada saklanmaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğu Nevāyī'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü's-Şıġar* adlı eserinden seçildiği için bu eseri Çaġatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak mümkündür. Sözlük aynı zamanda 18. yüzyılda Mīrzā Mehdī Han Esterābādī tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir.

Diğer Çaġatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bu çalışmada sözlükte yer alan yanlış veya yanlış olma ihtimali bulunan maddeler ve anlamlandırmalar ortaya konulmuş, Türkologları uzun zaman uğraştırıp yanılığa düşüren şüpheli sözcüklerin kaynakları belirtilerek bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bunların sayesinde sözlüklere giren birçok yanlışın düzeltilebileceğini düşünmekteyiz.

Maddeler veya anlamlandırmalarda yanlışlar olduğu gibi, maddelere tanık olarak getirilen örneklerde de yanlışlar bulunmaktadır. Ferġi'nin yanlışlarının bir kısmı Senglah'ta belirtilerek düzeltilmiştir. Ferġi'nin yanlışlarının bir kısmı Senglah'ta belirtilerek düzeltilmiştir. Bunların dışında El yazma mecmuasında sözlükten sonra Feraġi tarafından istinsah edilen GS-Yazma kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır.

Kısaltmalar

FE Ferāġi// **AŞ** Abuşka// **H.** hicri// **hük.** hüküm sürdüğü tarih// **Ktp.** Kütüphanesi// **nr.** Numara
öl. Ölümü// **s.** sayfa// **TDK** Türk Dil Kurumu

Kaynaklar

Abik, Ayşehan Deniz. 2006. *‘Alī Şīr Nevāyī Hamsetü'l-Müteḥayyirīn*, Seçkin, Ankara. HM.
Abuşka, Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp., nr. 488/1 el yazması. AŞ-Yazma-H.

- Abuşka, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 3264 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.*
M. S. Kaçalın 2011. Niyâzi: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Cağâtâiyye), TDK, Ankara. AŞ-Yazma.
- Akdoğan, Yaşar 1999. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*, Beşir, İstanbul. Azb.Tr1.
- 'Alî-şîr Nevâyî. 20 cilt. 1987-2003. Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. Eser-Özb.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Dîvân-ı Ğazaliyyât-ı Nevâyî*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması. Divan-Yazma.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Ğarâyibü's-Şığar*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. GS-Yazma.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Ğarâyibü's-Şığar*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. NŞ-Yazma.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Ĥamse-yi Emîr 'Alî-şîr Nevâyî*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 214629 taş basması. Hamse-Taşbasma.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Külliyât-ı Nevâyî*, cilt I, Fransa-Milli (*Paris Bibliothéque Nationale*) Ktp., nr. 316 el yazması. Külliyyat-Yazma 1.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Külliyât-ı Nevâyî*, cilt II, Fransa-Milli (*Paris Bibliothéque Nationale*) Ktp., nr. 317 el yazması. Külliyyat-Yazma 2.
- 'Alî-şîr Nevâyî, *Külliyât-ı Nevâyî*, Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması. Külliyyat-Yazma-TB
- Altay, Nurullah. 1386. *Özbek Tili Sözlüğü*, Global Partners, Afganiztan. Özb.Tr3.
- Argunşah, M., Güner, G. 2015. *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. CC2.
- Arıkoğlu, E., Kuular, K. 2003. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tuv.Tr1.
- Arıkoğlu, Ekrem. 2005. *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. Hak.Tr1.
- Boeschoten, H. E., O'kane, J. 2015. *Al-Rabghūzī The Stories of the Prophets Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, Brill, Leiden-Boston. KE.
- Borovkov, A. K. 1961. Bedā'i' Al-Luğat: Slovar Ṭālī' Īmānī Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil, Moskova (*Tıpkıbasım*: Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Ĥanıkova koleksiyonu nr. 35 el yazması). BL-Yazma.

- Caferoġlu, Ahmet. 1984. “Çaġatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri”, *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, Enderun, İstanbul, s. 195-229.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Üniversitesi, London.
- Dehhuda, Ali Ekber. 1377. *Lügat-Name-yi Dehhuda*, Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran. Dehhuda.
- Dinçer, Leman. 1970. *Luġfî Kitâb-ı Gül Nevruz*, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul. GN1.
- Doerfer, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen*, Band I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden. Doerfer.
- Ebulgazi Bahadır Han. *şecere-yi Terākime*, *Özbek Bilimler Akademisi, Doġu Elyazmaları Enstitüsü*, nr. 171 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* Zuhal Kargı Ölmez (1996), Ebulgazi Bahadır Han: şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara. şT-Yazma
- Efendioġlu, Süleyman. 2019. *Mevlânâ Luġfî: Gül ü Nevruz*, Eser, Erzurum. GN2
- Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.
- Eren, Hasan. 2010. *Sırça Köşkte*, TDK, Ankara.
- Et-Tuġfetü’z-Zekiyye fi’l-Luġati’t-Türkiyye*, İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3092 el yazması. TZ-Yazma.
- Fuzûlî. 1315. *Külliyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî*, Horşid Matbaası. Fuzuli-Divan.
- Fuzûlî, *Dîvân-ı Fuzûlî*, Tahran-Mecelis Ktp., nr. 1561 (Sebt nr. 128905) el yazması. Fuzuli-Yazma1.
- Fuzûlî, *Kitâb-ı Fuzûlî*, Fransa-Milli (*Paris Bibliothque Nationale*) Ktp., nr. 1370 el yazması. Fuzuli-Yazma2.
- Fuzûlî, *Kitâb-ı Fuzûlî*, Tahran-Mecelis Ktp., nr. 422864 el yazması. Fuzuli-Yazma3.
- Gözütok, Avni. 2008. *Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr*, Fenomen, Erzurum. ME; *Tıpkıbasım: Topkapı Sarayı, Evrak Hazinesi Bl.* Ktp., nr. 1460 el yazması. ME-Yazma.
- Grönbech, K. 1992. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. CC1.
- Gül ü Nevruz*, *British Museum* Ktp., nr. Add MS 7914 el yazması. GN-Yazma2.
- Gül ü Nevruz*, *Süleymaniye-Laleli* Ktp., nr. 1911 el yazması. GN-Yazma1.

- Gül ü Nevruz, Viyana*, nr. 649 el yazması. GN-Yazma3.
- Gürsoy, E., Duranlı, N. M. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Alt.Tr.
- Hamzayev, M. Ya. 1962. *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat. Trkm.Tr2.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez*(2013), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Fergana.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Herat Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez*(2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Herat.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez*(2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Kahire.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat (2008), 2. basım, Kabalcı, İstanbul. KB.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, British Museum Ktp.*, nr. Add MS 7914 el yazması. ME-Yazma4.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Fatih-Millet Ktp.*, nr. 951 el yazması. ME-Yazma2.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Fransa-Milli (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp.*, nr. 978 el yazması. ME-Yazma3.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Süleymaniye-Ayasofya Ktp.*, nr. 4757 el yazması. ME-Yazma7.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 2578 el yazması. ME-Yazma8.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Tahrân-Meclis Ktp.*, nr. 13524 (Sebt nr. 86685) el yazması. ME-Yazma6.
- Haydar Têlbe, *Mağzenü'l-Esrâr, Tebriz-Milli Ktp.*, nr. 1485 el yazması. ME-Yazma5.
- Karaörs, Metin. 2006. *‘Alî Şîr Nevâyî: Nevâdirü’ş-Şebâb*, TDK, Ankara. NŞ.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma.
- Kaya, Önal. 1996. *‘Alî Şîr Nevâyî: Fevâidü'l-Kiber*, TDK, Ankara. FK.
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. Kzk.Tr1.
- Kut, Günay. 2003. *‘Alî Şîr Nevâyî Ğarâ’ibü’ş-Şığar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, TDK, Ankara. GS.
- Lessing, Ferdinand. 2003. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, cilt I-II, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara. Moğ-Les.

- Magrufova, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahlı lugati*, cilt I-II, Moskova. Özb.Tr4.
- Mīrzā Mehdī Ĥan Esterābādī, *Senglah*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma.
- Mīrzā Mehdī Ĥan Esterābādī, *Senglah*, Kum-Feyziye Medresesi Ktp., nr.10/2 el yazması. SG-Yazma-K.
- Muhammed bin Ziyāu'd-dīn el-Ĥüseynī Ferāġī, *Miftāhu'l-Luġat*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması. FE-Yazma.
- Muhammed Pādşāh, Münşī, *Anendrac*, cilt I-III, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 3938-3940 taş basması. Anendrac.
- Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizī, *Burhan-ı Katı*, cilt I-V, haz. Muhammed Muin (Ş.1342), İbn-i Sina Kitabçısı, Tahran. BR1.
- Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizī, *Burhân-ı Katı*, çev. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs. 2000. TDK, Ankara. BR2.
- Müttaki, N.M., *Fergeng-i Sina: Türkmeni be Farsi*, İran/Gümiş-depe. Trkm.Tr3.
- Nāşīru'd-dīn Rabġuzī, *Qışaşı'l-Enbiyā*, *British Museum* Ktp., nr. Add. 7851 el yazması, *Tipkibasımı* haz. Aysu Ata. 2019. Qışaşı'l-Enbiyā, TDK, Ankara. KE-Yazma2.
- Nāşīru'd-dīn Rabġuzī, *Qışaşı'l-Enbiyā*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 2132 el yazması. KE-Yazma1
- Naşīrī, Abdu'l-Cemīl, *Kitāb-ı Türkī*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 8336 el yazması. NS-Yazma
- Necip, Emir Necipoviç. 2008. *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. YUyg.Tr
- Nemeth, Gyula. 1990. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. Kmk.Tr
- Orucov, Aliheyder. 2006. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüġeti*, cilt I-IV, Şerq-Qerb, Bakı. Azb.Tr2
- Ölmez, M. 2007. *Tuvacanın Sözvarlığı*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden. Tuv.Tr2
- Öner, Mustafa. 2009. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tatar.Tr
- Özönder, Sema Barutçu. 2011. Alī Şīr Nevāyī: *Muḥākemetü'l-Luġateyn* (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK, Ankara (*Tipkibasım: Topkapı Sarayı, Revan* Ktp., nr. 808 el yazması). MU-Yazma
- Rahimi, Farhad. 2014. "Çaġatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies*, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.

2017. “İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri”, *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
2018. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
- 2018a. “Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1, s. 69-104.
- 2018b. “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2, s. 663-704.
- 2018c. “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
2019. “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.
2019. “Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1, s. 53-92.
2020. “Bedâyi’u’l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
2020. “Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2, s. 530-552.
2021. “Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4, s. 393-406.
2021. “Ferheng-i Vassaf’taki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 162-170.
2021. “Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1, s. 36-43.
2021. *Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
2022. “Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü”, *Turkish Studies - Languages*, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
2022. *Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.
2023. “Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1, s. 1-37.
2023. “Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi”, *Oltin bitiglar*, Sayı: 1, s. 92-150.
2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügât-i Ferağî*. Tebriz: Ahter.

- _____. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çaġatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.
- Räsänen, M. 1969., *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Reşide'd-dīn Faşlu'llāh Hemedānī, *Cāmiu't-Tevārīh*, cilt I-IV, hzl. Muhammed Revşen, Mustafa Musevi (ř.1373), Elbürz, Tahran. CT.
- Sabir, Muhammed. 1961. *Ali şir Nevāi'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiyat Enstitüsü nüshası). HE.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. 2003. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden/Boston.
- řavk, Ülkü Çelik. 2011. '*Ali řir Nevayi: Leylī vü Mecnūn*, 2. baskı, TDK, Ankara. LM.
- Tannagaşeva, Nadejda N. Kurpeşko, Akalın, şükrü Haluk. 1995. *şor Sözlüğü*, Çukurova Üniversitesi, Adana. şor.Tr.
- Tavkul, U. 2000. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Mlk.Tr.
- TDK. 1993. *Derleme Sözlüğü*, cilt I-IX, 2. baskı, TDK, Ankara. Derleme.
- TDK. 2011. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Tr.Tr.
- Tekin, Gönül Alpay. 1994. '*Alī şir Nevāyī Ferhād ü řīrīn: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara. Fş.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. 1995. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr1.
- Temir, Ahmet. 1986. *Moġolların Gizli Tarihi*, 2. baskı, TTK, Ankara. MGT.
- Tören, Hatice. 2001. '*Alī şir Nevāyī Sedde-i İskenderī: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara. Sİ.
- Türkay, Kaya. 2002. '*Alī şir Nevāyī: Bedāyi'u'l-Vasaş Üçünçi Dīvān*, TDK, Ankara. BV.
- Üşenmez, Emek. 2016. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir. Özb.Tr2.
- Vasiliev, Yuriy. 1995. *Türkçe-Sahaca sözlük*, TDK, Ankara. Yak.Tr.
- Yaman, E., Mahmud, N. 1998. *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara. Özb.Tr1.
- Yudahin, K. 1988. *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. Krgz.Tr.

On the Mistakes of Feraġi Dictionary

Dr. Farhat Rahimi¹

Abstract

Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of ‘Alī Šīr Nevāyī. One of these is the Chagatai Turkish-Persian dictionary of Muḥammed bin Ziyā’u’d-dīn Ḥüseynī, with the pseudonym Ferāġī, named Miftāḥu’l-Luġat written in the name of the Safavid sultan Şafī bin Şafī in the field of Iran in the 17th century. This work, with the total number of entries being 720, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2021 and in Iran in 2024. The entries in this work have been selected from the broad field of Turkish language. However, since he chose most of the examples from Nevāyī’s works, especially from his work called *Ġarāyibü’ş-Şıġar*, it would not be wrong to name this work as Chagatai Turkish dictionary. The only copy of this work, written in 1642, is kept in the Iran-Tehran National Library, number 5-19055. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, Khorasan, India or Turkestan and have great value for the history of the development of the Turkish language, have formed a school of lexicography. These dictionaries, in Caferoğlu’s words, unfortunately are not free from errors. There are such errors in Feraġi Dictionary, as in all written dictionaries. The aim of this study was to identify such errors.

Key words: *Nevāyī, Chagatai Turkish, Lexicography, Chagatai Turkish Dictionaries, Iran, Safavids, Miftāḥu’l-Luġat, Feraġi, 17th century.*

References

- Abik, Ayşehan Deniz. 2006. *‘Alī Šīr Nevāyī Hamsetü’l-Müteḥayyirīn*, Seçkin, Ankara. HM.
- Abuşka*, Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp., nr. 488/1 el yazması. AŞ-Yazma-H.
- Abuşka*, *Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 3264 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.*
- M. S. Kaçalın 2011. Niyāzi: Nevāyī’nin Sözləri ve Çaġatayca

¹ Dr. Farhad Rahimi – Doctor of Philological Sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: farhad_rahimi2007@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

For citation: Farhad Rahimi. 2024. “On the Mistakes of Feraġi Dictionary”. *Golden scripts* 4: 123 – 160.

- Tanıklar (el-Luġātu'n-Nevāiyye ve'l-İstiḥādātu'l-Caġātāiyye), TDK, Ankara. AŞ-Yazma.
- Akdoğan, Yaşar 1999. *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*, Beşir, İstanbul. Azb.Tr1.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, 20 cilt. 1987-2003. Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. Eser-Özb.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Dīvān-ı Ġazaliyyāt-ı Nevāyī*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması. Divan-Yazma.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Ġarāyibü's-Şıġar*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. GS-Yazma.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Ġarāyibü's-Şıġar*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/2 el yazması. NŞ-Yazma.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Ĥamse-yi Emīr ‘Alī-şīr Nevāyī*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 214629 taş basması. Hamse-Taşbasma.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Külliyāt-ı Nevāyī*, cilt I, Fransa-Milli (*Paris Bibliothque Nationale*) Ktp., nr. 316 el yazması. Külliyyat-Yazma 1.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Külliyāt-ı Nevāyī*, cilt II, Fransa-Milli (*Paris Bibliothque Nationale*) Ktp., nr. 317 el yazması. Külliyyat-Yazma 2.
- ‘Alī-şīr Nevāyī, *Külliyāt-ı Nevāyī*, Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması. Külliyyat-Yazma-TB
- Altay, Nurullah. 1386. *Özbek Tili Sözlüğü*, Global Partners, Afganiztan. Özb.Tr3.
- Argunşah, M., Güner, G. 2015. *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. CC2.
- Arıkoğlu, E., Kuular, K. 2003. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tuv.Tr1.
- Arıkoğlu, Ekrem. 2005. *Örneklili Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. Hak.Tr1.
- Boeschoten, H. E., O’kane, J. 2015. *Al-Rabghūzī The Stories of the Prophets Qışaş al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, Brill, Leiden-Boston. KE.
- Borovkov, A. K. 1961. Bedā’i’ Al-Luġat: Slovar Ṭālī’ Ġmānī Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil, Moskova (*Tipkibasım: Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Ĥanıkova koleksiyonu nr. 35 el yazması*). BL-Yazma.
- Caferoğlu, Ahmet. 1984. “Çaġatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri”, *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, Enderun, İstanbul, s. 195-229.

- Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Üniversitesi, London.
- Dehhuda, Ali Ekber. Ş.1377. *Lügat-Name-yi Dehhuda*, Müessesese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran. Dehhuda.
- Dinçer, Leman. 1970. *Luṭfî Kitāb-ı Gül Nevrûz*, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul. GN1.
- Doerfer, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen*, Band I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden. Doerfer.
- Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-yi Terākime, Özbek Bilimler Akademisi, Doğu Elyazmaları Enstitüsü*, nr. 171 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* Zuhal Kargı Ölmez (1996), Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara. ŞT-Yazma
- Efendioğlu, Süleyman. 2019. *Mevlânâ Luṭfî: Gül ü Nevrûz*, Eser, Erzurum. GN2
- Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.
- Eren, Hasan. 2010. *Sırça Köşkte*, TDK, Ankara.
- Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye fi’l-Luġati’t-Türkiyye*, İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3092 el yazması. TZ-Yazma.
- Fuzûlî. 1315. *Külliyyât-ı Dîvân-ı Fuzûlî*, Horşid Matbaası. Fuzuli-Divan.
- Fuzûlî, *Dîvân-ı Fuzûlî*, Tahran-Meclis Ktp., nr. 1561 (Sebt nr. 128905) el yazması. Fuzuli-Yazma1.
- Fuzûlî, *Kitāb-ı Fuzûlî*, Fransa-Milli (*Paris Bibliothéque Nationale*) Ktp., nr. 1370 el yazması. Fuzuli-Yazma2.
- Fuzûlî, *Kitāb-ı Fuzûlî*, Tahran-Meclis Ktp., nr. 422864 el yazması. Fuzuli-Yazma3.
- Gözütok, Avni. 2008. *Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr*, Fenomen, Erzurum. ME; *Tıpkıbasım: Topkapı Sarayı, Evrak Hazinesi Bl.* Ktp., nr. 1460 el yazması. ME-Yazma.
- Grönbech, K. 1992. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. CC1.
- Gül ü Nevrûz*, *British Museum* Ktp., nr. Add MS 7914 el yazması. GN-Yazma2.
- Gül ü Nevrûz*, *Süleymaniye-Laleli* Ktp., nr. 1911 el yazması. GN-Yazma1.
- Gül ü Nevrûz*, *Viyana*, nr. 649 el yazması. GN-Yazma3.

- Gürsoy, E., Duranlı, N. M. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Alt.Tr.
- Hamzayev, M. Ya. 1962. *Türkmen Diliniġ Sözlüġi*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşġabat. Trkm.Tr2.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez* (2013), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Fergana.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Herat Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez* (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Herat.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez* (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Kahire.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat (2008), 2. basım, Kabalcı, İstanbul. KB.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, British Museum Ktp.*, nr. Add MS 7914 el yazması. ME-Yazma4.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Fatih-Millet Ktp.*, nr. 951 el yazması. ME-Yazma2.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Fransa-Milli (Paris Bibliothque Nationale) Ktp.*, nr. 978 el yazması. ME-Yazma3.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Süleymaniye-Ayasofya Ktp.*, nr. 4757 el yazması. ME-Yazma7.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 2578 el yazması. ME-Yazma8
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Tahran-Meclis Ktp.*, nr. 13524 (Sebt nr. 86685) el yazması. ME-Yazma6.
- Ĥaydar Têlbe, *Maĥzenü'l-Esrâr, Tebriz-Milli Ktp.*, nr. 1485 el yazması. ME-Yazma5.
- Karaörs, Metin. 2006. *‘Alî Şîr Nevâyî: Nevâdirü’ş-Şebâb*, TDK, Ankara. NŞ.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma.
- Kaya, Önal. 1996. *‘Alî Şîr Nevâyî: Fevâidü’l-Kiber*, TDK, Ankara. FK.
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. Kzk.Tr1.
- Kut, Günay. 2003. *‘Alî Şîr Nevâyî Ġarâ’ibü’ş-Şîğar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, TDK, Ankara. GS.
- Lessing, Ferdinand. 2003. *Moġolca-Türkçe Sözlük*, cilt I-II, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara. Moġ-Les.

- Magrufova, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahlı lügati*, cilt I-II, Moskova. Özb.Tr4.
- Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî, *Senglah*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma.
- Mîrzâ Mehdî Han Esterâbâdî, *Senglah*, Kum-Feyziye Medresesi Ktp., nr.10/2 el yazması. SG-Yazma-K.
- Muhammed bin Ziyâu'd-dîn el-Hüseynî Ferâgî, *Miftâhu'l-Luğat*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması. FE-Yazma.
- Muhammed Pâdşâh, Münşî, *Anendrac*, cilt I-III, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 3938-3940 taş basması. Anendrac.
- Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî, *Burhan-ı Katı*, cilt I-V, haz. Muhammed Muin (Ş.1342), İbn-i Sina Kitabçısı, Tahran. BR1.
- Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî, *Burhân-ı Katı*, çev. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs. 2000. TDK, Ankara. BR2.
- Müttaki, N.M., *Fergeng-i Sina: Türkmeni be Farsi*, İran/Gümiş-depe. Trkm.Tr3.
- Nâşîru'd-dîn Rabğuzî, *Qışaşu'l-Enbiyâ*, *British Museum Ktp.*, nr. Add. 7851 el yazması, *Tipkibasımı haz.* Aysu Ata. 2019. *Qışaşu'l-Enbiyâ*, TDK, Ankara. KE-Yazma2.
- Nâşîru'd-dîn Rabğuzî, *Qışaşu'l-Enbiyâ*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 2132 el yazması. KE-Yazma1
- Naşîrî, Abdu'l-Cemîl, *Kitâb-ı Türkî*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 8336 el yazması. NS-Yazma
- Necip, Emir Necipoviç. 2008. *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. YUyg.Tr
- Nemeth, Gyula. 1990. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. Kmk.Tr
- Orucov, Aliheyder. 2006. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, cilt I-IV, Şerq-Qerb, Bakı. Azb.Tr2
- Ölmez, M. 2007. *Tuvacanın Sözcük Varlığı*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden. Tuv.Tr2
- Öner, Mustafa. 2009. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tatar.Tr
- Özönder, Sema Barutçu. 2011. Alî Şîr Nevâyî: *Muḥākemetü'l-Luğateyn* (İki Dilin Muhakemesi), 2. baskı, TDK, Ankara (*Tipkibasım: Topkapı Sarayı, Revan Ktp.*, nr. 808 el yazması). MU-Yazma
- Rahimi, Farhad. 2014. "Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies*, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.

2017. “İran Kitaplıklarında Bulunan Çaġatay Türkçesi Sözlükleri”, *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
2018. *Fethali Kaçar’ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçaġ, Ankara.
- 2018a. “Çaġatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1, s. 69-104.
- 2018b. “Fethali Kaçar’ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2, s. 663-704.
- 2018c. “Fethali Kaçar’ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Deġerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
2019. “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.
2019. “Fethali Kaçar’ın Çaġatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Deġerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1, s. 53-92.
2020. “Bedâyi’u’l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
2020. “Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2, s. 530-552.
2021. “Feraġi’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4, s. 393-406.
2021. “Ferheng-i Vassaf’taki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 162-170.
2021. “Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1, s. 36-43.
2021. *Feraġi’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
2022. “Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Feraġi’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü”, *Turkish Studies - Languages*, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
2022. *Nezrali’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.
2023. “Nezrali’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1, s. 1-37.
2023. “Nezrali’nin Çaġatay Türkçesi Sözlüğünün Deġerlendirilmesi”, *Oltin bitiglar*, Sayı: 1, s. 92-150.
2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çaġatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügât-i Feraġi*. Tebriz: Ahter.

- _____. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.
- Räsänen, M. 1969., *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Reşîde'd-dîn Fazlu'llâh Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh*, cilt I-IV, hzl. Muhammed Revşen, Mustafa Musevi (Ş.1373), Elbûrz, Tahran. CT.
- Sabir, Muhammed. 1961. *Ali Şîr Nevâî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiyat Enstitüsü nüshası). HE.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. 2003. *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden/Boston.
- Şavk, Ülkü Çelik. 2011. *'Ali Şîr Nevâyî: Leylî vü Mecnûn*, 2. baskı, TDK, Ankara. LM.
- Tannagaşeva, Nadejda N. Kurpeşko, Akalın, Şükrü Haluk. 1995. *Şor Sözlüğü*, Çukurova Üniversitesi, Adana. Şor.Tr.
- Tavkul, U. 2000. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Mlk.Tr.
- TDK. 1993. *Derleme Sözlüğü*, cilt I-IX, 2. baskı, TDK, Ankara. Derleme.
- TDK. 2011. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Tr.Tr.
- Tekin, Gönül Alpay. 1994. *'Alî Şîr Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara. FŞ.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. 1995. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr1.
- Temir, Ahmet. 1986. *Moğolların Gizli Tarihi*, 2. baskı, TTK, Ankara. MGT.
- Tören, Hatice. 2001. *'Alî Şîr Nevâyî Sedde-i İskenderî: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara. Sİ.
- Türkay, Kaya. 2002. *'Alî Şîr Nevâyî: Bedâyi'u'l-Vasâ' Üçünçü Dîvân*, TDK, Ankara. BV.
- Üşenmez, Emek. 2016. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir. Özb.Tr2.
- Vasiliev, Yuriy. 1995. *Türkçe-Sahaca sözlük*, TDK, Ankara. Yak.Tr.
- Yaman, E., Mahmud, N. 1998. *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara. Özb.Tr1.
- Yudahin, K. 1988. *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. Krgz.Tr.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalari bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo’yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma’lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.
Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti." *Oltin bitiglar* 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi. Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "The Chicago Manual of Style, 16th Edition" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

IZOHLAR

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib
ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 28. 12. 2024-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi
tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan
doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi
lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga
qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.:
+99890 900 75 77,
+99894 659 94 62